UTKAL UNIVERSITY

NAAC ACCREDITED A+

MASTER OF ARTS IN SANSKRIT

SEMISTER - I

SAN - 1.4: Sanskrit Prose and Poetry

CREDIT: 4

BLOCK: 1, 2, 3 & 4

AUTHOR

Dr.Bipin vihari satpathy

ଦୂର ଓ ଅନଲାଇନ୍ ଶିକ୍ଷା କେନ୍ଦ୍ର, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱ ବିଦ୍ୟାଳୟ

CENTRE FOR DISTANCE AND ONLINE EDUCATION

UTKAL UNIVERSITY

UTKAL UNIVERSITY

C.D.O.E

C.D.O.E.

Education For All

ABOUT THEUNIVERSITY

Founded in 1943, Utkal University is the 17th University of the country and the first of Orissa. It is the result of the efforts of Pandit Nilakantha Dash, Maharaja Krushna Chandra Gajapati, Pandit Godavarish Mishra and many others who envisioned a progressive education system for modern Odisha.

The University started functioning on 27 November 1943, at Ravenshaw College, Cuttack. It originated as an affiliating and examining body but shifted to its present campus spread over 400 acres of land at Vanivihar in Bhubaneswar, in 1962.

A number of Postgraduate Departments and other centres were established in the University campus. There are presently more than two hundred general affiliated colleges under the University. It has eleven autonomous colleges under its jurisdiction, twenty-eight constituent postgraduate departments, 2 constituent law colleges and a Directorate of Distance & Continuing Education. It boasts of a centre for Population Studies, a School of Women's Studies, an Academic Staff College, a pre-school and a high school. The University also offers a number of self-financing courses.

NAAC accredited in its 3rd cycle with A+ status in 2023. It is a member of the Indian Association of Universities and the Commonwealth Association of Universities.

C.D.O.E.
Education For All

CENTRE FOR DISTANCE & ONLINE EDUCATIONUTKAL UNIVERSITY: VANI VIHAR BHUBANESWAR:-751007

From the Director’s Desk

The Centre for Distance and Online Education, originally established as the University Evening College way back in 1962 has travelled a long way in the last 52 years. **‘EDUCATION FOR ALL’** is our motto. Increasingly the Open and Distance Learning institutions are aspiring to provide education for anyone, anytime and anywhere. CDOE, Utkal University has been constantly striving to rise up to the challenges of Open Distance Learning system. Nearly one lakh students have passed through the portals of this great temple of learning. We may not have numerous great tales of outstanding academic achievements but we have great tales of success in life, of recovering lost opportunities, tremendous satisfaction in life, turning points in career and those who feel that without us they would not be where they are today. There are also flashes when our students figure in best ten in their honours subjects. Our students must be free from despair and negative attitude. They must be enthusiastic, full of energy and confident of their future. To meet the needs of quality enhancement and to address the quality concerns of our stake holders over the years, we are switching over to self instructional material printed courseware. We are sure that students would go beyond the course ware provided by us. We are aware that most of you are working and have also family responsibility. Please remember that only a busy person has time for everything and a lazy person has none. We are sure, that you will be able to chalk out a well planned programme to study the courseware. By choosing to pursue a course in distance mode, you have made a commitment for self improvement and acquiring higher educational qualification. You should rise up to your commitment. Every student must go beyond the standard books and self instructional course material. You should read number of books and use ICT learning resources like the internet, television and radio programmes etc. As only limited number of classes will be held, a student should come to the personal contact programme well prepared. The PCP should be used for clarification of doubt and counseling. This can only happen if you read the course material before PCP. You can always mail your feedback on the course ware to us. It is very important that one should discuss the contents of the course materials with other fellow learners.

We wish you happy reading.

DIRECTOR

SEMESTER - 1

COURSE CODE - SAN - 1.4

TITLE :. Sanskrit Prose and Poetry

BRIEF CONTENT

Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
1	रadambari (Mahashveta-vrttanta)& Harsa-charita(Panchama Ucchvasa)	1	रadambari (Mahasveta-vrttanta) (I)
		2	रadambari (Mahasveta-vrttanta) (II)
		3	*Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)(I)
		4	*Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)(II)
Block No.	**Block Name**	**Unit No.**	**Unit**
2	*Naisadhiyacaritam*(canto-1)	5	Naisadhacarita -sarga-1 (1-35)
		6	Naisadhacarita -sarga-1 (36-70)
		7	Naisadhacarita -sarga-1 (71-105)
		8	Naisadhacarita -sarga-1 (106-145)
Block No.	**Block Name**	**Unit No.**	**Unit**
3	*Meghadutam*(*Uttaramegha)*	9	Uttaramegha sloka(1-15)
		10	Uttaramegha sloka(16-26)
		11	Uttaramegha sloka(27-40)
		12	Uttaramegha sloka(41-54)
Block No.	**Block Name**	**Unit No.**	**Unit**
4	The *Raghuvamsam*Chapter-XIII	13	Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (1- 20)
		14	Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (21-40)
		15	Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (41-60)
		16	Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (61-79)

CDOE, UTKAL UNIVERSITY, VANI VIHAR, BHUBANESWAR, ODISHA

Programme Name: Master of Arts (Sanskrit) Programme Code: 010319

Course Name: Sanskrit Prose and Poetry Course Code: SAN -1.4

Semester: I Credit: 4 Block No. 1 to 4 Units No. 1 to 16 Pages:

EXPERT COMMITTEE

Dr. Manoranjan Senapati (Chairman)
Assoc. Prof of Department of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Dr. Niranjan Sabar (Member)
Asst. prof .PG Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Dr. Dharmendra (Member)
Asst. prof .PG Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

COURSE WRITERS

Dr. Bipinvihari Satapathy

Printed and Published by

By Utkal University

<u>**Block No.1**</u>

Block Name- *Kadambari* (*Mahashveta-vrttanta*)

&

***Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)**

UNIT-1- Kadambari (Mahasveta-vrttanta) (I)

UNIT-2- Kadambari (Mahasveta-vrttanta) (II)

UNIT-3- *Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)(I)

UNIT-4- *Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)(II)

<u>**Block No.2**</u>

Block Name-*Naisadhiyacaritam*(canto-1)

UNIT- 5- Naisadhacarita -sarga-1 (1-35)

UNIT-6- Naisadhacarita -sarga-1 (36-70)

UNIT-7-Naisadhacarita -sarga-1 (71-105)

UNIT-8-Naisadhacarita -sarga-1 (106-145)

<u>**Block No. 3**</u>

Block Name-*Meghadutam* (*Uttaramegha)*

UNIT- 9- Uttaramegha sloka (1-15)

UNIT-10- Uttaramegha sloka (16-26)

UNIT-11 -Uttaramegha sloka (27-40)

UNIT-12-Uttaramegha sloka (41-54)

Block No. 4

Block Name-The *Raghuvamsam* -SARGA-XIII

UNIT- 13- Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (1-20)

UNIT-14- Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (21-40)

UNIT-15 - Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (41-60)

UNIT-16-Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (61-79

Block No.1

Block Name- *ञadambari* (*Mahashveta-vrttanta*)

&

***Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)**

UNIT-1- ञadambari (Mahasveta-vrttanta) (I)

UNIT-2- ञadambari (Mahasveta-vrttanta) (II)

UNIT-3- *Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)(I)

UNIT-4- *Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)(II)

UNIT-1- ञadambari (Mahasveta-vrtanta) (I)

१.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

१.२. गद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

१.३. कादम्वरीसाहित्यस्यपरिचयः

१.४. विषयः

१.४.१. कादम्वरीमेश्वेतावृतान्त (I)

१.४.२. सारांशः

१.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

१.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

१.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

अस्मिन्अध्यायेगत्वाशिक्षिकाःविषयेज्ञातुंशक्नुवन्ति -

- गद्यसाहित्यकामहत्त्ववववशेषताएँच।
- गद्यसाहित्यकीउत्पत्तिएवंविकास।

१.२. गद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

संस्कृतगद्यसाहित्यं, पठनस्यप्रयोजनंविविधम्।प्रथमंग्रन्थेषु, कथासु, विचारेषु, धार्मिकग्रन्थेषु, दर्शनशास्त्रेषुइत्यादिषुवर्तमानसंस्कृतग्रन्थानांबहुमहत्त्वम्अस्ति।संस्कृतलिखितगद्यसाहित्यविशेषवेदा

न्तवेदरामायणमहाभारतपञ्चतन्त्रंकामसूत्रमार्थशास्त्रंनीतिशास्त्रंकथासाहित्यंविविधोपनिषदगीताशास्त्रादीनिग्रन्थस्यअत्यन्तमहत्त्वम्।गद्यसाहित्यपठानस्यऐमानीविविधानीसन्ति।

१.३. कादम्वरीसाहित्यस्यपरिचयः

बाणभट्टः गद्यकाव्यस्य अप्रतिमःकविर्विद्यते। अस्य हर्षचरितम् (आख्यायिका) **कादम्बरी** (कथा) च अतिप्रसिध्देवर्तते।पदानामुचितप्रयोगःभावानाम्आर्जवम्, उपमाश्लेषपरिसंख्या -उत्प्रेक्षा-रुपकविरोधाभासः - समासोक्तिः -प्रभृतीनाम्, अलङ्काराणांस्वाभाविकसमावेशः, देशकालपात्रानुसारिभाषायाःमञ्जुलसन्निवेशः, पाञ्चालीरीतिश्चकादम्बरींविहायअन्यत्रनावलोक्यते। अत्रराज्ञःशूद्रकस्यवर्णनम्, चाण्डालकन्यावर्णनम्, जाबालिवर्णनम्, विन्ध्याटविवर्णनम्, महाश्वेतावर्णनम्, आच्छोदसरोवरवर्णनम्, चन्द्रापीडस्यदिग्विजयवर्णनमित्यादीनिमनोज्ञानिवर्णनानि, वीक्ष्यकेनचित्उक्तम्- ***वाणीबाणोबभूव*** **।**

गद्यकाव्येषुकादम्बर्याःसर्वेत्तमंस्थानमास्ते।शास्त्रीयपाण्डित्यदृष्ट्याविषयाणांव्यापकतायाश्चदृष्ट्याअनुपमेयकथाग्रन्थोऽयंविद्यते।भावपक्ष -कलापक्ष- लोकचरित्र -शास्त्रीयतत्त्वसन्निवेश-बाह्यजगत्-प्रभ्रुतीनांवर्णनेकवेःसूक्ष्मातिसूक्ष्मदृष्टिःसर्वत्रैवराजते।

कादम्बरीबाणस्यसर्वेत्कृष्टारचनाऽस्ति।अस्याःकथाकौतूहलपूर्णाअस्ति।पठनसमयेपाठकानांकौतूहलमुत्तरोत्तरंवर्धतेएव।बाणस्यसर्वोत्कृष्टांशैलींविलोक्यैवकेचिदूचिरे **बाणोच्छिष्टंजगत्सर्वम्** इति। विषयेअस्मिन्सर्वप्रथममत्रबाणस्यकवित्वशक्तिं, गद्यवैशिष्ट्यंवापर्यालोचयामः।कस्याचिदपिकवेःप्रतिभासमीक्षणाय, तस्यकाव्यस्यकलापक्षं, हृदयपक्षं, वर्णनशैलींचद्रष्टव्यम्।

- प्रथमतःभाषासमृद्धिभवेदितिसाहित्यात्ज्ञानंलाभः,संस्कृतभाषयाध्ययनेनसर्वविधंविकासःभवती।
- द्वितीयं, संस्कृतसाहित्यस्यअध्ययनं, धार्मिकं, आध्यात्मिकं, दार्शनिकं, जीवनविकासं,विकासंच।
- तृतीयं, संस्कृतसाहित्येन्विचरितस्यज्ञानस्यअभ्याससेनचित्तशुद्धिः च उत्पद्यते। चौथा, विभाखाकथा, उपनिषद, सूत्राणी, नटकानिआदिकम्पाठ्यम्संस्कृतेप्रवृत्ति, समर्पण, अनुशासन, आत्मनिर्भरता च विकासभवती। अतःसंस्कृतगद्यसाहित्यपाठ,

चिरन्तानंसंस्कृतसंस्कृताधानम्इतुच्यते।तेनद्यसाहित्यपत्त्ह्त्यमस्थान्हविक्ति विक्ति विष्टविष्ट।

१.४. विषयः

"कदम्बरी"संस्कृतगद्यकाव्यं,एकंप्रमुखंपुस्तकं,बाणभट्टेनलिखितम्।इयंकदम्बरीअतीवअनुवादिताकाव्यः यस्मिन्अनेकाःकथाः, पात्राणि, लोकः, विचारः, नाटकटीकःप्रस्तुतिः: अद्भुतरूपं, गृहंगत्ववर्तन्ते।कदम्बरीग्रन्थ: आकरात, अत्यन्तविस्तृत: भवतीएवंअलंकार-काव्य-रत्न, नामनाभिः अनेकउद्यम,उप्पलानि,वृत्तितानिचयात्रा,विविधकथाएवंवर्णनप्रदर्शित।यद्यपिकदम्बरीग्रन्थाःअधिकत याखण्डकथासुलिखिताःसन्तितथापितेअतीवमनमोहकसंकल्पना, कथाप्रस्तुतिः: आद्यन्तरहिनांभवतीच।

काव्यकलाप्रतिअद्वितीयप्रतिभाशालिनःलेखकस्यबाणभट्टस्यअद्भुतकलाप्रतीकम्एतत्।अस्मिन्काव्येतेन त्रयःअपिप्रकाराःभाषा,विचारः,आख्यानाःचअद्वितीयरूपेणमिश्रिताःसन्ति।इयंकाव्यंसंस्कृतसाहित्यस्यप्र मुखारचनाअस्तियापाठकान्सर्वदाआकर्षयति।अस्मिन्प्रेम्णः,साहसिककार्यस्य,काल्पनिकतायाःचअसंख्य कथाःसन्तियेपाठकानांमनोरञ्जनायसर्वोत्तमरूपेणउपयुक्ताःसन्ति।

१.४.१. कादम्वरीमेश्वेतावृतान्त (I)

राज्ञःशुद्रकेअस्पृश्यजात्याःबालिकाआगत्यतस्मैजल्पन्तंशुकंददाति।शूद्रकीइत्यस्यआग्रहेणशुकःकथयति यत्सःपिण्डिकःसन्पर्वतारोही-लुब्धकान्कष्टेनएवपलायितवान्,बुद्धिमान्-दृष्टिकोणस्यजम्बादी-मठस्यशरणंचगतःजम्बलीशुकंपूर्वजन्मंकथितवान्यत्पापंपक्षिवेषेणदुःखंप्राप्नोति।

एकदाउज्जयिन्नगरेराजातारपिद्राज्यंकृतवान्,यस्यचिरकालंयावत्अपत्यःनासीत्।एकदासःस्वप्नेदृष्टवा न्यत्कथंपूर्णमासःस्वपत्न्याःविलासवतीयाःमुखंप्रविष्टः,एतस्यचमत्कारिकस्यचिह्नस्यअनन्तरंयदातस्य पुत्रःजातःतदासःतंचन्द्रपीडम्आहूतवान्।तस्मिन्एवकालेमन्त्रीतारपिदाशुकानसीइत्यस्यअपिपुत्रःअस्ति - वैशम्पायनः,बाल्यकालात्एवसःचन्द्रपीडस्यनिकटतमःमित्रःभवति।यदाचन्द्रपीडःवर्धतेस्मतदातारपिदःतं राज्यस्यउत्तराधिकारीइतिअभिषिक्तवान्,चन्द्रपीडःचसहवैशम्पायनःमहासैन्यस्यप्रमुखः,जगत्जितुम्अ भियानंकृतवान्।उज्जयिनीनगरंप्रतिप्रत्यागमनयात्रायांमार्गयात्रायाःसफलसमाप्तेःअनन्तरंचन्द्रपीडःअनु यायात्विरक्तःवनेमार्गंत्यक्त्वाअच्छखोडसरोवरस्यतटेकैलासपर्वतात्अदूरेएकांशोकंकुर्वतींबालिकांदृष्टवान् एषाबालिकामहाश्वेतानामदेवगन्धर्वराजानाम्एकस्यपुत्रींनामकृतवतीयत्एकस्मिन्दिनेभ्रमणकालेसाद्वौ

युवकौसन्यासीभ्यांमिलितवतीपुण्डरीकुः,देवीलक्ष्मीपुत्रःश्वेतकेतुऋषिः,तस्यमित्रंकपिन्जलुःच।महाश्वेतेःपुण्डरीकाचप्रथमदृष्टौप्रेम्णापतितवन्तौ,एतावत्प्रेम्णापतितवन्तौयत्यदामहाश्वेतेःस्वप्रासादंप्रतिप्रत्यागन्तुंप्रवृत्तौतदापुण्डरीकातस्याःसंक्षेपेणविरहम्अपिसहितुंअसमर्थःअभवत्महाश्वेतःआत्महत्यांकर्तुंनिराशःप्रयतते, परन्तुकश्चनदिव्यःपतिःस्वर्गात्अवतरति, प्रियेनसहभव्यतिथिप्रतिज्ञांकृत्वातांसान्त्वयति, पुण्डरीकस्यशरीरंस्वर्गंप्रतिवहतिपुण्डरीकंतस्यबन्धकंचअनुसृत्यकपञ्जलःआकाशंप्रतित्वरयति; महाश्वेतातटेअच्छोड्यांसन्यासीरूपेणजीवितुंतिष्ठति।प्रेम्णापतितःएतावत्यत्यदामहाश्वेतेःस्वप्रासादंप्रतिप्रत्यागन्तुंप्रवृत्तःतदापुण्डरीकातस्याःसंक्षिप्तविरहमपिसहितुंअसमर्थःमृतः।महाश्वेतःआत्महत्यांकर्तुंनिराशःप्रयतते, परन्तुकश्चनदिव्यःपतिःस्वर्गात्अवतरति, प्रियेनसहभव्यतिथिप्रतिज्ञांकृत्वातांसान्त्वयति, पुण्डरीकस्यशरीरंस्वर्गंप्रतिवहतिपुण्डरीकंतस्यबन्धकंचअनुसृत्यकपञ्जलःआकाशंप्रतित्वरयति; महाश्वेतातटेअच्छोड्यांसन्यासीरूपेणजीवितुंतिष्ठति।एतावत्प्रेम्णापतितःयत्यदामहाश्वेतेःस्वप्रासादंप्रतिप्रत्यागन्तुंप्रवृत्तःतदापुण्डरीकातस्याःसंक्षिप्तविरहमपिसहितुंअसमर्थःमृतःमहाश्वेतःआत्महत्यांकर्तुंनिराशःप्रयतते, परन्तुकश्चनदिव्यःपतिःस्वर्गात्अवतरति, प्रियेनसहभव्यतिथिप्रतिज्ञांकृत्वातांसान्त्वयति, पुण्डरीकस्यशरीरंस्वर्गंप्रतिवहतिपुण्डरीकंतस्यबन्धकंचअनुसृत्यकपञ्जलःआकाशंप्रतित्वरयति; महाश्वेतातटेअच्छोड्यांसन्यासीरूपेणजीवितुंतिष्ठति।पुण्डरीकंतस्यबन्धकंचअनुसृत्यकपञ्जलःआकाशंप्रतित्वरयति;
महाश्वेतातटेअच्छोड्यांसन्यासीरूपेणजीवितुंतिष्ठति।पुण्डरीकंतस्यबन्धकंचअनुसृत्यकपञ्जलःआकाशंप्रतित्वरयति; महाश्वेतातटेअच्छोड्यांसन्यासीरूपेणजीवितुंतिष्ठति।
महाश्वेताचन्द्रपीडस्यपरिचयंस्वसखींगन्धर्वराजकुमारीअपिकदम्बरींकरोति।चन्द्रपीडःकदम्बरीचपुण्डरीकामहाश्वेतयोःअपेक्षयान्यूनतयानन्यूनतयाभावेनपरस्परंप्रेम्णापततः।अचिरेणतेषांवियोगःभवतियतोहिचन्द्रलिदःपितुःआग्रहेणकिञ्चित्कालंयावत्उज्जयिनीनगरंप्रत्यागन्तुंअर्हति।सःवैशम्पायनंसेनायाःप्रमुखंत्यक्त्वागच्छति, उत्तरःचअच्चोडीइत्यत्रकतिपयान्दिनानियावत्तिष्ठति, यत्रसःमहाश्वेतुःसहमिलति, यस्यप्रतिसःअप्रतिरोध्यंआकर्षणंअनुभवतिपुण्डरीकेनपृष्ठितःवैशम्पायनस्यनिरन्तर-
उत्पीडनेनक्रुद्धःमहाश्वेतःतंशापयति,
भविष्येजन्मेशुकःभविष्यतिइतिभविष्यवाणींकरोति।ततःचतयाशापस्यउच्चारणमात्रेणयुवकःम्रियते।

यदाचन्द्रपीदःअच्छोडंप्रत्यागत्यमित्रस्यदुःखदंभाग्यंज्ञायतेतदासःस्वयंभूमौनिर्जीवःपतति।कदम्बरीमृत्युंप्रतिनिराशाअस्ति,
परन्तुपुनःसहसादिव्यःस्वरःअस्तियत्तस्याःअभिप्रायंत्यक्त्वाचन्द्रलिडायाःआगामिपुनरुत्थानम्यावत्शरीरेणसहतिष्ठतुइतिआज्ञापयतिअचिरेणैवकदम्बरीमहास्वेतेचकापिञ्जलाकाशात्अवतरन्ति।
सःज्ञातवान्यत्पुण्डरीकस्यशरीरंचन्द्रचन्द्रदेवात्अन्येनअन्येनस्वर्गंनीतम्।चन्द्रःतस्मैअवदत्यत्एकदासःपुण्डरीकंस्वदुःखंप्रतिप्रसवितवान्, महाश्वेतेप्रेम्णा, तस्यहृदयहीनतायाःकारणात्चसःपीडितःअस्तिःसःपार्थिवजन्मस्यविनष्टःअस्तियस्मिन्चन्द्रदेवःपुण्डरीकाइवप्रेम्णःअनुभवःअवश्यंकरणीयःपिष्टम्।शापं

प्रतिचन्द्रःशापेनप्रत्युवाच, तदनुसारंपुण्डरीकाचनवजन्मनि, चन्द्रदेवेनसहतस्यदुःखानिभागंकरिष्यति।परस्परंशापात्चन्द्रःचन्द्रपीडःइतिभूमौजातः, ततःशूद्रकत्वेन; पुण्डरीकःप्रथमंवैसमपायनम्, ततःशुकवेषेण, यःस्वपूर्वजन्मकथांराजाशूद्रकेइत्यस्मैकथयतिस्म।

पितापुण्डरीकाश्वेतकेतुःनिःस्वार्थतायाःकारणात्चन्द्र-पुण्डरीका-
महाश्वेतिभिःउक्तंशापपदंसमाप्तंभवति।एकदाकदम्बरीसहसाआवेगेनचन्द्रपीडस्यशरीरंआलिंगयति।प्रियस्यस्पर्शःराजपुत्रंपुनःजीवितंकरोति;
अथपुण्डरीकादिविअवतीर्यमहाश्वेतस्यआलिंगनेपतति।परदिनेचन्द्रपीदा-कदम्बरी, पुण्डरीका, महाश्वेतश्चगन्धर्वराजधानीयांविवाहम्आचरन्ति।ततःप्रभृतिकान्ताःनविभक्ताः,
किन्तुचन्द्रचन्द्रपिदास्वजीवनस्यभागंस्वर्गेचन्द्रदेवत्वेन, अपरंभागंपृथिव्यांउज्जयिनीराजत्वेनयापयति।

१.४.२. सारांशः

कदम्बरीकथासंक्षेपेणयथा।
अस्मिन्काल्पनिककथाअस्तियस्मिन्चन्द्रपीडस्यपुण्डरीकस्यचजन्मत्रयस्यउल्लेखःअस्ति।कथानुसारंअतीवसुन्दरीचण्डालकन्यावैशम्पायनंनामशुकंविदिशराजशूद्रकस्यदरबारम्आनयति।अयंशुकःमानवभाषांवदति।राज्ञःप्रश्नस्यउत्तरेशुकःकथयतियत्तस्य (शुकस्य) मातामृताअस्तितथाचतस्यपितालुब्धकेनगृहीतःअभवत्तथाचजबलीमुनिस्यशिष्याःतंआश्रमंनीतवन्तः।अस्यमध्यंराजाचन्द्रापिदस्यमित्रस्यवैशम्पायनस्यचकथाजाबलीमुनिनाकथ्यते।
उज्जयिन्यांतारपिदानामराजाआसीत्यस्यशुक्नास्नामधीमतःमन्त्रीआसीत्।राज्ञःचन्द्रपीडःपुत्रः,
मन्त्रीकन्यावैशम्पायनाच।दिग्विजयस्यसन्दर्भेचन्द्रपीडःएकंसुन्दरंअछोदासरोवरंप्राप्तवान्यत्रसःमहास्वेतानामिकांसुन्दरींस्त्रियंकामनाग्रस्तंबालिकांस्वस्यअसामयिकंमृतंप्रेमिकांपुण्डरीकंप्रतीक्षमाणांप्राप्नोत्।महास्वेताचन्द्रापिद्इत्यस्मैस्वसखींकदम्बरीइतिकथयित्वातांकदम्बरींनीतवती।कदम्बरीचन्द्रपीडयोःप्रथमदृष्ट्याएवप्रेम्णःअभवत्।तदाचन्द्रपीडस्यपितातंपुनःआहूयचन्द्रपीडःपत्रलेखानामिकांपरिचारिकांकदम्बरीइत्यनेनसहत्यक्त्वापुनःआगतः।पत्रलेखाअपिकदम्बरीसम्बद्धासूचनांप्रेषयित्वाचन्द्रापिदंप्रसन्नंकृतवती।शरस्यकार्यम्अत्रैवसमाप्तंभवति।
यावत्कथानकंभवतितावत्बृहत्कथस्यऋणीबाणभट्टः।सोमदेवस्यलिखितस्यबृहत्कथास्यसंस्कृतसंस्करणेउपलभ्यमानासोमदेवस्यकमरान्द्रिकायाश्चकथाचन्द्रापिदकदम्बरीयोःकथासदृशीअस्ति।परन्तुशुक्नासस्यचरित्रचित्रणं,
वैशम्पायनस्यमहास्वेतस्यचप्रेमकथाइत्यादीनिबाणस्यकल्पनाएव।कथानकस्यआविष्कारेणबाणःप्रसिद्धिंनप्राप्नोत्, परन्तुतस्यउदात्तचरित्रचित्रणस्य, विविधवर्णनस्य, मानवीयभावनानांचित्रणस्य, प्रकृतेःसौन्दर्यस्यचकारणात्बाणःकविषुउच्चस्थानंप्राप्तवान्

१.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

१. कथागद्यांकिनावनिकाशदीवंत? - विस्तृतसूचना।
२ - गद्यकाव्यास्यलक्ष्शोनोलेखपूष्कान्गद्यस्यभेदनशायत्।
३. गद्यस्यउत्पवत्तनक्रमविकरणचविस्तारायत

१.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1 - History of Classical Sanskrit Literature, A.B. ज़eith, Oxford, 1928.

2 - A History of Sanskrit Literature, (Classical Period) Dasgupta & De, Calcutta, 1947.

3 - सांस्कृतसावहत्यकाइवतहास, ििचस्पवतगैरोला, चौखबबाप्रकार्न, ििराणसी।

UNIT-2- ज़adambari (Mahasveta-vrttanta) (II)

२.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
२.२. गद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं
२.३. कादम्वरीसाहित्यस्यपरिचयः
२.४. विषयः
२.४.१. कादम्वरीमेश्वेतावृतान्त (II)
१.४.२. सारांशः
१.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
१.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

२.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

अस्यपुस्तकस्यमाध्यमेनगत्वाशिक्षिकाःविषयेज्ञातुंशक्नुवन्ति -

- बाणभट्टकापाण्डित्य।
- कदम्बरीकाविस्तृतविषय-वस्तु।
- कदम्बरीकेपात्र।
- महाश्वेतकीकथा।

२.२. गद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

संस्कृतगद्यसाहित्यं, पठनस्यप्रयोजनंविविधम्।प्रथमंग्रन्थेषु, कथासु, विचारेषु, धार्मिकग्रन्थेषु, दर्शनशास्त्रेषुइत्यादिषुवर्तमानसंस्कृतग्रन्थानांबहुमहत्त्वम्अस्ति।संस्कृतलिखितगद्यसाहित्यविशेषवेदान्तवेदरामायणमहाभारतपञ्चतन्त्रंकामसूत्रमार्थशास्त्रंनीतिशास्त्रंकथासाहित्यंविविधोपनिषदगीताशास्त्रादीनिग्रन्थस्यअत्यन्तमहत्त्वम्।गद्यसाहित्यपठानस्यऐमानीविविधानीसन्ति।

- प्रथमतःभाषासमृद्धिभवेदितिसाहित्यात्ज्ञानंलाभः, संस्कृतभाषयाध्ययनेनसर्वविधंविकासःभवती।
- द्वितीयं, संस्कृतसाहित्यस्यअध्ययनं, धार्मिकं, आध्यात्मिकं, दार्शनिकं, जीवनविकासं, विकासंच।
- तृतीयं, संस्कृतसाहित्येन्विचरितस्यज्ञानस्यअभ्याससेनचित्तशुद्धिः च उत्पद्यते। चौथा, विभाखाकथा, उपनिषद, सूत्राणी, नटकानिआदिकम्पाठ्यम्संस्कृतेप्रवृत्ति, समर्पण, अनुशासन, आत्मनिर्भरता च विकासभवती। अतःसंस्कृतगद्यसाहित्यपाठ, चिरन्तानंसंस्कृतसंस्कृताधानम्इतुच्यते। तेनद्यसाहित्यपत्त्ह्त्यमस्थान्हविक्ति विक्ति विष्टविष्ट।

२.३. कादम्वरीसाहित्यस्यपरिचयः

"कदम्बरी" इतिबाणभट्टेनरचितंविशेषगद्यकाव्यम्। अस्याःकाव्यस्यविषयःभारतीयसंस्कृतेः, दार्शनिकविचारानाञ्चआधारेणनिर्मितःअस्ति।कदम्बरी-कथाविशेषतयातत्कालीनसामाजिक-सांस्कृतिक-वातावरणंप्रकाशयतियदाभारतीयसमाजस्यराजनैतिक-सामाजिक-अशान्तिःआसीत्।अस्मिन्काव्येभारतीयसमाजस्यसंस्कृतिः, धर्मः, राजनीतिः, प्रेम्णः, साहसिकं च विविधाःपक्षाःप्रतिबिम्बिताःसन्ति।कदम्बरीइत्यस्यमुख्यकथादेवदत्तनामकस्यऋषिस्यभिन्नभिन्नजन्मस्यआधारेणनिर्मितम्अस्ति। कथायांप्रेम्णः, संघर्षस्य, समर्पणस्य, आत्मविश्वासस्य च महत्त्वपूर्णाःसन्देशाःप्रस्तुताःसन्ति।कदम्बरी-नगरेभिन्न-भिन्न-पात्रैः, विविध-साहसिक-क्षेत्रैः, धार्मिक-तत्त्वैः च सहअद्भुताःविविधाःचप्रेमकथाःसन्ति। तदतिरिक्तंकदम्बरीकथायाःसौन्दर्यस्य, कलायाः, अद्वितीयरचनस्य च कृतेअपिप्रसिद्धाअस्ति।

भारतीयसाहित्यस्यबहुमूल्यधारायांएषाकाव्यस्यमहत्त्वपूर्णस्थानंवर्तते, तत्कालीनसास्कृतिकसामाजिकप्रतिष्ठाप्रतिपादनार्थं च विशेषतयामहत्त्वपूर्णामन्यते।

२.४. विषयः

"कदम्बरी" संस्कृतगद्यकाव्यं, एकंप्रमुखंपुस्तकं, बाणभट्टेनलिखितम्। इयंकदम्बरीअतीवअनुवादिताकाव्यःयस्मिन्अनेकाःकथाः, पात्राणि, लोकः, विचारः, नाटकटीकःप्रस्तुतिः: अद्भुतरूपं, गृहंगत्ववर्तन्ते।कदम्बरीग्रन्थ: आकरात, अत्यन्तविस्तृत: भवतीएवंअलंकार-काव्य-रत्न, नामनाभि: अनेकउद्यम, उप्पलानि, वृत्तितानि च यात्रा, विविधकथाएवंवर्णनप्रदर्शित।
यद्यपिकदम्बरीग्रन्थाःअधिकतयाखण्डकथासुलिखिताःसन्तितथापितेअतीवमनमोहकसंकल्पना, कथाप्रस्तुतिः: आद्यन्तरहिनांभवती च।

काव्यकलाप्रतिअद्वितीयप्रतिभाशालिनःलेखकस्यबाणभट्टस्यअद्भुतकलाप्रतीकम्एतत्।अस्मिन्काव्येतेन त्रयःअपिप्रकाराःभाषा,
विचारः,आख्यानाःचअद्वितीयरूपेणमिश्रिताःसन्ति।इयंकाव्यंसंस्कृतसाहित्यस्यप्रमुखारचनाअस्तियापाठकान्सर्वदाआकर्षयति।अस्मिन्प्रेम्णः, साहसिककार्यस्य, काल्पनिकतायाःचअसंख्यकथाःसन्तियेपाठकानांमनोरञ्जनायसर्वोत्तमरूपेणउपयुक्ताःसन्ति।

२.४.१. कादम्वरीमेश्वेतावृतान्त (II)

कादम्बरी-महाश्वेतावृत्तान्त:

तस्यचदक्षिणांमूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्तारिणासर्वदिङ्मुखप्लावकेनप्रलय- परिप्लुतक्षीरपयोधि-पूरपाण्डुरेणअतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेवसर्वतोविसर्पतापादपान्तरैनिस्त्रेतोजलनिभेनपिण्डीभूयवहतेवदेहप्रभावितानेनसगिरिकाननंचन्द्रमयमिवतंप्रदेशंकुर्वतीम्, अन्यथैवधवलयन्तींकैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपिलोचनपथप्रविष्टेनश्वेतिमानमिवमनोनयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेहतयास्फटिकगहगतामिवदुग्धसलिलमग्नामिवविमलचीनांशुकान्तरितामिवआदर्शतलसंक्रान्तामिवशरदभ्रपटलतिरस्कृतामिवअपरिस्फुटविभाव्यमानावयवाम्,

पञ्चमहाभूतमयमपायद्रव्यात्मकमङ्गनिष्पादनोपकरणकलापंधवलगुणेनैवकेवलेनोत्पादिताम्, दक्षाध्वर-क्रियामिवोद्धतगण-कच-ग्रह-भयोपसेविताम्यम्बकाम्, निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गीरतिमिवमदनदेहनिमित्तंहरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिवसहवासपरिचित-हर-चन्द्रलेखोत्कण्ठाकृष्टाम्, इन्दुमूत्तिमिवस्वर्भानुभयकृत-त्रिनयन-शरणगमनाम्, ऐरावतदेहच्छविमिवगजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठित- शितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशुपतिदक्षिण- मुख-हासच्छविमिवबहिरागत्यकृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिवरुद्रोद्धलनभूतिम्आविर्भूताम्, ज्योत्स्नामिवहरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्य म प्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिवकृतदेहपरिग्रहाम्,कात्तिकयकौमारव्रतक्रियामिवमूर्तिमतीम्,गिरीशवृषभदेडद्युतिमिवपृथगवस्थिताम्,आयतन-तरु-कुसुम-समृद्धिमिवशङ्कराभ्यर्चनायस्वयमुद्यताम्, पितामहतपःसिद्धिमिवमहीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्त्तिमिवसप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्, त्रयीमिवकलियुग-ध्वस्तधर्मशोक-गृहीत-वनवासाम्,आगामि-कृतयुगबीजकलमिवप्रमदारूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिवमुनिजनध्यानसम्पदम्,अमरगजवीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागमवेगपतिताम्,कैलासश्रियमिवदशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्,श्वेतद्वीपलक्ष्मीमिवान्यद्वीपावलोकनकुतूहलागताम्,काशकुसुमविकासकान्तिमिवशरत्समयमुदीक्षमाणाम्,शेषशरीरच्छायामिवरसातलमपहायनिर्गताम्,मुसलायुधदेहप्रभामिवमधुमदविघूर्णनायासविगलिताम्, शुक्लपक्षपरम्परामिवपुञ्जीकृताम्, सर्वहंसैरिवधवलतयाकृतसंविभागाम्, धर्महृदयादिवविनिर्गताम्, शङ्खादिवोत्कीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिवविरचितावयवाम्, दन्तदलैरिवघटिताम्,इन्दुकरकूर्चकैरिवप्रक्षालिताम्,वर्णसुधाच्छटाभिरिवच्छुरिताम्,अमृतफेनपिण्डैरिवपाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिवधौताम्, रजतद्रवेणेननिर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवार-कुसुमच्छविभिरिवोल्लासिताम्,इयत्तामिवधवलिम्नः, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादर्कबिम्बादुद्धृत्यबालरश्मिप्रभाभिरिवनिर्मिताभिरुन्मिषत्ताडित्तरलतेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थितविरलबारिकणतयाप्रणामलग्नपशुपतिचरणभस्मचूर्णाभिरिवजटाभिरुद्रासित

शिरोभागाम्, जटापाशग्रथितमुत्तमाङ्गेनमणिमयंनामाङ्कमीश्वरचरणद्वयमुद्वहन्तीम्, रविरथ-तुरग-खुर-मुख-क्षुण्ण-नक्षत्र-क्षोद-विशदेनभस्मनालङ्कृत-ललाटपट्टिकाम्, शिखर-शिलाश्लिष्ट-शशाङ्ककलामिवशैलराजमेखलाम्,अतुलभक्तिप्रसाधितयालक्ष्यीकृतलिङ्गयाद्वितीययेवपुण्डरीकमालया दृष्ट्यासम्भावयन्तींभूतनाथम्,अनवरतगीतपरिस्कुरिताधरपुटवशादतिशुचिभिःशुद्धहृदयमयूखैरिवगीत गुणैरिवस्वरैरिवस्तुतिवर्णैरिवमूर्तिमन्द्भिर्मुखानिष्पतद्भिर्दशनांशुभिःपुनरिवस्नपयन्तींगौरीपतिम्, अतिविमलैश्चवेदार्थैरिवसाक्षात्पितामह- मुखादाकृष्टैः, गायत्रीवर्णैरिवप्रथितताम्उपगतैः, नारायणनाभिपुण्डरीक- बीजैरिबोद्धृतै, सप्तर्षिभिरिवकर-स्पर्शपूतमात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैः, आमलकीफतस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपचितेनाक्षवलयेनाधिष्ठित-कण्ठभागाम्,परिवेशपरिगत-चन्द्रमण्डलमिवपौर्णमासीनिशाम्,अधोमुख-हर-शिरःकपालमण्लाकारेणमोक्षपुरद्वार-कलसकान्तिनास्तनयुगलेन, एक-हंस-मिथुन-सनाचामिवगङ्गाम्,गौरीसिंहसटामयेनेवचामर-रुचिराकृतिनास्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिनाकल्पतरु-लतावल्कलेनकृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादलब्धेनचूडामणिचन्द्रमयूखजालेनेवमण्डलीकृतेनब्रह्मसूत्रेणपवित्रीकृतकायाम् ,आप्रपदीनेनचस्वभावसितेनापिब्रह्मासनबन्धोत्तानचरणतलप्रभापरिष्वङ्गाल्लोहितायमानेनदुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्यौवनेनापिस्वकालोपसर्पिणानिर्विकारविनीतेनशिष्येणेवोपास्यमानाम्,लावण्येनापिकृतपुण्येनेवस्वच्छात्मनापरिगृहीताम्, रूपेणापिरुचिरलोचनेनविगतचापलेनआयतनमृगेणेवनिषेविताम्, उत्सङ्गगतानस्वसुतामिवसूक्ष्म- शङ्ख-खण्डिकाङ्गुलीयक- पूरिताङ्गुलिनात्रिपुण्ड्काविशिष्टभस्म-पाण्डुरेणप्रकोष्ठबद्धशङ्खखण्डकेननखमयूखदन्तुरतयागृहीतदन्तकोणेनेवदन्तमयींदक्षिणकरेणवीणामास्फालयन्तीम्,प्रत्यक्षामिवगन्धर्वविद्याम्मणिमण्डपिकास्तम्भलग्नाभिरात्मानुरूपाभिःसहचरीभिरिवस वीणाभिर्विलासवतीभिःप्रतिमाभिरुपेताम्,स्नपनाईलिङ्गसंक्रान्तप्रतिबिम्बतयाअतिप्रबलभक्त्याराधित स्यहृदयमिवप्रविष्टांहरस्य, हारलतयेवप्राप्तकण्ठयोगयाग्रहपङ्ङ्खत्येवध्रुवप्रतिबद्धयाक्रुद्धयेवराग-रक्त-मुखवर्णयामंत्तयेवपूर्णितमन्दतारयाउन्मत्तयेवअनेककृततालयामीमांसयेवअनेकभावनानुविद्धयागीत्यादे

वंविरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्, अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यन्द्भिर्निश्चलकर्ण-पुटैर्मृग-वराहवानर-वारण-शरभ - सिंहप्रभृतिभिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चमी- घोषाम्, अमरापगामिवनभसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्, त्रिपुरारिशरशलाकामिवतेजोमयीम्, पीतामृतामिवविगततृष्णाम्ईशानशिरःशशिकलामिवानुपजात्तरागाम्,अमधितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसनाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्वन्दाम्, बौद्धबुद्धिमिवनिरालम्बनाम्, वैदेहीमिवप्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्, सूतकलाकुशलामिववशीकृताक्षहृदयाम्, महीमिवजलभृतदेहाम्, हिमसमयदिवस-मुखलक्ष्मीमिवपरिपीतभास्करातपाम्,आग्र्यामिवसमुपात्तयतिगणोचितमात्रशम्,अलिखितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिवतनुच्छायानुलिप्तभूतलाम्, निर्ममाम्निरहङ्काराम्, निर्मत्सराम्, अमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमान-वयःपरिमाणाम्, अप्यष्टादशवर्षदेशीयामिबोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रतांकन्यकांददर्श।ततोऽवतीर्य्यतरुशाखायांबद्ध्वातुरङ्गम्उपसृत्यभगवतेभक्त्याप्रणम्य त्रिलोचनाय,तामेवदिव्ययोषितमनिमिषपक्ष्मणानिश्चलनिबद्धलक्ष्येणचक्षुषापुनर्निरूपयामास।उदपादिचास्यतस्यारूपसम्पदाकान्त्याप्रशान्त्याचाविर्भूतविस्मयस्यमनसिअहो,जगतिजन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्तिवृत्तान्तराणि।तथाहि, मयामृगयायांयदृच्छयानिरर्थकमनुबध्नतातुरङ्गमुख-मिथुनम्, अयमतिमनोहरोमानवानामगम्योदिव्यजनसञ्चरणोचितःप्रदेशोविक्षितः।अत्रचसलिलमन्वेषमाणेनहृदयहारिसिद्धजनोपसृष्टजलंसरोदृष्टम्।तत्तीरलेखाविश्रान्तेनचामानुषंगीतमाकर्णितम्।तच्चानुसरतामानुषदुर्लभदर्शनादिव्यकन्यकेयमालोकिता।नहिमेसंशीतिरस्यादिव्यतांप्रति, आकृतिरेवानुमापयत्थमानुषताम्, कुतश्चमर्त्यलोकेसम्भूतिरेवंविधानांगन्धर्वःध्वनिविशेषाणाम्। 'तद्यदिमेसहसादर्शनपथान्त्रापयाति, नारोहतिवाकैलासशिखरम्, नोत्पततिवागमनतलम्, ततः 'कात्वम्, किमभिधानावा, किमर्थंवाप्रथमेवयसिप्रतिपन्नाव्रतम्इतिसर्वमेवैतत्एनामुपस्त्यपृच्छामिअतिमहानयमवकाशआचर्याणाम् इत्यवधार्य्यतस्यामेवस्फटिकमण्डपिकायामन्यतमंस्तम्भमाश्रित्यसमुपविष्टागीतसमाप्त्यवसरंप्रतीक्षमाणस्तस्थौ।

अथगौत्तायसानेमूकीभूतवीणाप्रशान्तमधुकररुतेवकुमुदिनीसाकन्यकासमुत्थायप्रदक्षिणीकृत्यकृतहरप्रणामापरिवृत्यस्वभावधवलयातपःप्रभावप्रगल्भयादृष्ट्यासमाश्वासयन्तीव, पुण्यैरिवस्पृशन्ती, तीर्थजलैरिवप्रक्षालयन्ती, तपोभिरिवपावयन्ती, शुद्धिमिवकुर्वाणा, वरदानम्, इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिवनयन्ती, चन्द्रापीडमाबभाषे 'स्वागतमतिथये, कथमिमांभूमिमनुप्राप्तोमहाभागःतदुतिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः" इति।एवमुक्तस्तुतयासम्भाषण-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानंमन्यमानउत्थायभक्त्याकृतप्रणामो 'भगवति।यथाज्ञापयसि' इत्यभिधायदर्शितविनयःशिष्यइवतांव्रजन्तीमनुवद्याज।
व्रजंचसमर्थयामास 'इन्त! तावत्रेयंमांदृष्ट्वातिरोभूता।कृतंहिमेकुतूहलेनप्रश्नाशयाहृदिपदम्, यथाचेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपायाअपिदाक्षिण्यातिशयाप्रतिपत्तिरभिजाताविभाव्यते, तथासम्भावयामिनियतमियमखिलमात्मोदन्तम्अभ्यर्व्यमानाकथयिष्यतिएवञ्चकृतमतिः पदशतमात्रमिवगत्वा, निरन्तरैर्दिवापिरजनीसमयमिवदर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारित- पुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषुलतानिकुजेषुकूजतांमन्दंमन्दंमदमत्तमधुलिहांविरुतिभिर्मुखरीकृतपर्ण्यन्ताम्अतिदूरपातिनीनाञ्चधवलशिलातलप्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपांप्रस्लवणैरुत्कोटियावविटङ्कविपाट्यमानैरुच्चरद्व्वनिभिरवशीर्खमाणतुषारशिशिरशीकरासारैराबध्यमाननीहाराम्, हिम-द्वारहर-हासधवलैश्वोभयतःक्षरद्भिर्निरैिगॉरावलम्बित- चलच्यामर - कलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापितमणि - कमण्डलुमण्डलाम्, एकान्तावलम्बितयोगपट्टिकाम्, विशाखिकाशिखर - निवद्धनारिकेली -फल- वल्कलमय-धौतोपानद्युगलोपेताम्, अवशीर्णाङ्ग-भस्मधूसर-वल्कलशयनीयसनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेवटङ्कोत्कीर्णेनशङ्खमयेनभिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, सन्निहितभस्मालाबुकोगुामद्राक्षीत्।

तस्याचद्वारिशिलातलेसमुपविष्टोवल्कल-शयन-शिरोभागविन्यस्तवीणांततःपर्णपुटेननिर्झरादागृहीतमर्थ्यसलिलम्आदायतांकन्यकोसमुपस्थिताम् 'अलमलमतियन्त्रणया, कृतमतिप्रसादेन, भगवति।प्रसीद, विमुच्यतामयमत्यादरः, त्वदीयमालोकनमपिसर्वपापप्रशमनमघमर्षणमिवपवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्इत्यब्रवीत्।अनुरुध्यमानज्ञतयातांसर्वामतिथिसपमितिदूरावनतेनशिरसासप्रश्रयंप्रतिजग्राह।

कृतातिध्ययाचतयाद्वितीयशिलातलोपविष्टयाक्षणमिवतूष्णीस्थित्वाक्रमेणपरिपृष्ठोदिग्विजयादारभ्यकिनरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मानःसर्वमाचचचे।विदितसकलवृत्तान्ताचोत्थायसाकन्यकाभिक्षाकपालमादायतेषामायतनतरूणांतलेषुविचचार।अचिरेणचतस्याःस्वयंपतितैःफलैरपूर्य्यतभिक्षाभाजनम्।आगत्यचतेषांफलानामुपयोगायनियुक्तवतीबन्द्रापीडम्।

आसीच्चतस्यचेतसि'नास्तिखल्वसाध्यंनामतपसाम्किमतःपरमाक्षर्य्यम्,यदत्रव्यपगतचेतनाअपिसचेतना इवास्यैभगवत्यैसमतिसृजन्तःफलान्यात्मानुग्रहमुपपादयन्तिवनस्पतयः।चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वकम्इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थायतमेवप्रदेशमिन्द्रायुधमानीयव्यपनीतपर्य्याणंनातिदूरेसंयम्यनिर्झरजलनिवर्तितस्नानविधिस्तान्यमुत्तस्वादूनिउपयुज्यफलानि, पीत्वाचतुषारशिशिरंप्रस्लवणजलमुपस्पृश्यचैकान्तेतावदवतस्थे, पावत्तयापिकन्यकयाकृतोजल-फल-मूलमयेष्वाहारेषुप्रणयः।

-7इतिपरिसमापिताक्षरांनिर्वर्तितसन्थ्योचिताचारांशिलातलेविस्रब्धमुपविष्टांनिभृतमुपसृत्यनातिदूरे • समुपविश्यमुहूर्तमिवस्थित्वाचन्द्रापीडःसविनयमवादीत्भगवति।त्वत्प्रसादमाप्तिप्रोत्साहितेनकुतूहलेनाकुलीक्रियमाणोमानुषतासुलभोलधिमाबलादनिच्छन्तमपिमांप्रश्नकर्मणिनियोजयतिजनयतिहिप्रभुप्रसादलवोऽपिप्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः।स्वल्पाप्येकदेशावस्थानेकालकलापरिचयमुत्पादयति।अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति।तद्यदिनातिखेदकरमिवततःकथनेनात्मानमनुग्राह्यम्इच्छामि।अतिमहत्खलुभवद्दर्शनात्प्रभृतिमेकौतुकमस्मिन्विषये।कतरन्मरुतामृषीणांगन्धर्वाणांगुहाकानामप्सरसांवाकुलमनुगृहीतंभगवत्याजन्मना ? किमर्थंवास्मिन्कुसुमसुकुमारेनवेवयसिव्रतग्रहणम् ?क्वेदंक्यः, क्वेदंतपः, क्वेयमाकृतिःक्वचायंलावण्यातिशयःक्वेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिःतदद्भुतमिवमेंप्रतिभाति।किंनिमित्तंवा अनेकसिद्धसाध्यसंबाधानिसुरलोकसुभगानिअपहायदिव्याश्रमपदानिएकाकिनीवनमिदममानुषमधिवससि ?कश्चायंप्रकारः,यत्तैरेवपञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशीधवलतांधत्तेशरीरम्?नेदमस्माभिरन्यत्रदृष्टश्रुतपूर्वा।अपनयतुनःकौतुकम्,आवेदयतुभवतीसर्वमिदम्।इत्येवमभिहितासाकिमप्यन्तयिन्तीतूष्णींमुहूर्तमिवस्थित्वानिःश्वस्यस्थूलस्थूलैरन्तर्गतांहृदयशुद्धिमिवादायनिर्गच्छन्द्भिः,इन्द्रियप्रसादमिववर्षद्भिः, तपोरसनिस्यदमिवसवद्भिःलोचनविषयंधवलिमानमिवद्रवीकृत्यपातयन्द्भिः,अच्छाच्चैः, अमलकपोलस्थलस्खलितैः,अवशीर्णहारमुक्तमुक्ताफल-तरलपातैः,अनुबन्धबिन्दुभिः, वल्कलावृतकुचशिखर- जर्जरित-शीकरैः, अश्रुभिरामीलितलोचनानिःशब्दंरोदितुमारेभे।

ताञ्चप्ररुदितांदृष्ट्वाचन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्- 'अहो !दुर्निवारतांव्यसनोपनिपातानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयांकुर्वीन्त।सर्वथाननकञ्जनस्पृशन्तिशरीरधर्माणमुपतापाः।बलवतीहिद्वन्द्वानांप्रवृत्तिः।इदमपरमधिकतरमुपजनितसअतिमहन्मनसिमेंकौतुकमस्याबाष्पसलिलपातेन।नह्यल्पीयसाशोककारेणक्षेत्रीक्रियन्तएवंविधामूर्तयः।नहिक्षुद्रनिर्घातपाताभिहिताचलतिवसुधेति।संवर्द्धितकुतूहलश्चशोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छनुत्थायप्रसवणादञ्जलिनामुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये।सातुतद्नुरोधादविच्छिन्नबाष्पजल-धारासन्तानापिकिञ्चित्कषायितोदरेप्रक्षाल्यलोचनेवल्कलोपान्तेनवदनमपमृज्यदीर्घमुष्णञ्चनिःश्वस्यशनैःशनैःप्रत्यवादीत् -

'राजपुत्र!किमनेनातिनिर्घृणहृदयायाःममन्दभाग्यायाःपापायाजन्मनःप्रभृतिवैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन।तथापियदिमहत्कुतूहलम्,तत्कथयामि,श्रूयताम्।एतत्प्रायेणकल्याणाभिनिवेशिनःश्रुतिविषयमापतितमेव,यथाविबुधसद्यनिअप्सरसोनामकन्यकाःसन्तीति।तासांचतुर्दशकुलानि,एकभगवतःकमलयोनेर्मनसःसमुत्पन्नम्,अन्यद्वेदेभ्यःसम्भूतम्,अन्यदग्नेरुद्भूतम्,अन्यत्पवनात्प्रसूतम्, , अन्यज्जलाज्जातम्अन्यदर्ककिरणोध्योनिर्गतम्,अन्यत्सोमरश्मिभ्योनिष्पतितम्, अन्यद्भूमेरूद्भूतम्, अन्यत्सौदामिनीभ्यःप्रवृत्तम्,अन्यन्मृत्युनानिर्मितम्,अपरंमकरकेतुनासमुत्पादितम्, अन्यत्तुदक्षस्यप्रजापतेरतिप्रभूतानांसुतानांमध्येद्वेसुतेमुनिररिष्टाचबभूवतुस्ताभ्यांगन्धर्वैःसहकुलद्वयंजातम्।एवमेतान्येकत्रचतुर्दशकुलानि।गन्धर्वाणान्तुदक्षात्मजाद्वितयसम्भवंतदेवकुलद्वयंजातम्, तत्रमुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनांपञ्चदशानांभ्रातृणामधिकोगुणैःषोडशश्चित्ररथोनामसमुत्पन्नः।सकिलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमोभगवतासमस्तसुर-मौलि-माला- लालित- चरण- नलिनेनाखण्डलेनसुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावःसर्वेषांगन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलता - मरीचिनिचय- मेचकितेनबाहुनासमुपार्जितंशैशवएवाप्तवान्।

इतश्चनातिदूरेतस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरेकिम्पुरुषनाम्निवर्षेवर्षपर्वतोहेमकूटोनामनिवासः।तत्रचतद्भुजयुगलपरिपालितान्यनेकानिगन्धर्वशतसहस्राणिप्रतिवसन्ति।तेनैवचेदंचैत्ररथंनामातिमनोहरंकाननंनिर्मितं,इदञ्चाच्छौदाभिधानमतिमहत्सरःखानितम्, अयनभवानीपतिरुपरचितोभगवान्।अरिष्टायास्तुपुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनांसोदर्याणांषण्णांज्येष्ठोहंसोनामजगविदितोगन्धर्वःतस्मिन्द्वितीयेगन्धर्वकुलेगन्धर्वराजेनचित्ररथेनैवाभिसिक्तोबालएवंराज्यपदमासादितवान्अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्यतस्यापिसएवंगिरिरधिवासः।यत्तुतत्सोममयूखसम्भवमप्सरसांकुलम्, तस्मात्किरणजालानुसारगलितेनसकलेनेवरजनिकर-कलाकलाप- लावण्येननिर्मितात्रिभुवननयनाभिरामाभगवतीद्वितीयेवगौरी,गौरीतिनाम्नाहिमकरकिरणावदातवर्णाकन्यकाप्रसूता।ताञ्चद्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिःहंसोमन्दाकिनीमिवक्षीरसागरःप्रणयिनीमकरोत्।सातुभगवतामकरकेतनेनेवरतिः,शरत्समयेनेवकमलिनी,।तयोश्चतादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशीविगतलक्षणाशोकायकेवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजासमुत्पन्ना।तातस्त्चनपत्यतयासुतजन्मातिरिक्तेनमहोत्सवेनममजन्माभिनन्दितवान्।अवाप्तेचदशमेऽहनिकृतयथोचितसमाचारोमहाश्वेतेतियथार्थमेवनामकृतवान्।साहंपितृभवनेबालतयाकलमधुरप्रलापिनीवीणेवगन्धर्वाणामङ्कादसञ्चरन्तीअविदित-स्नेह- शोकायासमनोहरंशैशवमतीतवती।क्रमेणचकृतंमेवपुषिवसन्तइवमधुमासेन, मधुमासइवनवपल्लवेन, नवपल्लवइवकुसुमेन, कुसुमइवमधुकरेण, मधुकरइवमदेन, नवयौवनेनपदम्।

अथविजृम्भमाण- नव- नलिनवनेषु, अकठोर-चूतकालिका- कलाप- कृत- कामुकोत्कलिकेषुकोमलमलय- मारुतावतार- तरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेषु, मद-कलित -कामिनी- गण्डूष- सीधु- सेकपुलकित- बकुलेषु, मधुकर-कुल-कलङ्क- कालीकृत- कालेयक- कुसुमकुड्मलेषुअशोक- तरुताडनारणितरमणीमणिनूपुरझंङ्कारसहलमुखरेषुविकसन्मुकुल -

परिमलपुञ्जितालिजाल- मनुशिञ्जितसुभगसहकारेषु, अविरल- कुसुम- धूलिबालुका - पुलिनधवलित-धरातलेषु, मधुमदविडम्बितमधुकरीकदम्बकसवाद्यमानलतादोलेषु, उत्फुल्ल- पल्लवलवलीलीयमान - मक्तकोकिलोल्लासित- मधुशीकरोद्दाम् - दुर्दिनेषु, प्रोषित-जनजाया- जीवोपार-हृष्टमन्मधास्फालितचापरवभयस्फुटितहृदयरुधिराद्रीकृतमार्गेषु, अविरत - पतत्कुसुमशरपतत्रिपत्र-सूत्कारबधिरीकृतदिङ्मुखेषुदिवापिप्रवृत्तान्तमंदनरागान्धाभिसारिकासार्थसङकुलेषुउद्वेलरति-रससागरपूरप्लावितेषु, सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेषुमधुमासदिवसेषुएकदाहमम्बयासहमधुमास-विस्तारितशोभप्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुकुवलयकहारमिदमच्छोदंसरःस्नातुमध्यागमम्।अत्रचस्नानार्थमागतयाभगवत्यापार्वत्यातटशिलातलेषुविलिखितानिसभृङ्गरिटीनिपांशुनिमग्नकृश-पदमण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रदक्षिणानित्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानिवन्दमाना, भ्रमर-भरभुग्नगर्भकसरजर्जरकुसुमोपार- रम्योऽयंलतामण्डप, परभृत-नख-कोटिपाटितकुड्मलनालविवरविगलित- मधुधारःसुपुष्पितोऽयंमहाकारतरुः, उन्मद-मयूर-कुल-कलकलभीतभुजङ्गमुक्तताशिशिरेषंवन्दनवीधिकाविकच- कुसुम-पुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रखोलनशोभनेयंलतादोलाबहलकुसुमरजःपटलमम्नकलहंसपद-रेखमतिरमणीयमिदंतीरतरुतलम्,इतिस्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदयासहसखीजनेनव्यचरम्।9एकस्मिंशप्रदेशेझटितिवनानिलेनोपनौतम, निर्भरविकसितेऽपिकाननेअभिभूतान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितयाअनुलिम्पन्तमिवपूरयन्तमिवतर्पयन्तमिवप्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकयामधुकरकुलैरनुबध्यमानम्अनाघ्रातपूर्वम्, अमानुषलोकोचितम्, कुसुमगन्धमध्यजिघ्रम्।कृतोऽयमित्युपारूढकुतूहलाचाईमुकुलितलोचनातेनकुसुमगन्धेनमधुकरीमाकृष्यमाणाकौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजात- नूपुरमणिझङ्काराकृष्ट- सरःफलइंसानिकतिचित्पदानिगत्वा, हरनयन -हुताशनेन्धनीकृत-मदनशोकविधुरंवसन्तमिवतपस्यन्तम्, अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थमीशान-शीरःशशाङ्कमिवधृतवतम्,अयुग्मलोचनंवशीकर्तुकामंकाममिवसनियमंअतितेजस्वितयाप्रचलतडिल्लतापत्नरमध्यगतमिवग्रीष्म-दिवाकर-मण्डलोदर-प्रविष्टमिवज्वलनज्वालाकलापमध्यस्थितमिवविभाव्यमानम्उन्मिषन्त्याबहुलबहुलयादीपिकालोकपिङ्गलयादेहप्रभयाकपिलीकृतकाननकनकमयमिवतंप्रदेशंकुर्वाणम्,रोचना-रस-तुलित-मतिसरसमानसुकुमारपिङ्गतजटम्पुण्यपताकायमानयासरस्वतीसमागमोत्कण्ठाकृतवन्दनरेखयेवभस्मललाटिकयाबालपुलिनलेखयेवगङ्गाप्रवाहमुद्भासमानम्अनेक- शाप-धुकुटिभवनतोरणेनधूलताद्वयेनविराजितम्, अत्यायततयालोचनमयोंमालामिवप्रथितामुद्वहन्तम्, सर्वहरिणैरिवदत्तलोचनशेभासंविभागम्, आयतोतुङ्ग-प्राणवंशम्, अप्राप्त-हृदय-प्रवेशेननवयौवनरागेणेवसर्वात्मनापाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्भित्रश्मबुत्वाम्अनासादित-मधुकरावलीवलयपरिक्षेपविलासमिवबालकमलमाननंदधानम्;अनङ्गकार्मुकगुणेनेवकण्डलीकृतेनतपस्तडाग-कमलिनीमृणालेनेवयज्ञोपवपीतेनालङ्कुतम्एकेनसनालबकुल-फलाकारकमण्डलुम्,अपरेणमकरकेतु-विनाश-शोकरुदितायारतेरिवबाष्पजलबिन्दुभिरारचितांस्फटिकाक्षमालिकांकरेणकलयन्तम्, अनेक-

विद्यापगा-सङ्गमार्तनिभयानाभिसमुद्रयोपशोभमानम्अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्यमोहान्धकारस्थापयान-पदवीमिवाङ्गनरजोलेखाश्यामलांरोमराजिमुदरेणतनीयसोंविभ्राणम्, आश्मतेजसाविजित्यसवितारंपरिगृहीतेनपरिदेषमण्डलेनेवमौजमेस्वलागुणेनपरिक्षिप्तजधनभागम्, अभ्रगङ्गास्त्रोतोजलमक्षालितेनजरच्चकोरलोचनपुट-पाटल-कान्तिनामन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बर-प्रयोजनम्, अलङ्कारमिवब्रह्मचर्यस्य, विलासमिवसरस्वत्याः, स्वयंवरप्रतिमिवसर्वविद्यानाम्, सङ्केतस्थानमिवसर्वश्रुतीनाम्,निदाघकालमिवसाषाढम्,हिमसमयकाननमिवस्फुटितप्रियङ्गुमञ्जरीगौरम्मधुमासमिवकुसुमधवतिलकभूतिभूषितमुखम्आत्मानुरूपेणसवयसाअपरेणदेवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वतातापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थमागतम्मुनिकुमारकमपश्यम्।

तेनचकर्णावतंसीकृतांवसन्तदर्शनानन्दितायाःस्मितप्रभामिववनश्रियः, मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिवमधुमासस्य, यौवनलीलामिवकुसुमलक्ष्म्याः, सुरतपरिश्रमस्वेदजल-कण- जालकावलीमिवरतेः, ध्वजविह्न-चामर-पिच्छिकामिवमनोभवगजस्य, मधुकरकामुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वीकुसुममञ्जरीमद्राक्षम्।

'अस्याःपरिभूतान्यकुसुमामोदोनन्वयंपरिमल'इतिमनसानिश्चित्यतंतपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्ततम् 'अहो!रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोशस्यअक्षीणताविधातुःयत्त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारंभगवन्तंकुसुमायुधमुत्पाद्यतदाकारातिरिक्तरूपराशिःअयमपरोमुनिमायामयोमकरकेतुरुत्पादितः।मन्येचसकलजगत्रयनानन्दकरंशशिबिम्बंविरचयतालक्ष्मीलीलावासभवनानिकमलानिसृजताप्रजापतिनाएतदाननाकार-करणकौशलाभ्यासएवंकृतः,अन्यथाकिमिवहिसदृशवस्तुविरचनायाःकारणम्।अलीकञ्चेदंयथाकिलसकलाःकलाःकलावतोबहुलपक्षेक्षीयमाणस्यसुषुम्ननाम्नारश्मिनारविरापिबतीति, ताःखल्वस्यगभस्तयःसमस्तावपुरिद्माविशन्तीति,कुतोऽन्यथारूपहारिणिक्लेशबहुलेतपसिवर्तमानस्येदंलावण्यम्।इतिचिन्तयन्तीमेवमामविचारित्गुणदोषविशेषोरूपैकपक्षपातीनवयौवनसुलभःकुसुमायुधःकुसुमासवमदइवमधुकरोंपरवशामकरोत्।

उच्छवासितैःसहविस्मृत्तनिमेषेणकिञ्चिदामुकुलितपक्ष्मणाजिह्नित-तरल-तर-तार-शारोदरेणदक्षिणेनचक्षुषासस्पृहमापिबन्तीव, किमपियाचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इतिवदन्तीव, अभिमुखंहृदयमर्पयन्तीव,सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव,तन्मयतामिवगन्तुमीहमाना, 'मनोभवाभिभूतांत्रायस्व' इतिशरणमिवोपयान्ती,'देहिमेहृदयेऽवकाशम्'इत्यर्थितामिवदर्शयन्ती,हाहाकिमिदमसाम्प्रतमतिद्वेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदंमयाप्रस्तुतम्' इतिजनानाप्यप्रभवन्तीकरणानाम्स्तंभितेव, लिखितेव, उत्कीर्णव, संयतेब, मूर्च्छितेव, केनापिविधृतेव, निष्पन्दसकलावयवातत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेनअनाख्येयेनस्वसंवेद्येनकेवलम्, नविभाव्यते, कितद्रूपसम्पदा, किमनसा,

किंमनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेणवाउपदिश्यमानाकिमन्येनैववाकेनापिप्रकारेण, अहमपिनजानामिकथंकथमितितमतिचिरंव्यलोकयम्।

उत्क्षिप्यनीयमानेवतत्समीपमिन्द्रियैःपुरस्तादाकृष्यमाणेवहृदयेन, पृष्ठतःप्रेयमाणेवपुष्पधन्वना, कथमपिमुक्तप्रयत्नमप्यात्मानम्अधारयम्।अनन्तरचमेऽन्तर्मदनेनअवकाशमिवदातुमाहितसन्तानानिरीयुःश्वासमरुतः।साभिलाषंहृदयमाख्यातुकाममिवस्फुरितमुखमभूत्कुचयुगलम्।स्वेदलवलेखा-क्षालितेवागलल्लज्जा।मकरध्वजनिशितशनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पतगात्रयष्टिः।तद्रूपातिशयंद्रष्टुमिवकुतूहलादालिङ्गनलालसेभ्योऽङ्गेभ्योनिरगाद्रोमाञ्चजालकम्।अशेषतःस्वेदाम्भसाधौतश्चरणयुगलादिवहृदयमविशद्वागः।

आसीच्चमममनसिशान्तात्मनिदूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन्जनेमांनिक्षिपताकिमिदमनार्येणासदृशमारब्धंमनसिजेन।एवज्ञनामातिमूढंहृदयमङ्गनाजनस्य,यदनुरागविषययोग्यतामपिविचारयितुंनालम्।क्वेदमतिभास्वरंधामतेजसांतपसाळ,क्वचप्राकृतजनाभिनन्दितानिमन्मथपरिष्यन्दितानि।नियतमयंमामेवंमकरलाञ्छनेनविडम्ब्यमानामुपहसति।मनसाचित्रवेदंयदहमेवगच्छन्त्यपिनशक्नोम्यात्मनोविकारमुपसंहर्तुम्।अन्याअपिकन्यकास्त्रपांविहमयस्वयमुपयाताःपतीन्,अन्याअप्यनेनदुर्विनीतेनमन्मथेनोन्मत्ततानीतानार्य्यः,नपुनरहमेकायया।कथमनेनक्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतामेवमस्वतन्वतामुपैत्यन्तःकरणम्।कालोहिगुणाचदुर्निवारतामारोपयन्तिमदनस्यसर्वथा।यावदेवसचेतनास्मि, यावदेवचनपरिस्फुटमनेनविभाव्यतेमेमदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्, तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणंश्रेयः, कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयंशापाभिज्ञांकरोतिमाम्।अदूरकोपाहिमुनिजनमकृतिः।इत्यवधार्थ्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम्।अशेषजनपूजनीयाचेयंजातिरितिकृत्वातद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलितपक्ष्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, ईश्दुल्लसितकर्णप्रल्लबो-मुक्तकपोलमण्डलम्, आलोलालकलता-लसत्कुसुमावतंसम्असंदेश-दोलायितमणिकुण्डलम्, अस्मैप्रणाममकरवम्।

अथकृतप्रणामायांमयिदुर्लक्ष्यशासनतयाभगवतःमनोभुवः,मदजननतयाचमधुमासस्य, अतिरमणीयतयाचतस्यप्रदेशस्य, अविनयबहुलतयाचाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितयाचेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतयाचाभिलाषाणाम्, चपलतयाचमनोवृत्तेः, तथाभवितव्यताचतस्यतस्यःवस्तुनः, केबहुनाममन्दभाग्यदौरात्यादस्यचेदृशस्यक्लेशस्यविहितत्वात्तमपिमद्विकारदर्शानापहतधैर्य्यप्रदीपमिवपवनस्तरलतामनयदनङ्गः।

11तदातस्याप्यभिनवागतंमदनप्रत्युद्गच्छनिवरोमोद्गमःप्रादुरभवत्।मत्सकाशमभिप्रस्थितस्यमनसोमार्गमिवोपदशद्भिःपुरःप्रवृत्तंचासैः।वेपमुगुक्षताछतभङ्गभीतेवाकम्पतकरतलगताक्षमालाद्वितीयेवकर्णावसक्तकुसुममञ्जरीकपोलतासङ्गिनीसमदृश्यतस्वेदसलिलशीकरजालिका।मद्दर्शनमीतिविस्तारितस्यचो

त्तानतारकस्यपुंडरीकमयमिवतमुद्द्देशमुपदर्शयतोलोचनयुगलस्यविसर्पिभिरंशुसन्तानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपहायविकचकुवलयवनेरिवगगनतलमुत्पत्तिनैररुध्यन्तदशदिश

तयातुतस्यातिप्रकटयाविकृत्याद्विगुणीकृतमदनावेशातत्क्षणमहमवर्णनयोग्यांकामप्यवस्थामन्वभवम्।इदनमनस्यकरवम्- 'अनेक- सुरत- समागम- लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायोमकरकेतुरेवविलासानुपदिशति, अन्यथाविविध-रसासङ्गललितेष्वोदृशेषुव्यक्तिकलेष्वप्रविष्टबुद्धेरस्यजनस्यकृतइवेयम्अनभ्यस्ताकृतीरतिरसनिष्यन्दमिवक्षरन्ती, अमृतमिववर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्रा-जडेव, आनन्दभर-मन्धर-तरत्तारसञ्चारिणी,अनिभृतधूलतोल्लासिनीदृष्टिः।कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्,यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतोहृदयाभिलाषःकथ्यते।प्राप्तप्रसराचोपसृत्यतंद्वितीयमस्यसहचरंमुनिबालकंप्रणामपूर्वकमपृच्छम्भगवन्। किमभिधानः, कस्यवायंतपोधनस्ययुवा ?किनाम्नश्वतरोश्यिमनेनावतंसीकृताकुसुम- मञ्जरी !जनयतिहिमेमनसिमहत्कौतुकमस्याःसमुत्सर्पनसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वीगन्धःइति।सतुमामीषद्रिहस्याब्रवीत् - 'बाले।किमनेनपृष्टेनप्रयोजनम्, अथकौतुकमावेदयामि, श्रूयताम्-अस्तिखलुसकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्त्तिरत्युदारतपाःसुरासुरसिद्धवृन्दवन्दित-चरणयुगलोमहामुनिदिव्यलोकनिवासीश्वेतकेतुर्नाम।तस्यचभगवतःसुरासुरलोकसुन्दरीहृदयानन्दकरम्अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरंरूपमासीत्।सकदाचिद्देवतार्थन- कमलान्युद्धर्तमैरावतमदजल-बिन्दु-बद्ध-चन्द्रक- शतखचित- जलाम्, हर-हसितसितस्त्रोतसम्मन्दाकिनीमवततार।अवतरन्ततंतदाकमलवनेषुसतत्-सन्निहिताविकचसहस्त्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टादेवीलक्ष्मीर्ददर्श।तस्यास्तुतमवलोकयन्याःप्रेममन्दमुकुलितेनानन्द-वाष्पभर- तरङ्ग-तरलतारेणलोचनयुगलेनरूपमास्वादयन्त्याजृम्भिकारम्भमन्वरमुखविन्यस्त-हस्तपल्लवायामन्मथविकृतंमनआसीत्।आलोकनमात्रेणचसमासादितसुरतसमागम-सुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृतेपुण्डरीकेकृतार्थतासीत्तस्माच्चकुमारःसमुदपादि।ततस्तमुत्सङ्गेनादांय 'भगवन्।गृहाणतवायमात्मजः'इत्युक्त्वातस्मैश्वेतकेतवेददौ।असावपिबालजनोचिताःसर्वाःक्रियाःकृत्वातस्यपुण्डरीकसम्भवतयातदेवपुण्डरीकइतिनामचक्रे।प्रतिपादितव्रतचतमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत्।सोऽयम्।

आसीत्पुराउज्जयिन्यांतारापीडनामनरपतिः।एकदातस्यपुत्रःयुवराजःचन्द्रापीडःराज्यजयार्थदक्षिणाञ्चलंप्रतिप्रस्थितः।दिग्विजयात्परंसःयदाप्रत्यागतःतदामार्गेविन्न्यटवीमध्येआखेटायशिविरस्थापनम्अकरोत्। आखेटायगच्छन्चन्द्रापीडःवनेकिनरदम्पतीदृष्ट्वातौअनुसुतवान्।अनयोःपश्चात्गच्छन्सःक्षुधातुरःतृषातुरःचभूत्वाआच्छोदसरोवरस्यसमीपेउपगतः।सरोवरस्यसौन्दर्यंदृष्ट्वातस्यमनःप्रसन्नम्अभवत्।अश्चात्अवतीर्यतंतडागस्यजलंपाययित्वास्वयंहस्तपादादिकंप्रक्षाल्यजलंपीतवान्।अस्मिन्नेवकालेवीणावादनेनसहमधुरस्वेरणगानरताम्एकांगन्धर्वकन्यांददर्श।

साभगवतःत्र्यम्वकस्यदक्षिणमतिमाम्आश्रित्यअभिमुखीभूयउपविष्टवती।साब्रह्मासनेआसीनासीत्प्रलय कालेक्षीरसागरस्यउत्फुल्लितजलराशिःसर्वाःदिशःआच्छादिकृत्ययथैवशुभ्रवर्णंधारयतिसातथैवप्रतिभाति स्म,दीर्घकालात्संचितायाःतपस्यायाःसम्मर्दैःतुल्याविस्तारिता,वृक्षाणांमध्येराशिकृतस्यगङ्गाजलस्यप्रवा हइवस्वसौन्दर्येणपर्वतैःसहइमंवनप्रदेशंचन्द्रकिरणैःसुशोभितमिवकृतवती।भिन्नप्रकारेणकैलासपर्वतंधवलि तंकृतवतीच।दर्शकानांनेत्रपथम्आगत्यअन्तःप्रविश्यतेषांमानसम्अपिधवलितंकरोतिस्म।अतीवगौरवर्णा सास्फटिकगृहंप्रविष्टाइवदृश्यतेस्म।अपिचशुभ्रवर्णात्क्षीरसागरेनिमज्जमानेवदृश्यतेस्म।स्वच्छेः
चीनांशुकैः (रेशमीवस्त्रैः)
परिवृत्तःइवदर्पणेनप्रतिविम्वितमिवचशोभांधृतवती।शरत्कालीनैःमेघैःलुक्कायिताअपरिस्फुटैःअङ्गःयु क्तापुनःविधात्राशरीरनिर्माणस्यपंचमहाभूतानांद्रव्याणिविहायकेवलंचेतगुणेननिर्मितम्इतिदृश्यतेस्म।

दक्षस्ययज्ञक्रियामिवप्रमधादिशिवगणैःकेशग्रहणभयेनशङ्करम्आश्रितवतीदग्धकामदेवस्यशरीरंप्राप्तुंशि वप्रसन्नार्थशिवाराधनांकुर्वतीरतिदेवीभस्माविलेपनचेतशरीरंधृतवतीतथैवसामूर्तिमतीआसीत्एकत्रअवस्था नेनशिवस्यमस्तकस्थांशशिलेखांप्रतिआकृष्टांलक्ष्मींइवसाशुशुभे।राहुभयेनशिवस्यशरणापन्नाचन्द्रमूर्तिःइ वआसीत्।गजचर्मधारणायउत्कण्ठितस्यमहादेवस्यइच्छामात्रेणउपस्थितःऐरावतःयथैवशुभ्रवर्णःभवतितथै वसाकान्तिमतीआसीत्।बहिरागत्यउपविष्टस्यशङ्करस्यदक्षिणवदनस्यहास्यशोभामिवशिवस्यशरीरविले पितानांविभूतिनाम्आभामिव,हरकण्ठान्धकारदूरीकरणायकृतोद्यमांज्योत्स्नामिव,पार्वत्याःमनसःमूर्तिम तीपवित्रतामिवचसाअपूर्वलावण्यमयीआसीत्।ब्रह्मचर्यव्रतधारिणःकात्तित्कियस्यव्रतनियमानुष्ठानमिव मूर्तिमतीआसीत्,पृथगुपविष्टस्यशंकरवृषभस्यदेहप्रभामिवपुनःशिवाराधानायकृतोद्यमानांमन्दिरायतनवृ क्षाणांपुष्पसमृद्धिमिवचसाबालाशुशुभे।अपिचमहीतलमागतस्यवह्मणःतपःसाफल्यमिव,सप्तलोकेषुभ्रमणे नक्लान्तस्यप्रजापतेःसत्ययुगस्यकीर्तिमिव, कलियुगेनविनष्टस्यधर्मस्यशोकेनवनवासंस्वीकृतां (त्रयीम्इव)ऋग्यजुःसामरूपामिवइवनारीरूपेणविद्यमानांआगामिनःसत्ययुगस्यकारणभूताम्इवचआसीत् ।
मुनिजनानांध्यानसंमृद्धिम्इवमूत्तिमतीआकाशगंगायाःवेगेनपतितानांदेवगजानांपंक्तिमिवदशमुखेनउत्पा टनसंचलनेननिपतितांकैलासस्यशोभाम्इव।अन्यद्वीपानांदर्शन- कौतुहलेनआगतांश्वेतद्वीपशोभामिव, शरत्कालस्यप्रतीक्षमाणस्यकाशपुष्पस्यकान्तिमिवदृश्यतेस्म।पातालंपरित्यज्यबहिःआगतस्यशेषनागस्य कान्तिमिवसुरापानेनमत्ततयाजानेतविघूर्णनेनपुनःतत्परिश्रमेणच्युतांबलरामस्यशरीरप्रभामिव।एकत्रिता म्शुक्लपक्षाणांपङ्क्तिम्इवपुनःयथैवसर्वेषांहंसानांधवलत्वंप्राप्तवतीइतिअदृश्यतपुनःधर्मस्यहृदयात्विनिः सृतामिवशंखमध्यात्उत्कीर्णामिव,मौक्तिकात्आकृष्टामिवइवआसीत्तस्याःकान्तिः।यथाकमलनालैःत स्याःसकलाःअवयवाःनिर्मिताःसन्तियथागजदन्तैःअपितस्याःशरीरम्निर्मितम्एवअभवत्।यथाचन्द्रकिरण रूपिणःतूलिकयासापरिष्कृत्यधौतामिवासीत्यथावर्णसुधयालिप्तम्अभवत्।पीयूषस्यफेनसमूहैःधवलीकृता मिवतथाचपारदरसस्यधाराभिःप्रक्षालितामिवशुशुभे।रौप्यरसेनप्रोच्छितामिवअपिचचन्द्रमण्डलात्उत्कीर्य

कर्षितामिव,गिरिमल्लिकाकुन्दनिर्गुण्डीपुष्पापुष्पाणांकान्तिभिःउद्भाषिताम्इवतथाचधवलतायाःअन्तिम सीमामिवआसीत्।स्कन्धप्रदेशप्रलम्बिभिःउदयाचलप्रदेशविद्यमानात्सूर्यमण्डलात्उद्धृत्यअभिनवकिरण कान्तिभिःरचिताभिःइवतथाप्रस्फूरन्तीयाविद्युत्तस्याःचञ्चलप्रकाश: तद्वत्ताम्रवर्णाआसीत्, शीघ्रस्नानेनअभ्यन्तरेलग्नाभिः।स्वल्पवारिकषैःयुक्तास्मप्रणामकालेलग्नानिशङ्करस्यचरणरजैःइवतथा चजटाभिःसुशोभितशिरोभागामिवताम्ददर्श।।सूर्यरथस्यधोटकानांखुराप्रभागैःचूर्णीकृतानियानिनक्षत्राणिते षांचूर्णवत्श्वेतेनविभूत्यातस्याःभालप्रदेशंविभूषितम्आसीत्शिखरशिलायाम्आलिङ्गत्ताचन्द्रलेखाइवहिमा लयस्यमेखलाइवविद्यमानाआसीत्।अतुलयाभक्त्यासाशिवलिङ्गम्आराधितवतीपुनःअपरयाचेतकमलपं क्त्याइवनिरीक्षणेनमहेश्वरम्अर्चन्यन्तिस्म।अनवरतगानेनतस्याःओष्टद्वयंपरिस्पन्दितंअभवत्।तेनमु खात्निःसरभिःअत्यन्तपवित्रैःशुद्धहृदयस्यकिरणैःइवमूर्तिमद्भिःगानमाधुर्यैःइवस्वरैःइवशङ्करस्तवाक्षरैःइव शरीरधारिभिःदन्तकिरणैःशङ्करंपुनःस्नानंकारयन्तीइवशुशुभे।अत्यन्तनिर्मलैःवेदाचैःइवब्रह्मणःमुखा त्निःसृतस्यगायत्रीमन्त्रस्यअक्षरैःइवसंयुक्ततांप्राप्तैःनारायणस्यनाभिकमलवीजै: इवस्वशरीरंमहाश्वेतायाःहस्तस्पर्शनपवित्रम्अभिलषद्भिःनक्षत्ररूपेणप्राप्तैःमरीचिप्रभृतिभिःसप्तर्षिभिःइव आमलकीफलवत्मांसलैःमौक्तिकैःकृतेनजपमालिकयाआश्रितःगलप्रदेश: यस्याःतादृशीइवआसीत्।

परिधिनापरिवृत्तंचन्द्रमण्डलंयस्यांतादृशीम्पूर्णिमारात्रिमिवअधोमुखगतस्यशिवस्यमस्तकेयत्कपालंतद्व त्वर्तुलाकारेणमोक्षपुरंब्रह्मलोकस्यद्वारेस्थापितस्यकलसस्यशोभायस्यतादृशेनकुचद्वयेनएकेनहंसमिथु नेनयुक्ताम्स्वेतगङ्गाभागीरथीइवआसीत्।पार्वत्याःवाहनस्यसिंहस्यकेसरेणनिर्मितस्यचामरस्यमनोज्ञा आकृतिःयस्यतथाभूतेनस्ननयुगलस्यअन्तरालेनिबद्धःग्रन्थिःयस्यतेनकल्पवृक्षलतात्वचाविहितम्उत्तरी यस्यकार्यंययातादृशीशेभमानाअपिचशङ्करस्यसामीप्यात्अनुग्रहात्प्राप्तेनमुकुटमणिभूतस्यचन्द्रकिरण स्यसमूहेनएववर्तुलीकृतेनयज्ञोपवीतेनपवित्रीकृतशरीराआसीत्साबाला।शुभ्रदुकूलवासिनीसाबालापद्मासनेन स्थितासीत्।तस्याःऊर्द्धमुखेचरणतलेरक्ताभेआस्ताम्अतःतयोःसंपर्कात्वस्त्रम्अपिलाहितवर्णम्अभवत्तेन वस्त्रेणसाप्रावृतनितम्वाआसीत्।उचितसमयेआगतेनकामकोधादिरहितंयथास्यात्तथानम्रेणछात्रेणइवयौव नेनअपिआश्रियमाणाआसीत्।संपादितसुकृतेनपवित्रान्तकरणेनसौन्दर्येणअपिपरिगृहीताअभवत्।मनोहरन यनेनचापल्यरहितेनगृहमृगेणइवआकृत्याअपिआश्रिताआसीत्क्षुद्रातिक्षुद्रेणशंखखण्डेनयस्याःअङ्गलयःनि र्मिताःआसन्तादृशैःअङ्गुलीयकै: व्याप्ताकरशाखायस्यतथाभूतेनत्रिपुण्ड्रकात्अवशिष्टेनविभूत्याधवलेनमणिवन्धवर्द्धनशंखखण्डेननखानां किरणैःनतोन्नतयागृहीतःगजदन्तनिर्मितवीणावादनसाधनंयेनतेनइवदक्षिणहस्तेनक्रोडस्थितांगजदन्तबहु लांवीणांस्वपुत्रींइववादयन्तीअतएवमूर्तिमतीगानकलाइवशुशुभे।

मणिनिर्मितस्यमण्डपस्यस्तम्भःयुक्ताभिःआत्मसदृशीभिःसवीणाभिःसस्वीभिःस्वीभिःआत्मप्रतिविम्बैःइ वसंपनाआसीत्।अभिषेकेणआर्द्रयत्शिवलिङ्गतस्मिन्प्रविष्टंप्रतिविम्वंयस्याःअपिचअत्युत्कृष्टाराधनेनपू जितस्यशंकरस्यचित्रंप्रविष्टाइवअशोभत।लब्ध- गलसम्वन्ध्यामुक्तामालयाइव, ग्रहाणांपंक्त्याइव,

ध्रुवनक्षत्रेणपक्षेध्रुवरागेणप्रतिवद्धयाकुपितयाइवरक्तमुखवर्णयापक्षेरागादियुक्ताःमुखोच्यारितवर्णाःयस्या तथाभूतयामदविह्वलयाइवआसीत्।मदोद्रेकात्चंचलेअलसेतारेयस्याःपक्षेसमन्तात्प्रसृतःमृदुःदीर्घक्षस्वरःय स्याःतथाउन्दादग्रस्तयास्वियाइवआसीत्।बहुभिःकरतालध्वनिभिःइवमीमांसादर्शनेनइवअनेकयाशब्दःअ र्थःचइतिद्विप्रकारयाभावनयाअनुविद्धायातयापक्षेअनेकाभिःमूर्छनाभिःयुक्तयागानेनविषनेत्रदेवंशिवंवीण याउपगायन्तीआसीत्।श्रवणसुखदेनगानेनआकृष्यप्रापितैःसुस्थिरकर्णपुटकैःचित्रवृतिसंयमनम्अभ्यासंकु र्वदिभःइवविरचितंवर्तुलाकारेणावस्थानैःमृमवराहवानरहस्तिशरभसिंहप्रभृतिभिःवनपशुभिश्रूयमाणःगानुगु म्फितःविणाध्वनिःयस्याःसाआकाशात्अवतरितादेवनदीइवशुशुभे।

सादिव्यापक्षेसाधुशब्दमयी,दीक्षितस्ययज्ञेनियमिनःपक्षेअधीतस्यवाणीइवआसीत्पुनःशंकरस्यवाणशलाका इवतपोमयीपक्षेप्रकाशरूपाआसीत्।आस्वादितम्अमृतंययासाएवदूरीभूताजलपानेच्छापक्षेविगतविषयलोभा चआसीत्।शंकरस्यललाटस्यचन्द्रकलाइवअनुत्पन्नःरागःपक्षेकामादिविषयाइति।अमथितस्यसमुद्रस्यज लसम्पत्तिम्इवकालुष्यशून्यमध्यापक्षेनिर्मलहृदयाआसीत्।समासरहितानिसुवन्तरूपाणितेषाम्अवस्थि तिः इवद्वन्द्वसमासवर्जितापक्षेसुखदुःखाद्यनुभवरहिताआसीत्।वौद्धानांविचारतर्कणाइवनिराश्रया, जानकीइवलब्धःप्रदीप्ताग्नौप्रवेशःपक्षेलब्धःपरमात्मनिप्रवेशःययासा।महीइवजलेनबेष्टितःदेहःयस्याःसाप क्षेकेवलजलपानेनधृतदेहाआसीत्।शीतकालस्ययःप्रातकालःतस्यश्रीःइवतुषारैःनिरुद्धःसूर्यातपःबयासापक्षे आत्मसात्कृतःसूर्यालोकःययासा,प्रख्यातच्छन्दविशेषमिवस्वीकृतायतिःविरामःमगणनगणप्रभृतयःयोग्या तत्स्वरूपप्रतिपादितामात्राउच्चारणकालचययासापक्षेस्वीकृतातपस्विवसमूहस्ययोग्यासामग्रीययासा, चित्रेअंकिताइवअचलंअवस्थानंवास्थितिःयस्याःसापक्षेपर्वतावस्थानाआसीत्।तेजोमयीदेवीइवशरीरका न्त्याव्याप्तभूतलाआसीत्पुनःममत्वरहिता,अहंकारशून्याद्वेषरहिताअलौकिकस्वरूपाआसीत्।अनिश्चीय मानंवयसःमानंयस्याःसातथाचअष्टादशवर्षीयाइवदृश्यमानाआसीत्तदायुवराजःचन्द्रपीडःपाशुपतव्रतधारि णींताम्अपश्यत्।

अनन्तरम्अश्चात्अवतीर्यतंतुरगंवृक्षशाखायांवध्ध्वासमीपंगत्वाभगवतेशङ्करायमनस्कृत्यतांदिव्यस्विय म्अनिमिषपक्ष्मणास्थिरनिवद्धलक्ष्येणनेत्रेणतत्रगमनानन्तरंपुनःसूक्ष्मदृष्ट्यासाफल्येनविलोकितवान्।त स्याःमहाश्चेतायाःकान्तियुक्तेनरूपवैभवेनविस्मितस्यचन्द्रापीडस्यमनसिइयंवृत्तिःसंजातायत्संसारेप्राणि नांसमक्षम्अकस्मात्विशेषघटनाःसंघटन्तेयतःमया(चन्द्रापीडेन)आखेटव्यापारेस्वेच्छयाकिन्नरयुगलंव्यर्थ मेवअनुगच्छताएषःपुरोवर्तमानःअतिमनोहरःमानवानाम्अगोचरःदिव्यजनानांविद्याधरादीनांविचरणयो ग्यःभूभागःदृष्टःपुनःअस्मिन्प्रदेशेजलम्अन्वेषमाणेनमयाहृदयरञ्जकंदेवयोनिविशेषैःसेवितंसरःअवलोकि तम्।

तस्यसरोवरस्यतटप्रदेशेकृतविश्रामेणचदिव्यगानंमयाश्रुतम्।तत्गौतम्अनुसरन्अहमानवानांदुर्लभदर्शनांइ मांदिव्यकन्यांदृष्टवान्।अस्याःकन्यकायाःअमानुषिकतांप्रतिनममसन्देहःयतःआकृतिःएवदिव्यतायाःअनु

मितिम्उत्पादयति।एतादृशानांदेवगायकानांनादस्यमन्द्रादीनांउद्भवःमनुष्यलोकेकुतःसंभवति।तस्मात्कारणात्यदिअकस्मात्मम(चन्द्रापीडस्य)दृष्टिमार्गात्नहिबहिर्गच्छति।अथवाकैलासशृङ्गंनआरोहतिअथवाआकाशतलंनउद्व्रजतितदाकात्वम्वाकिम्नामधेया।केनहेतुनाप्रथमावस्थायां(युवावस्थायां)इदंव्रतंआरब्धवतीसर्वमेवएतत्एनांकन्यकांउपसृत्यपृच्छामि।एषःविस्मयानाम्अत्यधिकमहदवसरःइतिनिश्चित्यतस्मिन्स्फटिकमणिनिर्मितेमण्डपेएकतमस्तम्भम्अवलम्ब्यसमासीनःगानसमाप्तिसमयंयावत्प्रतीक्षांकुर्वाणःस्थितः।

अनन्तरंगानस्यसमाप्तीवीणाक्वणनरहिताअभवत्तदामधुकरगुञ्जनेशान्तेकुमुदिनीइवसाउत्थायशंकरप्रदक्षिणीकृत्यप्रणम्यप्राकृतिकचेतयातपःप्रभावेणप्रगल्भयादृष्ट्यासान्त्चनाददतीइव,
पुण्यैःस्पृशन्नतीइव।तीर्थजलैःधौतंकुर्वतीइव,तपस्याभिःपवित्रंकुर्वतीइव।पापक्षयंकुर्वाणाइववरप्रदानंसंपादगन्तीइवपवित्रतांप्रापयन्तीइवचन्द्रापीडअभाषत।अतिधिदेवायस्वागतम्।हैमहानुभव।केनकारणेनअत्रभवताम्आगमनंभवति।यद्भवतु,उत्तिष्ठ,आगच्छ,अतिधिसत्कारगृचाण।एवंतस्याःसंभाषणमात्रेणप्रसादपात्रीकृतःअवबुध्यमानःतस्मात्स्थानात्उत्थाय(चन्द्रापीडः)भक्त्याप्रणम्यहेभगवति।यथाआज्ञापयसिइतिउक्त्याविनयशीलःशिष्यःइवगच्छन्तींताम्अन्वगच्छत्।:
गच्छन्अचिन्तयत्षत्एषाममाप्रेविद्यमानाकन्यामांदृष्ट्याअदृश्यानअभवत्।प्रश्नाभिलाषयापुनः
औत्सुक्येनममहृदयेस्थानग्रहणंकृतवती।तपस्विनांकृतेदिव्यशरीरघारिणीसाकन्याउदारहृदयासतीकुलीनंव्यवहारंदर्शयतिस्म।अस्याःमयासंभाव्यतेयत्ममअनुरोधेनइयंस्वस्याःआत्मकथाअवश्यंश्रावयिष्याति।एवंविचारन्चन्द्रापीडःपदानांशतंगत्याएकपर्वतगारदृष्टवान्।सागुद्धदिवापितत्ररात्रिःइवप्रतिभाति।अस्याःपुरोभागःतमालवृक्षैःअन्धकाराछत्रःआसीत्।पुष्पैःयुक्तेषुलताकुजेषुगुञ्जायमानानांमधुकराणांध्वनिनातस्याःप्रन्तभागःमातिध्वनितःअभवत्।तत्रअत्युच्चात्जलधाराःशुभ्रप्रस्तराणांउपरिपतन्तिस्म।तेनगुहाद्वारंफेनयुक्तम्अभवत्।उन्नतमस्तरैःजर्जरिताःप्रतिध्वनिताः
चजलधाराःअतीवशीतलीभूताःगुहाद्वारंतुषारपूर्णम्अकरोत्।मुहाद्वारम्उभयतःनिर्धारिण्याःतुषारधाराःमालाइवशुशुभेयामालाशंकरस्यासःइवप्रतिभातिस्म।पुनःताःजलधाराः
गुडाद्वारिस्खलनसमयेबालव्यजनस्यशोभांधारयतिस्म।गुहाभ्यन्तरेमणिनिर्मितानांकमण्डलूनांसमूहःआसीत्।योगाभ्यासकालेयोगिभिःधारिताःयोगपट्टिकाःअपितन्त्रलम्बमानाःआसन्।तस्यांगुहायांविशाश्चिकाशिखरेनिवद्धंनारीफेलफलानांवल्कलैःनिर्मितौउपानहीअपिआस्ताम्।शरीरस्यअवयवेभ्यःविच्युतैःभस्मभिःधूसरितस्यवल्कलस्यशय्ययायुक्ताआसीत्सागुहा।पुनःतस्याःगुहायाःएकस्मिन्भागेचन्द्रमण्डलसमंप्रस्तरखोदनयन्त्रेणखोदितंशंखमयंभिक्षापात्रंअपिचसमीपेस्थापिताविभूतितुम्पिकाआसीत्।चन्द्रपीडःएवंभूतांगुह्यम्अपश्यत्।

सःचन्द्रापीडःयदागुहाद्वारेशिलातलेउपविष्टःआसीत्तदासाकन्यामहाश्वेतावल्कलशयायाःउपरिवीणांस्थापयित्वापत्रपुटकेअर्घ्यजलम्आनीयतत्रउपगताआसीत्,तदाचन्द्रापीडःअवदत्हेभगवति।अधुनाअधिककष्टंम

कुरु,।प्रसत्राभूत्वाअत्यधिकंआदरंभवतीपरित्यजतु।भवत्याःदर्शनम्अपिसवेषांपापानांविनाशायमन्त्रतुल्यंपवित्रकरणायपर्याप्तंभवतिअतःभवतीउपविशतु।परंतुमहाश्वेतयाआग्रहातिशयेनयासेवाअतिथिपूजाचकृतातामेवपूजांचन्द्रापीडः अवनतशिररसासविनयंस्वीचकार।

अतिथिसत्कारंकृत्वाअपरेशिलातलेउपविश्ययदाचन्द्रापीडंतस्यविषयेपरिपृष्टवतीतदासःदिग्विजयात्आरभ्यकिन्नरयुगलस्ययत्अनुगमनंतस्यप्रसंगेनआत्मनःसकलंवृत्तान्तंकथितवान्।सकलंवृत्तान्तंज्ञात्वासाकन्याआसनात्उत्वायभिक्षापात्रंगृहीत्वातेषांमन्दिरवृक्षाणाम्अधःस्थानेषुभ्रमणंकृतवती।स्वल्पेनकालेनएवतस्याःकन्यायाःभिक्षापात्रंप्रकृत्याच्युतैःफलैःपूर्णम्अभवत्।ततःपुनःआगत्यभिक्षापात्रेस्थितानांफलानाम्भक्षणायचन्द्रापीडप्रेरितवती।तदाचन्द्रापीडस्यमनसितदतिरिक्तंकदम्बरीकथायाःसौन्दर्यस्य,कलायाः,अद्वितीयरचनस्यचकृतेअपिप्रसिद्धाअस्ति।भारतीयसाहित्यस्यबहुमूल्यधारायांएषाकाव्यस्यमहत्त्वपूर्णंस्थानंवर्तते,तत्कालीनसास्कृतिकसामाजिकप्रतिष्ठाप्रतिपादनार्थंचविशेषतयामहत्त्वपूर्णामन्यते।

२.४.२. सारांशः

कदम्बरीकथासंक्षेपेणयथा।
अस्मिन्काल्पनिककथाअस्तियस्मिन्चन्द्रपीडस्यपुण्डरीकस्यचजन्मत्रयस्यउल्लेखःअस्ति।कथानुसारंअतीवसुन्दरीचण्डालकन्यावैशम्पायनंनामशुकंविदिशराजशूद्रकस्यदरबारम्आनयति।अयंशुकःमानवभाषांवदति।राज्ञःप्रश्नस्यउत्तरेशुकःकथयतियत्तस्य(शुकस्य)मातामृताअस्तितथाचतस्यपितालुब्धकेनगृहीतःअभवत्तथाचजबलीमुनिस्यशिष्याःतंआश्रमंनीतवन्तः।अस्यमध्यंराजाचन्द्रापिदस्यमित्रस्यवैशम्पायनस्यचकथाजाबलीमुनिनाकथ्यते।

उज्जयिन्यांतारपिदानामराजाआसीत्यस्यशुक्नास्नामधीमतःमन्त्रीआसीत्।राज्ञःचन्द्रपीडःपुत्रः,मन्त्रीकन्यावैशम्पायनाच।दिग्विजयस्यसन्दर्भेचन्द्रपीडःएकंसुन्दरंअछोदासरोवरंप्राप्तवान्यत्रसःमहास्वेतानामिकांसुन्दरींस्त्रियंकामनाग्रस्तंबालिकांस्वस्यअसामयिकंमृतंप्रेमिकांपुण्डरीकंप्रतीक्षमाणांप्राप्नोत्।महास्वेताचन्द्रापिद्इत्यस्मैस्वसखींकदम्बरीइतिकथयित्वातांकदम्बरींनीतवती।कदम्बरीचन्द्रपीडयोःप्रथमदृष्ट्याएवप्रेम्णःअभवत्।तदाचन्द्रपीडस्यपितातंपुनःआहूयचन्द्रपीडःपत्रलेखानामिकांपरिचारिकांकदम्बरीइत्यनेनसहत्यक्त्वापुनःआगतः।पत्रलेखाअपिकदम्बरीसम्बद्धासूचनांप्रेषयित्वाचन्द्रापिदंप्रसन्नंकृतवती।शरस्यकार्यम्अत्रैवसमाप्तंभवति।यावत्कथानकंभवतितावत्बृहत्कथस्यऋणीबाणभट्टः।सोमदेवस्यलिखितस्यबृहत्कथास्यसंस्कृतसंस्करणेउपलभ्यमानासोमदेवस्यकमरान्द्रिकायाश्चकथाचन्द्रापिदकदम्बरीयोःकथासदृशीअस्ति।परन्तुशुक्नासस्यचरित्रचित्रणं,वैशम्पायनस्यमहास्वेतस्यचप्रेमकथाइत्यादीनिबाणस्यकल्पनाएव।कथानकस्यआविष्कारेणबाणःप्रसिद्धिंनप्राप्नोत्, परन्तुतस्यउदात्तचरित्रचित्रणस्य,

विविधवर्णनस्य,मानवीयभावनानांचित्रणस्य,प्रकृतेःसौन्दर्यस्यचकारणात्बाणःकविषुउच्चस्थानंप्राप्तवान्
।

२.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

१ - कादम्बर्यायःकथासारंमलखत।

२ - का िहाश्वतता ?कादम्बरी-काव्यतिहाश्वतता-वत्तृान्तस्यिाहात्म्यंतनणययत।

३ - िहाश्वततांप्रततचन्द्रापीिस्यउपदतशंवणययत।

४- चन्द्रापीिस्यचररत्रंचचत्रयत।

५ - िहाश्वतताायाःचररत्रंचचत्रयत।

६ - कथाकाव्य-रूपतणकादम्बर्यायःस्थानिाकलयत।

७ - सोदाहरणंअच्छोद-सरोवरस्यमशवमसद्धायतनस्यचवणनय ं कुरुत।

२.६.अध्ययनमार्गदर्शिका / अग्रेपठनानि

१ - ज़्adambari, M.R. ज़्ale, Bombay, 1924.

२- ज़्adambari, ed., P.L. Vaidya, Poona, Oriental Book Agency.

३- कादम्बरी, पक्ण्ितश्रीकृष्णिोहनशास्त्री, चौखम्भाप्रकाशन, वाराणसी, 2017.

UNIT-3- *Harsa-charita*(*Panchama Ucchvasa*)(I)

३.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

३.२. गद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

३.३. हर्षचरितसाहित्यस्यपरिचयः

३.४. विषयः

३.४.१. हर्षचरित (पञ्चमउच्वास)(I)

३.४.२. सारांशः

३.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

३.६. अध्ययनमार्गदर्शिका / अग्रेपठनानि

३.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

अस्यपुस्तकस्यमाध्यमेनगत्वाशिक्षिकाःविषयेज्ञातुंशक्नुवन्ति -

- बाणभट्टकावंशवृक्ष।
- तस्यवंशःतिथिःच।
- सामान्यतःलेखनशैलीचतस्यकृतयः।

३.२. गद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

एतस्यएककस्यअध्ययनानन्तरंभवन्तःतत्अवगन्तुंशक्नुवन्ति-

- संस्कृतगद्यकाव्यस्यपरम्पराकथंविकसिता।
- गद्यपरम्परासेसम्बद्धविभिन्नमहत्वपूर्णतथ्योंकाअध्ययनकरनेमेंसमर्थहोगा।
- गद्यकाव्यस्यउत्पत्तिविकासविषयेअध्ययनंकरिष्यसि।
- गद्यकाव्यस्यविकासविषयेअध्ययनंकरिष्यामः।
- संस्कृतस्यप्रमुखगद्यकाव्यानांविषयेअध्ययनंकरिष्यति।
- गद्यकाव्यस्यविषयस्यप्रकाराणांचअध्ययनंकर्तुंसमर्थःभविष्यति।
- आधुनिकसंस्कृतगद्यकाव्यस्यविषयेअध्ययनंकरिष्यति।

३.३. हर्षचरितसाहित्यस्यपरिचयः

"हर्ष-चरित"

इतिशास्त्रीयंसंस्कृतंगद्यग्रन्थंप्रख्यातभारतकविनाबाणभट्टेनसप्तमशताब्द्यांलिखिता।६०६तःः६४७पर्यन्तंउत्तरभारतस्यशासनंकृतवान्सम्राट्हर्षवर्धनस्यजीवनवृत्तान्तःअयंग्रन्थःअस्ति।सम्राट्हर्षस्यउपलब्धीनांउत्सवस्यकृते,तस्यशासनकालेप्राचीनभारतस्यसामाजिकराजनैतिकपरिदृश्यस्यअन्वेषणार्थंचबाणभट्टेनएतस्यग्रन्थस्यरचनाकृता।महाकविर्बाणभट्टःसंस्कृतगद्यसाहित्येदण्डिसुबन्ध्वोःअनन्तरंसुविख्यातःकविःवर्तते,सःवात्स्यायनगोत्रीयब्राह्मणवंशेजन्मगृहीतवान्।तस्यमहाकवेःपूर्वजाःबिहारप्रान्तस्थितस्यहिरण्यवाहस्यशोणमहानदस्यतटे'प्रीतिकूट'नामकेग्रामेन्यवसन्।बाणभट्टस्यपिताचित्रभानुःमाताचराज्यदेवीआसीत्।तस्यपुत्रःभूषणभट्टःपुलिन्दभट्टोवाआसीत्।शैशवकालेएवतस्यमातास्वर्गंजगामःचतुर्दशेवर्षेपितुरपिमृत्युःअभवत्।बालसुलभचपलतयासःदेशदेशान्तरदर्शनेच्छयामित्रैःसहगृहन्निर्गत्यपरिभ्रमन्अनेकेषुराजकुलेषुअगमत्।

सम्राजोहर्षवर्धनस्यपितृव्यपुत्रःकृष्णःबाणभट्टस्याऽलौकिकयाबुद्धिमत्तयापूर्णतयापरिचितआसीत्।अतएवसतेनप्रीतिपूर्वकंव्यवहरतिस्म।यदाबाणभट्टस्यदुर्ललितमस्यश्रवणपथमागतं,
तदाऽयंपत्रद्वाराबाणभट्टमाहूयराज्ञःहर्षवर्धनस्यसभायांप्रवेशितवान्।हर्षवर्धनस्तुप्रथमंबाणंनेच्छतिस्म;
किन्तुकालान्तरेस्वानुभवादस्यविलक्षणयाविद्वत्तयासन्तुष्टःअत्यादरंप्रदर्शितवान्।

हर्षवर्धनस्याऽऽज्ञयैवायंहर्षचरितनामकस्यगद्यकाव्यस्यरचनांकृतवान्।अस्मिन्ग्रन्थेऽष्टौउच्छ्वासास्तत्राधेउच्छवासत्रयेबाणेनस्वीयाकथालिखिता।चतुर्थादुछवासादारभ्यसमाप्ति -पर्यन्तंहर्षस्यचरितंवर्णितम्। बाणस्यकादम्बरीवदिदमपिहर्षचरितमपूर्णमेवस्थितम्।तत्रापिकारणंकवेरसामयिकंमरणमेवमन्यन्तेविचारकाः।ऐतिहासिकांशंवर्जयित्वासन्दर्भोऽयम्सर्वथाकाव्यलक्षणोपेतः।ओजःसमासभूयत्वमेतद्गद्यस्यजीवितम्'इतिविदुषांविशेषतयालङ्कारिकाणांमतेगद्यलेखकानांमूर्धन्योबाणःगद्यकाव्यानांप्रथमंचहर्षचरितम्। पाञ्चालीरीतेर्भक्तोयथाबाणस्तथानापरःकोऽपीतिच।व्यञ्जनाप्रयोगेवक्रोक्तिरचनायांचबाणःसकलकविमूर्धन्यः।हर्षचरितम्केवलमुत्तमगद्यकाव्यभावेनैवनात्पादरणीयम्अपितुसप्तमशतकस्यस्फुटेतिहासभावेनापिप्रशस्यतमम्।हर्षचरितेयदैतिहासिकमितिवृत्तंवर्णितंतत्कस्मिंश्चिदप्यंशेतात्कालिकेतिहासान्नभिद्यते।हर्षचरितेतात्कालिकोत्तरभारतस्यस्थितिःस्पष्टरुपेणप्रकाश्यते।सप्तमउछ्वासेवन्यग्रामाणांतत्रत्यगृहाणांवर्णनंनितान्तंसत्यंसरसञ्च।तस्मिन्कालेऽपिभारतंसांस्कृतिकदृष्ट्यारमणीयमासीदेतत्सत्यंतदाप्रतीयते,यदावयम्हर्षचरितेवेशभूषयोःआचारविचारयोःसेनासंस्थानस्यचवर्णनंपठामः,राज्यश्रियोविवाहावसरेशिल्पिभिःस्वानुरुपाणियावन्तिभूषणानिसमर्पितानि, रजकैश्चयादृशानिरञ्जितानिवस्त्राणिप्रस्तुतानि, तेषांवर्णनेनतात्कालिकीभारतीयसांस्कृतिकस्थितिःकरामलकवद्भासते।बाणस्यहर्षचरितंगद्यकाव्यम्अस्ति।एतत्काव्यम्अपूर्वंवर्तते।एतस्यऐतिहासिकम्इतिवृत्तंदृष्ट्वाएवएतत्आख्यायिकाइत्यत्रअन्तर्भवतिइतिज्ञायते।

३.४. विषयः

"हर्षचरित"इतिप्राचीनभारतस्यप्रसिद्धेषुकविषुलेखकेषुचअन्यतमेनबाणभट्टेनरचितंशास्त्रीयंसंस्कृतजीवनवृत्तम्अस्ति।बाणभट्टःसप्तमशताब्द्यांजीवितवान्,जीवनवृत्तेःनायकस्यहर्षवर्धनस्यराज्येदरबारीकविरूपेणकार्यंकृतवान्।अत्र "हर्षचरितस्य" केचनप्रमुखाःपक्षाःसन्ति. लेखकः - बाणभट्टः "हर्षचरितस्य" लेखकःअस्ति।सःगुप्तवंशेजन्मप्राप्यसाहित्यपराक्रमेणविश्रुतःअस्ति।"हर्षचरित"इत्यस्यअतिरिक्तंबाणभट्टः"कदम्बरी"इतिअन्यत्उल्लेखनीयंग्रन्थमपिलिखितवान्।"हर्षचरित"सम्राट्हर्षवर्धनस्यजीवनवृत्तम्अस्ति,यः६०६तः६४७पर्यन्तंउत्तरभारतस्यविशालभागेशासनंकृतवान्।हर्षःपुष्यभूतिवंशस्यप्रमुखःशासकःआसीत्, सःसैन्यविजयैः, कलासाहित्यस्यसंरक्षणेन, पश्चात्जीवनेबौद्धधर्मंस्वीकृत्यचप्रसिद्धःअस्ति।
विषयवस्तु:जीवनवृत्तेहर्षस्यप्रारम्भिकवर्षेभ्यःआरभ्यसिंहासनारोहणस्यचविस्तृतंविवरणंप्राप्यते।अस्मिन्तस्यसैन्यअभियानानां,कूटनीतिकप्रयासानां,प्रशासनिकसुधारस्य,सांस्कृतिकसंरक्षणस्यचवर्णनंकृतम्अस्ति।ग्रन्थेहर्षस्यव्यक्तिगतगुणाः,धार्मिकप्रवृत्तिः,विद्वानैः,कविभिः,मन्त्रिभिःसहअन्तरक्रियाःचचित्रिताःसन्ति।साहित्यशैली:बाणभट्टः"हर्षचरित"इत्यस्मिन्शास्त्रीयसंस्कृतगद्यस्यप्रयोगंकरोति,यस्यविशेषताअस्तितस्याःअलङ्कृतभाषा, परिष्कृतवाक्यविन्यासः, समृद्धबिम्बः च आख्यानंसजीववर्णनैः,

नाटकीयप्रकरणैः,गीतात्मकैःचखण्डैःचिह्नितंभवतियत्रबाणभट्टस्यसाहित्यिकशिल्पकलायांनिपुणताप्रदर्शिताअस्तिऐतिहासिकंमहत्त्वम्" हर्षचरित" हर्षस्यशासनकालेप्राचीनभारतस्यरजनैतिकंसांस्कृतिकं च परिदृश्यंअवगन्तुंबहुमूल्यंऐतिहासिकंस्रोतःअस्ति। तत्कालीनसामाजिकसंरचनायाः, धार्मिकप्रथानां, बौद्धिकसाधनानांचअन्वेषणंप्रददातितथैवसत्तायाःस्थिरतायाःचनिर्वाहार्थंशासकानाम्आव्हानानांविषयेअन्वेषणंप्रदत्तंभवतिसांस्कृतिकविरासतःःसम्राट्हर्षस्यउपलब्धीनांसाहित्यकला,दर्शनस्यचसंरक्षणंचप्रकाशयन्भारतस्यसाहित्यिकसांस्कृतिकविरासतांजीवनीयोगदानंददाति।अस्मिन्मध्ययुगीनभारतीयसमाजस्य लोकाचारः, बौद्धधर्मस्य, हिन्दुधर्मस्यचशासकेषुबुद्धिजीविषुचस्थायिप्रभावःचप्रतिबिम्बितःअस्ति। समग्रतया"हर्षचरित"बाणभट्टस्यसाहित्यिकप्रतिभायाःप्रमाणरूपेणतिष्ठति,प्राचीनभारतीयसभ्यतायांरुचिं विद्यमानानाम्विद्वांसानाम्उत्साहिनां च कृतेबहुमूल्यंऐतिहासिकंसांस्कृतिकंचसंसाधनंकार्यंकरोति।

३.४.१. हर्षचरित (पञ्चमउच्वास) (I)

एवमनुश्रूयते--

पुराकिलभगवान्स्वलोकमधितिष्ठन्परमेष्ठीविकासिनिपझविष्ठरेसमुपविष्टःसुनासीरप्रमुखैर्गीर्वाणैःपरिवृतोब्रह्नोद्याःकथाःकुर्वन्नन्याश्चनिरवद्याविद्यागोष्ठीर्भावयन्कदाचिदासाञ्चक्रे । तथासीनं च तंत्रिभुवनप्रतीक्ष्यंमनुदक्षचाक्षुषप्रभृतयःप्रजापतयःसर्वे च सप्तर्षिपुरःसरामहर्षयःसिषेविरे । केचिदृचःस्तुतिचतुराःसमुदचारयन्।केचिदपचितिभाञ्जियजूंष्यपछन्। केचित्प्रशंसासामानिसामानिजगुः।अपरेविवृतक्रतुक्रियातन्त्रान्मन्त्रान्व्याचचक्षिरेविद्याविसंवादकृताश्चतत्रतेषामन्योन्यस्यविवादाःप्रादुरभवन्अथातिरोषणःप्रकृत्यामहातपामुनिरत्रेस्तनयस्तारापतेर्भ्रतानाम्नादुर्वासाद्वितीयेनमन्दपालनाम्नामुनिनासहकलहायमानःसामगायन्क्रोधान्धोविस्वरमकरोत्।सर्वेषुचतेषुशापभयप्रतिपन्नमौनेषुमुनिष्वन्यालापलीलयाचावधीरयतिकमलसम्भवे,भगवतीकुमारीकिञ्चिदुन्मुक्तबालभावेभूषितनवयौवनेवयसिवर्तमाना,निर्भर्त्सनताजनजातरागाभ्यामिवस्वभावारुणाभ्यांपादपल्लवाभ्यांसमुद्धासमाना,शिष्यद्वयेनेवपदक्रममुखरेणनूपुरयुगलेनवाचालितचरणयुगला, धर्मनगरतोरणस्तम्भविभ्रमंबिभ्राणाजङ्घाद्वितयम्,

सलीलमुत्कलहंसकुलकलालापप्रलापिनिमेखलादाम्निविन्यस्तवामहस्तकिसलया,विद्वन्मानसनिवासलग्नेनगुणकलापेनेवांसावलम्बिनाब्रह्नासूत्रेणपवित्रीकृतकाया,भास्वन्मध्यनायकमनेकमुक्तानुयातमपवर्गमार्गमिवहारमुद्वहन्ती, वदनप्रविष्टसर्वविद्यालक्तकरसेनेवपाटलेनस्फुरतादशनच्छदेनविराजमाना, संक्रान्तकमलासनकृष्णाजिनप्रतिमांमधुरगीताकर्णनावतीर्णशशिहरिंणामिवकपोलस्थलींदधाना, तिर्यक्सावज्ञनुन्नमितकभ्रूलता,

श्रोत्रमेकंविस्वरश्रवणकलुषितंप्रक्षालयन्तीवापाङ्गनिर्गतेनलोचनाश्रुजलप्रवाहेणेतरश्रवणेनविकसितसितसिन्धुवारमञ्जरीजुषाहसतेवप्रकटितविद्यामदा,श्रुतिप्रणयिभिःप्रणवैरिवकर्णावतंसकुसुममधुकरकुलैरपास्यमाना,सूक्ष्मविमलेनप्रज्ञाप्रतानेनेवांशुकेनाच्छादितशरीरा,वाङ्मयमिवनिर्मलंदिक्षुदशनज्योत्स्नालोकंविकिरन्तीदेवीसरस्वतीश्रुत्वाजहास। दृष्ट्वा च तांतथाहसन्तीं स मुनिः "आःपापकारिणि, दुर्गृहीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे,मामुपहससिऽइत्युक्त्वाशिरःकम्पशीर्यमाणबन्धविशरारोरुन्मिषत्पिङ्गलिम्नोजटाकलापस्यरोचिषासिञ्चन्निवरोषदहनद्रवेणदशदिशः,कृतकालसन्निधानामिवान्धकारितललाटपट्टाष्टापदामन्तकान्तःपुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिकांभ्रुकुटिमावध्नन्,अतिलोहितेनचक्षुषामर्षदेवतायैस्वरुधिरोपहारमिवप्रयच्छन्,निर्दयदष्टदशनच्छदभयपलायमानामिववाचंरुन्धन्दन्तांशुच्छलेन,असावस्रंसिनःशापशासनपट्टस्येवग्रथ्नन्ग्रन्थिमन्यथाकृष्णाजिनस्य,स्वेदकमप्रतिबिम्बितैःशापशङ्काशरणागतरिवसुरासुरमुनिभिःप्रतिपन्नसर्वावयवः,कोपकम्पतरलिताङ्गुलिनाकरेणप्रसादनलग्नामक्षरमालामिवाक्षमालामाक्षिप्यकामण्डलवेनवारिणासमुपस्पृश्यशापजलंजग्राह ।

अत्रान्तरेस्वयम्भुवोऽभ्याशेसमुपविष्टादेवीमूर्तिमतीपीयूषफेनपटलपाण्डुरंकल्पद्रुमदुकूलवल्कलंवसाना, विसतन्तुमयेनांशुकेनोन्नतस्तनमध्यबद्धगात्रिकाग्रन्थिः,तपोबलनिर्जितत्रिभुवनजयपताकाभिरिवतिसृभिर्भस्मपुण्ड्रकराजिभिर्विराजितललाटाजिरा,स्कन्धावलम्बिनासुधाफेनधवलेनतपःप्रभावकुण्डलीकृतेनगङ्गास्रोतसेवयोगपट्टकेनविरचितवैकक्ष्यका,सव्येनब्रह्नोत्पत्तिपुण्डरीकमुकुलमिवस्फटिककमण्डलुंकरेणकलयन्ती, दक्षिणमक्षमालाकृतपरिक्षेपंकम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितंतर्जनतरङ्गिततर्जनीकमुत्क्षिपन्तीकरम्,

"आःपाप, क्रोधोपहत, दुरात्मन्, अज्ञ, अनात्मन्, अज्ञ, अनात्मज्ञ, ब्रह्नबन्धो, मुनिशेट, अपसद, निराकृत,कथमात्मस्खलितविलक्षःसुरासुरमुनिमनुजवृन्दवन्दनीयांत्रिभुवनमातरंभगवतींसरस्वतींशप्तुमभिलषसिऽइत्यभिदधाना,रोषविमुक्तवेत्रासनैरोङ्कारमुखरितमुखेरुत्क्षेपदोलायमानजटाभारभरितदिग्भिः परिकरबन्धभ्रमित कृष्णाजिनाटोपच्छायाश्यामायमानदिवसैरमर्षनिःश्वासदोलाप्रेङ्खोलितब्रह्नलोकैः स्ॐअरसमिवस्वेदविसरव्याजेनस्रवद्भिरग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरललाटैःकुशतन्तुचामरचीरचीवरिभिराषाढिभिःप्रहरणीकृतकमण्डलुमण्डलैर्मूर्तैश्चतुर्भिर्वेदैःसहबृसीमपहायसावित्रीसमुत्तस्थौ ।

ततो "मर्षयभगवन्, अभूमिरेषाशापस्यऽइत्यनुनाथ्यमानोऽपिविबुधैः, "उपाध्याय । स्खलितमेकंक्षमस्वऽइतिबद्धाञ्जलिपुटैःप्रसाद्यमानोऽपिस्वशिष्यैः,"पुत्र,माकृथास्तपसःप्रत्यूहम्ऽइतिनिवार्यमाणोऽप्यत्रिणा, रोषावेशविवशोदुर्वासाः "दुर्विनीते! व्यपनयामितेविद्यजनितामुन्नतिमिमाम्, अधस्ताद्गच्छमर्त्यलोकम्ऽइत्युक्त्वातच्छापोदकंविससर्ज । प्रतिशापदानोद्यतांसावित्रीं "सखि, संहररोषम्, असंस्कृतमतयोऽपिजात्यैवद्विजन्मानोमाननीयाःऽइत्यभिदधानासरस्वत्येवन्यवारयत् ।अथतांतथाशप्तांसरस्वतींदृष्ट्वापितामहोभगवान्कमलोत्पत्तिलग्नमृणालसूत्रामिवध्वलयज्ञोपवीतिनींतनुमुद्रहन्,उद्गच्छद्च्छाङ्गुलीयमरकतमयूखलताकलापेनत्रिभुवनोपप्लवप्रशमकुशापीडधारिणेवदक्षिणेनकरेणनिवार्यशापकलकलम्,अतिविमलदीर्घैर्भाविकृतयुगारम्भसूत्रपातमिवदिक्षुपातयन्दशनकिरणैःसरस्वतीप्रस्थानमङ्गलपटहेनेवपूरयन्नाशाः, स्वरेणसुधीरमुवाच--"ब्रह्नन्, न खलुसाधुसेवितोऽयंपन्ता । येनासिप्रवृत्तः। निहन्त्येषपररतात् । उद्दामप्रसृतेन्द्रियाश्वसमुत्थापितंहिरजःकलुषयतिदृष्टिमनक्षजितां ।कियद्दूरंवाचक्षुरीक्षते।विशुद्धयाहिधियापश्यन्तिकृतबुद्धयःसर्वानर्थानसतःसतोवा।निसर्गविरोधिनीचेयंपयःपावकयोरिवधर्मक्रोधयोरेकत्रवृत्तिः । आलोकमपहायकथंतमसिनिमज्जसि! क्षमाहिमूलंसर्वतपसास् । परदोषदर्शनदक्षादृष्टिरिवकुपिताबुद्धिर्नतेआत्मरागदोषंपश्यति।क्वमहापोभारवैवधिकता, क्वपुरोभागित्वम्?अतिरोषणश्चक्षुष्मानन्धएवजनः ।नहिंकोपकलुषिताविमृशतिमतिःकर्तव्यमकर्तव्यंवा

। कुपितस्यप्रथममन्धकारीभवतिविद्या, ततोभ्रुकुटिः । आदाविन्द्रियाणिरागःसमास्कन्दति, चरमंचक्षुः । आरम्भेतपोगलति, पश्चात्स्वेदसलिलं । पूर्मयसःस्फुरति, अनन्तरमधरः । कथंलोकविनाशायतेविषपादपस्येवजटावल्कलानिजातानिअनुचिताखल्वस्यमुनिवेषस्यहारयष्टिरिववृत्तमुक्ताचित्तवृत्तिः । शैलूषइववृथावहसिकृत्रिममुपशमशून्येनचेतसातापसाकल्पं । अल्पमपि न तेपश्यामिकुशलजातं।अनेनातिलघिम्नाद्याप्युपर्येवप्लवसेज्ञानोदन्वतः।नखल्वेनहमूकाएडाजडावासर्वंएते महर्षयः।रोषदोषनिषद्येस्वहृदयेनिग्राह्येकिमर्थमसिनिगृहीतवाननागसांसरस्वतीं।

एतानितान्यात्मप्रमादस्खलितवैलक्ष्याणि,यैर्याप्यतांयात्यविदग्धोजनःऽइत्युक्त्वापुनराह--

"वत्सेसरस्वति, विषादंमागाः । एषात्वामनुयास्यतिसावित्री । विनोदयिष्यतिचास्मद्विरहदुःखितां । आत्मजमुखकमलावलोकनावधिश्चतेशापोऽयंभविष्यतिऽइति।एतावदभिधायेविसर्जितसुरासुरमुनिमनुजमण्डलःससंभ्रमोपगतनारतस्कन्धविन्यस्यहस्तःसमुचिताह्निककरणायोदतिष्ठत्।

सरस्वत्यपिशप्ताकिञ्चिदध्ॐउखीधवलकृष्णशाराकृष्णाजिनलेखामिवदृष्टिमुरसिपातयन्तीसुरभिनिःश्वासपरिमललग्नैर्मूर्तैःशापाक्षरेरिवषट्चरणचक्रैराकृष्यमाणाशापशोकशिथिलितहस्ताध्ॐउखीभूतेनोपदिव्यमानमर्त्यलोकावततरणमार्गेवनखमयूखजालकेननूपुरव्याहाराहूतैर्भवनकलहंसकुलैर्ब्रह्नलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्यमानासमंसावित्र्यागृहमगात्।

अत्रान्तरेसरस्वत्यवतरणवार्तामिवकथयितुंमध्यमंलोकमवततारांशुमालीक्रमेणचमन्दायमानेमुकुलितविसिनीविसरव्यसनविषण्णसरसिवासरे,मधुमदमुदितकामिनीकोपकुटिलकटाक्षक्षिप्यमाणइवक्षेपीयःक्षितिधरशिखरमवतरतितरुणतरकपिलपनलोहितेलोकैकचक्षुषिभगवति,प्रस्नुतमुखमाहेयीयूथक्षरत्क्षीरधाराधवलितेष्वासन्नचन्द्रोदयोददामक्षीरोदलहरीक्षालितेष्विवदिव्याश्रमोपशल्येषु,अपराह्णप्रचारचलितेचामरिणिच्चामीकरतटताडनरणितरदनेरदतिसुरस्रवन्तीरोधांसिस्वैरमैरावते,प्रसृतानेकविद्याधराभिसारिकासहस्रचरणालक्तकरसानुलिप्तइवप्रकटयतिचतारापथेपाटलताम्,तारापथप्रश्थितसिद्धदत्तदिन्करास्तमयार्घ्यविर्जितेरञ्जितककुभि,कुसुम्भभासिस्रवतिपिनाकिप्रर्णातमुदितसंध्यास्वेदसलिलइवरक्तचन्दनद्रेवे,

वन्दारुमुनिवृन्दारकवृन्दबध्यमानसंध्याञ्जलिवने,ब्रह्नोत्पत्तिकमलसेवागतसकलकमलाकरइवराजतिब्र
ह्यलोके;समुच्चारिततृतीयसवनब्रह्नणिब्रह्नणि,ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेष्वारब्धधर्मसाध
नशिबिरनीराजनेष्विवसप्तर्षिमन्दिरेषु,अघमर्षणमुषितकिल्बिषविषगदोल्लाघलघुषुयतिषुसंध्योपासनासी
नतपस्विपङ्क्तिपूतपुलिनेप्लवमाननलिनयोनियानहंसहासदन्तुरितोर्मिणिमन्दाकिनीजले,
जलदेवतातपत्रेपत्ररथकुलकलत्रान्तःपुरसौधेनिजमधुमधुरामोदिनिकृतमधुपमुदिमुमुदिषमाणेकुमुदवने,
दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरमधुसपीतिप्रीतेसुषुप्सतिमृदुमृणालकाण्डकण्डूयनकुण्डलितकन्धरेधुतपत्र
राजिवीजितराजीवसरसिराजहंसयूथे,तटलताकुसुमधूलिधूसरितसरितिसिद्धपुरपुरन्ध्रिधम्मिल्लमल्लिकाग
न्धग्राहिणिसायन्तनेतनीयसिनिशानिश्वासनिभेनभस्वति,संकोचोदञ्चदुच्चकेसरकोटिसंकटकुशेशयकोश
कोटरकुटीशायिनिषट्चरणचक्रे,नृत्योद्धूतधूर्जटिजटाटवीकुटजकुङ्मलनिकरनिभेनभस्तलंस्तबकयतितारा
गणे,संध्यानुबन्वताम्रेपरिणमत्तालफलत्वक्त्विषिकालमेघमेदुरे,मेदिनींमीलयतिनववयसितमसितरुणतर
तिमिरपटलपाटनपटीयसिस,मुन्मिषतियामिनीकामिनीकर्णपूरचम्पककलिकाकदम्बकेप्रदीपप्रकरे,
प्रतनुतुहिनकिरणकिरणलावण्यालोकपाण्डुन्याश्यानलीनीरमुक्तकालिन्दीकुलबालपुलिनायमाने
शातक्रतवेक्रशयतितिमिरमाशामुखे,समुचिमेचकितविकचितकुवलयसरसिशशधरकरनिकरकचग्रहाविलेवि
लोयमानेमानिनीमनसीवसर्वरीशब्दचिकुरचयेचाषपक्षत्विषितमसि,उदितेभगवत्युदयगिरिशिखरकटककुह
रहरिखरनखरनिवहहेतिनिहतनिजहरिणगलितरुधिरनियानिचितमिवलोहितंवपुरुदयरागधरमधरमिववि
भावरीवध्वाधारयतिश्वेतभानौ,अचलच्युतचन्द्रकान्तजलधाराधौतइवध्वस्तेध्वान्ते,गोलोकगलितदुग्धवि
सरवाहिनिदन्तमयकरमुखमहाप्रणालइवापूरयितुंप्रकृतेपयोधिमिन्दुमण्डले,स्पष्टेप्रदोसमयेसावित्रीशून्यहृ
दयामिवकिमपिध्यायन्तींसास्रांसरस्वतीमवादीत्"सखि,त्रिभुवनोपदेशदानदक्षायास्तवपुरोजिह्वाजिह्वेतिमे
जलपन्ती।जानास्येवयादृश्योविसंस्थुलागुणवत्यपिजनेदुर्जनवन्निर्दाक्षिण्याःक्षणभङ्गिन्योदुरतिक्रमणीया
नरमणीयादैवस्यवामावृत्तयः।निष्कारणाचनिकारकणिकापिकलुषयतिमनस्विनोषपिमानसमसदृशजना
दापतन्ती । अनवरतनयनजलसिच्यमानश्चतरुरिवविपल्लवोऽपिसहस्रधाप्ररोहति । अतिसुकुमारं च

जनंसंतापपरमाणवोमालतीकुसुममिवम्लानिमानयन्ति।महतांचोपरितिपतन्नणुरपिसृणिरिवकरिणांक्लेशःकदर्थनायालं।सहजस्नेहपाशग्रन्थिबन्धनाश्चबान्धवभूतादुस्तयजाजन्मभूमयः।दारयतिदारुणःक्रकचपातइवहृदयंसंस्तुतजनविरहः, सानार्हस्येवंभवितुं । अभूमिःखल्वसिदुःखक्ष्वेडाङ्कुरप्रसवानां । अपि च पुराकृतेकर्मणिबलवतिशुभेऽशुभेवाफलकृतितिष्ठत्यधिष्ठातरिप्रराकृतेकर्मणिबलवतिशुभेऽशुभेवाफलकृतितिष्ठत्यधिष्ठातरिप्रष्ठेपृष्ठतश्चकोऽवसरोविदुषिशुचां।इदंचतेत्रिभुवनमङ्गलैककमलममङ्गलभूताःकथमिवमुखमपवित्रयन्त्यश्रुबिन्दवः।तदलं।अधुनाकथयकतमंभुवोभागमलङ्कर्तुमिच्छिसि।सक्मिन्नवतितीर्षतितेपुण्यभाजिप्रदेशहृदयं।कानिवातीर्थान्यनुग्रहीतुमभिलषसि।केषुवाधन्येषुतपोवनधामसुतपस्तन्तीरथातुमिच्छसि । सज्जोऽयमुपचरणचतुरःसहपांशुक्रीडापरिचयपेशलःप्रेयान्सखीजनःक्षितितलावतरणाय।अनन्यशरणाचैद्यैवप्रभृतिप्रतिपद्यस्वमनसावाचाक्रिययाचसर्वविद्याविधातारदातारंचश्वःश्रेयसस्यचरणरजःपवित्रितत्रिदशासुरंसुधासूतिकलिकाकल्पितकर्णवतंसंदेवदेवंत्रिभुवनगुरुंत्र्यम्बकं।अल्पीयसैवकालेनसतेशापशोकविरतिंवितरिष्यितऽइति।

एवमुक्तामुक्तमुक्ताफलधवललोचनजललवासरस्वतीप्रत्यवादीत्"प्रियसखि,त्वयासहविचरन्त्यानमेकाञ्चिदपिपीणामुत्पादयिष्यतिब्रह्नलोकविरहःशापशोकोवाकेवलंकम्लसनसेवासुखमार्द्रयतिमेहृदयं।अपिचत्वमेववेत्सिमेभुविधर्मधामानिसमाधिसाधानानियोगयोग्यानिचस्थानानिस्थातुम्ऽइत्येवमभिधायविरराम।रणरणकोपनीतप्रजागराचानिमीलितलोचनैवतानिशामनयत्।

अन्येद्युरुदितेभगवतित्रिभुवनशेखरेखणखणायमानस्खलत्खलीनक्षतनिजतुरगमुखक्षिप्तेनक्षतजेनेवपाटलितवपुष्युदयाचलचूडामणौजरत्कृकवाकुचूडारुणारुणपुरःसरेविरोचतेनातिदूरवर्तीविविच्यपितामहविमानहंसकुलपालःपर्यटन्नपरवक्त्रमुच्चैरगायत्--"तरलयसिदृशंकिमुत्सुकामकलुषमानसवासलालिते । अवतरकलहंसिवापिकांपुनरपियास्यसिपङ्कजालयम्ऽ।।तच्छुत्वासरस्वतीपुनरचिन्तयत"अहमिवानेनपर्य

नुयुक्ता।भवतु।मानयामिमुनेर्वचनम्ऽइत्युक्त्वोत्थायकृतमहीतलावतरणसंकल्पापरित्यज्यवियोगविक्लवंस्वपरिजनंज्ञातिवर्गमविगणय्यावगणात्रिःप्रदक्षिणीकृत्यचतुर्मुखंकथमप्यनुनयनिवर्तितानुयायिव्रतिव्राताब्रह्नलोकतःसावित्रीद्वितीयानिर्जगाम। ततःक्रमेणध्रुवप्रवृत्तांधर्मधेनुमिवाधोधावमानधवलपयोधराम्, उद्धुरध्वनिम्,अन्धकमथनमौलिमालतीमालिकाम्,आलीयमानबालखिल्यरुद्धरोधसम्,अरुन्धतीधौततारवत्वचंत्वङ्गत्तुङ्गतरङ्गतरत्तरलतरतारतारकाम्,तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलकितपुलिनांआप्लवनपूतपितामहपातितपितृपिण्डपाण्डुरितपाराम्, पर्यन्तसुप्तसप्तर्षिकुशशयनसूचितसूर्यग्रहसूतकोपवासाम्, आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानार्चनकुसुमनिकरशाराम्,शिवपुरपतितनिर्माल्यमन्दरदामकाम्,अनादरदारितमन्दरदरीदृषदम्,अनेकनाकनायकनिकायकामिनोकुचकलशविलुलितविग्रहाम्,ग्राहग्रावग्रामस्खलनमुखरितस्रोतसम्,सुषुम्णास्रुतशशिसुधाशीकरस्तबकतारकिततीराम्, धिषणाग्निकार्यधूमधूसरितसैकताम्, सिद्धविरचितवालुकालिङ्गलङ्घनत्रासविद्रुतविद्याधराम्,निर्मोकमुक्तिमिवगगनोरगस्य, लीलाललाटिकामिवत्रिविष्टपविटस्य, विक्रयवीथीमिवपुण्यपण्यस्य, दत्तार्गलामिंवनरकनगरद्वारस्य, अंशुकोष्णीषपट्टिकामिवसुमेरुनृपस्य, दुगूलकदलिकामिवकैलासकुञ्जरस्य, पद्धतिमिवापवर्गस्य, नेमिमिवकृतयुगस्यसप्तसाग्राजमहिषींमन्दाकिनीमनुसरन्तीमर्त्यलोकमवततार।अपश्यच्चाम्बरतलस्थितैवहारमिववरुणस्य,अमृतनिर्झरमिवचन्द्राचलस्य,शशिमणिनिष्यन्दमिवविन्ध्यस्य,कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिवदण्डकारण्यस्य,लावण्यरसप्रस्रवणमिवदिशाम्,स्फाटिकशिलापट्टशयनमिवाम्बरश्रियाःस्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णंभगवतःपितामहस्यापत्यंहिरण्यवाहनामानंमहानदम्, यंजनाःशोणइतिकथयन्ति ।
दृष्ट्वाचतंरामणीयकहृतदयातस्यैवतीरेवासमरचयत्उवाचचसावित्री"सखि,मधुरमयूरविरुतयःकुसुमपांशुपटलसिकतिलतरुतलाःपरिमलमत्तमधुपवेणीवीणारणितरमणीयारमयन्तिमांमन्दीकृतमन्दाकिनीद्युतेरस्यमहानदस्योपकण्ठभूमयः । पक्षपाति च हृदयमत्रैवस्थातुंमेऽइति । अभिनन्दितवचना च तथेतितयातस्यपश्चिमेतीरेसमवातरत् । एकस्मिंश्चशुचौशिलातलसनाथेतटलतामण्डपेगृहबुद्धिंबबन्ध । विश्रान्ता च नातिचिरादुत्थायसावित्र्यासार्धमुच्चितार्चनकुसुमासस्नौ । पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठितशिवलिङ्गा

चभक्त्यापरमयापरब्रह्नपुरःसरांसम्यङ्मुद्राबन्धविहितपरिकरांध्रुवागीतिगर्भामवनिपवनवनगगनदहनतपनतुहिनकिरणयजमानमयीर्मूर्तिरष्टावपिध्यायन्तीसुचिरमष्टपुष्पिकामदात्अयत्नोपनतेनफलमूलेनामृतरसममप्यतिशिशयिषमाणेन च स्वादिम्नाशिशिरेणशोणवारिणाशरीस्थितिमकरोत् । अतिवाहितदिवसाचतस्मिंल्लतामण्डपशिलातलेकल्पितपल्लवशयनासुष्वाप।अन्येद्युरप्यनेनैवक्रमेणनक्तन्दिनमत्यवाहयत्।

एवमतिक्रामत्सुदिवसेषुगच्छतिचकालेयाममात्रोद्गतेचरवावुत्तरस्यांककुभिप्रतिशब्दपूरितवनगह्वरंगम्भीरतारतरंतुरङ्गहेषितह्लादमशृणोत्।उपजातकुतूहलाचनिर्गत्यलतामण्डपाद्विलोकयन्तीविकचकेतकीगर्भपत्रपाण्डुरंरजःसङ्घातंनातिदवीयसिसंमुखमपितन्तमपश्यत्।क्रमेणचसामीप्योपजायमानाभिव्यक्तितस्मिन्महतिशफरोदरधूसरेरजसिपयसीवमकरचक्रंप्लवमानंपुरःप्रधावमानेन,प्रलम्बकुटिलकचपल्लवघटितललाटजजूटकेन,धवलदन्तपत्रिकाद्युतिहसितकपोलभित्तिना,पिनद्धकृष्णागुरुपङ्ककल्कच्छुरणकृष्णशबलकषायकञ्चुकेन,उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन,वामप्रकोष्ठनिविष्टस्पष्टहाटककटकेन,द्विगुणपट्टपट्टिकागाढग्रन्थिग्रथितासिधेनुना,अनवरतव्यायामकृतकर्कशशरीरे,वातहंरिणयूथेनेवमुहुर्मुहुःखमुड्डीयमानेन,लङ्घितसमविषमावटविटपेन,कोणधारिणा, कृपाणपाणिना, सेवागृहीतविविधवनकुसुमफलमूलपर्णेन, "चलचल, याहियाहि, अपसर्पापसर्प, पुरःप्रयच्छपन्थानम्ऽइत्यनवरतकृतकलकलेनयुवप्रायेण, सहस्रमात्रेणपदातिजनेनसनाथमश्ववृन्दंसददर्श।मध्येचतस्यसार्धचन्द्रेणमुक्ताफलजालमालिनाविविधरत्नखण्डखचितेनशङ्खक्षीरफेनपाण्डुरेणक्षीरोदेनेवस्वयंलक्ष्मींदातुमागतेनगगनगतेनातपत्रेणकृतच्छायम्, अच्छाच्छेनाभरणद्युतीनांनिवहेनदिशामिवदर्शनानुरागलग्नेनचक्रवालेनानुगम्यमानम्, आनितम्बविलम्बिन्यामालतीशेखरस्रजासकलभुवनविजयार्जितयारूपपताकयेवविराजमानम्, उत्सर्पिभिः शिखण्डखण्डिकापझरागमणेररुणैरंशुजालैरदृश्यमानवनदेवताविधृतैर्बालपल्लवैरिवप्रमृज्यमानमार्गरेणुपरुषवपुषम्,बकुलकुड्मलमण्डलीमुण्डमालामण्डनमनोहरेणकुटिलकुन्तलस्तबकमालिनामौलिनामीलितातपंपिबन्तमिवदिवसम्,पशुपतिजटामुकुटमृगाङ्कद्वितीयशकलघटितस्येवसहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्यल

लाटपट्टस्यमनःशिलापङ्कपिङ्गलेनलावण्येनलिम्पन्तमिवान्तरिक्षम्,अभिनवयौवनारम्भावष्टम्भप्रगल्भ
दृष्टिपाततृणीकृतत्रिभुवनस्यचक्षुषःप्रथिम्नाविकचकुमुदकुवलयकमलसरःसहस्रसछादितदशदिशंशरदमिव
प्रवर्तयन्तम्,आयतनयननदीसीमान्तसेतुबन्धेनललाटतटशशिमणिशिलातलगलितेनआन्तिसलिलस्रोतसे
वद्राघीयसानासावंशेनशोभमानम्,अतिसुरभिसहकारकर्पूरकक्कोललवङ्गपारिजातकपरिमलपुचामत्तमधु
करकुलकोलाहलमुखरेणमुखेनसनन्दनवनंवसन्तमिवावतारयन्तम्,आसन्नसुहृत्परिहासभावनोत्तानितमु
खमुग्धहसितैर्दशनज्योत्स्नास्नपितदिङ्मुखैः पुनःपुनर्नभसिसंचारिणंचन्द्रालोकमिवकल्पयन्तम्,
कदम्बमुकुलस्थलमुक्ताफलयुगलमध्याध्यासितमरकतस्यत्रिकष्टककर्णाभरणस्यप्रेङ्खतःप्रभयासमुत्स
र्पन्त्याकृतसकुसुमहरितकुन्दपल्लवकर्णावतंसमिवोपलक्ष्यमाणम्,आमोदितमृगमदपङ्कलिखितपत्रभङ्ग
भास्वरम्भुजयुगलमुद्दाममकराक्रान्तशिखरमिवमकरकेतुकेतोःदण्डद्वयंदधानम्,धवलब्रह्नसूत्रसीमन्तितं
सागरमथनसामर्षगङ्गास्रोतःसंदानितमिवमन्दरंदेहमुद्वहन्तम्,कर्पूरक्षोदमुष्टिच्छुरणपांशुलेनेवकान्तो
च्चकुचचक्रवाकयुगलविपुलपुलिनेनोरःस्थलेनस्थूलभुजायामपुञ्जितम्, पुरोविस्तारयन्तमिवदिक्चक्रम्,
पुरस्तादीषदधोनाभिनिहितककोणकमनीयेनपृष्ठतःकक्ष्याधिकक्षिप्तपल्लवेनोभयतःसंवलनप्रकटितोरुत्रि
भागेनहारीतहरितानिबिडनिपीडितेनाधरवाससाविभज्यमानतनुतरमध्यभागम्,
अनवरतश्रमोपचितमांसकठिनविकटमकरमुखसंलग्नजानुभ्यामतिविशालवक्षःस्थलोपलवेदिकोत्तम्भन
शिलास्तम्भाभ्यां चारुचन्दनस्थासकस्थूलतरकान्तिभ्यामुरुदण्डाभ्यामुपहसन्तमिवैरावतकरायामम्,
अतिभरितोरुभारवहनखेदेनेवतनुहसन्तमिवैरावतकरायामम्,अतिभरितोरुभारवहनखेदेनेवतनुतरजङ्घाका
ण्डम्,कल्पपादपपल्लवद्वयस्येवपाटलस्योभयपार्श्वावलम्बिनःपादद्वयस्यदोलायमानैर्नखमयूखैरश्वम
ण्डनचामरमालामिवरचयन्तम्,अभिमुखमुच्चैरुदञ्चद्भिरतिचिरमुपरिविश्राम्यद्भिरिववलितविकटंपतद्भिःखु
रैःखण्डितभुविप्रतिक्षणदशनविमुक्तखणखणायितखरखलीनेदीर्घघ्राणलीनलालिकेललाटलुलितचारुचामी
करचक्रमेशिञ्जानशातक्ॐभायानशोभिनिमनोरंहसिगोलाङ्गूलकपोलकालकायल्ॐनिनीलसिन्धुवारवर्णे
वाजिनिमहतिसमारूढम्,उभयतःपर्याणपट्टश्लिष्टहस्ताभ्यामासन्नपरिचारकाभ्यांदोधूयमानधवलचामरि

कायुगलम्,अग्रतःपठतोवन्दिनःसुभाषितमुत्कण्टकितकपोलफलकेनलग्नकर्णोत्पलकेसरपक्ष्मशकलेनेवमुखशशिनाबावयन्तं । अनङ्गयुगावतारमिवदर्शयन्तम्, चन्द्रमयीमिवसृष्टिमुत्पादयन्तम्, विलासप्रायमिवजीवलोकंजनयन्तम्,अनुरागमयमिवसर्गान्तमारचयन्तम्,शृङ्गारमयमिवदिवसमापादयन्तम्, रागराज्यमिवप्रवर्तयन्तम्, आकर्षणाञ्जनमिवचक्षुषोः, वशीकरणमन्त्रमिवमनसः, स्वस्थावेशचूर्णमिवेन्द्रियाणाम्,असंतोषमिवकौतुकस्य,सिद्धयोगमिवसौभाग्यस्य,पुनर्जन्मदिवसमिवमन्मथस्य,रसायनमिवयौवनस्य,एकाराज्यमिवरामणीयकस्य,कीर्तिस्तम्भमिवरूपस्य,मूलकोशमिवलावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिवसंसारस्य, प्रथमाङ्कुरमिवकान्तिलतायाः, सर्गाभ्यासफलमिवप्रजापतेः, प्रतापमिवविभ्रमस्य,यशःप्रवाहमिववैदग्धयस्य,अष्टादशवर्षदेशीयंयुवानमद्राक्षीत्।

पार्श्वेचतस्यद्वितीयमपरसंश्लिष्टतुरङ्गम्,प्रांशुमुत्तप्ततपनीयस्तम्भाकारम्, परिणतवयसमपिव्यायामकठिनकायम्, नीचनखश्मश्रुकेशम्, शुक्तिखलतिर्म्, इषत्तुन्दिलम्, र्ॐअशोरःस्थलम्,अनुल्वणोदारवेषतयाजरामपिविनयमिवशिक्षयन्तम्,गुणानपिगरिमाणमिवानयन्तम्, महानुभावतामपिशिष्यतामिवानयन्तम्, आचारस्याप्याचार्यमिवकुर्वाणम्, वलक्षवारबाणधारिणम्, धौतदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिंपुरुषं

। अथसयुवापुरोयायिनांयथादर्शनंप्रतिनिवृत्यातिविस्मितमनसांकथयतांपदातीनांसकाशादुपलभ्यदिव्याकृतितत्कन्यायुगलमुपजातकुतूहलःप्रतूर्णतुरगोदिदृक्षुस्तंलतामण्डपोद्देशमाजगाम । दूरादेव च तुरगादवततार । निवारितपरिजनश्चतेनद्वितीयेनसाधुनासहचरणाभ्यामेवसविनयमुपससर्प । कृतोपसंग्रहणौतौसावित्रीसमंसरस्वत्याकिसलयासनदानादिनासकुसुमफलार्घ्यावसानेनवनवासोचितेनातिथ्येनयथाक्रममुपजग्राह । आसीनयाश्चतयोरासीनननातिचिरमिवस्थित्वातंद्वितीयंप्रवयसमुद्दिश्यावादीत्- "आर्य,सहजलज्जाधनस्यप्रमदाजनस्यप्रथमाभिभाषणमशालीनता,विशेषतोवनमृगीमुग्धस्यकुलकुमारीजनस्य । केवलमियमालोकनकृतार्थायचक्षुषेस्पृहयन्तीप्रेरयत्युदन्तश्रवणकुतूहलिनीश्रोत्रवृत्तिः । प्रथमदर्शनेचोपायनमिवोपनयतिसज्जनःप्रणयं।अप्रगल्भमपिजनंप्रभवताप्रश्रयेणार्पितंमनोमध्विववाचाल

यति । अयत्नेनैवातिनम्रेसाधौधनुषीवगुणःपरांकोटिमारोपयतिविस्रम्भः । जनयन्ति च विस्मयमतिधीरधियामप्यदृष्टपूर्वादृश्यमानाजगतिस्रष्टुःसृष्ट्यतिशयाः।यतस्त्रिभुवनाभिभाविरूपमिदमस्यमहानुभावस्य।सौजन्यपरतन्त्राचेयंदेवानांप्रियस्यातिभद्रताकारयतिकथांनतुयुवतिजनसहोत्थातरलता।वत्कथयागमनेनापुण्यभाक्कतमोविजृम्भितविरहव्यथःशून्यतांनीतोदेशः?क्ववागन्तव्यम्?कोवायमपहृतहरहुङ्काराहङ्कारोऽपरइवानन्यजोयुवा?किंनाम्नोवासमृद्धतपसःपितुरयममृतवर्षीकौस्तुभमणिरिवहतेर्हृदयमाह्लादयति?काचास्यत्रिभुवननमस्याविभातसंध्येवमहतस्तेजेसोजननी?कानिवास्यपुण्यभाञ्जिभजन्त्यभिक्यामक्षराणि?आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेवक्रमःकौतुकानुरोधिनोहृदयस्यऽइत्युक्तवत्यांतस्यांप्रकटितश्रयोऽसौप्रतिव्याजहार--"आयुष्मति, सतांहिप्रियंवदताकुलविद्या । न केवलमाननंहृदयमपि च तेचन्द्रमयमिवसुधाशीकरशीतलैराह्लादयतिवचोभिः।सौजन्यजन्मभूमयोभूयसाशूभनसज्जननिर्माणशिल्पकलाइवभावदृश्योदृश्यन्तेदूरेतावदन्योन्यस्याभिलपनमभिजातैःसहदृशोऽपिमिश्रीभूतामहतींभूमिमारोपयन्ति।श्रूयताम्अयंखलुभूषणंभार्गववंशस्यभगवतोभूर्भुवःस्वस्त्रितयतिलकस्य,अदभ्रप्रभावस्तम्भितजम्भारिभुजस्तम्भस्य,सुरासुरमुकुटमणिशिलाशयनदुर्ललितपादपङ्केरुहस्य,निजतेजःप्रसरप्लुष्टपुलॐन श्च्यवनस्यबहिर्वृत्तिजीवितंदधीचोनामतनयः।जन्यन्यस्यजितजगतोऽनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्यशर्यातस्यसुताराजपुत्रीत्रिभुवनकन्यारत्नंसुकन्यानामतांखलुदेवीमन्तर्वर्त्नींविदित्वावैजननेमासिप्रसवायपितापत्युःपार्श्वात्स्वगृहमानाययतचसातत्रदेवीदीर्घायुषमेनं।अवर्धतानेहसाचतत्रैवायमानन्दितज्ञातिवर्गोबालस्तारकराजइवराजीवलोचनोराजगृहे।भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपिदुहितरिनासेचनकदर्शनमिमममुञ्चन्मातामहोमनोविनोदनंनप्तारं।अशिक्षतायंतत्रैव,सर्पाविद्याःसकलाश्चकलाः।

कालेनचोपारूढयौवनमिममालोक्याहमिवासावप्यनुभवतुमुखकमलावलोकनानन्दमस्येतिमातामहःकथङ्कथमप्येनंपितुरन्तिकमधुनाव्यसर्जयेत्।मामपितस्यैवदेवस्यसुगृहीतनाम्नःशर्यातस्याज्ञाकारिणंविकुक्षिनामानंभृत्यपरमाणुमवधारयतुभवती।पितुःपादमूलमायान्तंमयासाभिसारमकरोत्स्वामी।

तद्विनःकुलक्रमागतंराजकुलं।उत्तमानांचचिरन्तनताजनयत्यनुजीविन्यपिजनेकियन्मात्रमपिमन्दाक्षं।अ

क्षीणः खलुदाक्षिण्यकोशोमहतां।एतश्चगव्यूतिमात्रमिवपारेशोणंतस्यभगवतश्च्यवनस्यस्वनाम्नानिर्मित

व्यपदेशंच्यावनंनामचैत्ररथकल्पंकाननंनिवासः । तदवधिरेवेयंनौयात्रा । यदि च

वोगृहीतक्षणंदाक्षिण्यमनवहेलंवाहदयमस्माकमुपरिभूमिर्वाप्रसादानामयंजनःश्रवणार्हेवा, ततो न

विमाननीयोऽयंनःप्रथमःप्रणयःकुतूहलस्य।वयमपिशुश्रूषवोवृत्तान्तमायुष्मत्योः।नेयमाकृतिर्दिव्यतांव्यभि

चरति । गोत्रनामनीतुश्रोतुमभिलषतिनौहृदयं । तत्कथयकतमोवंशःस्पृहणीयतांजन्मनागीतः ।

काचेयमत्रभवतीभवत्याःसमीपेसमवायइवविरोधिनांपदार्थानां।तथाहि,सन्निहितबालान्धकाराभास्वन्मूर्ति

श्च, पुण्डरीकमुखीहरिणलोचना च, बालातपप्रभाधाराकुमुदहासिनी च, कलहंसस्वनासमुन्नतपयोधरा

च, कमलक्ॐअलकराहिमगिरिशिलापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगमना च,

अमुक्तकुमारभावास्निग्धतारकाचऽइति । सात्वावादीत्--"आर्य, श्रोष्यसिकालेन ।

भूयसोदिवसानत्रस्थातुमभिलषतिनौहृदयं । अल्पीयांश्चायमध्वा । परिचयएवप्रकटीकरिष्यति ।

आर्येणनविस्मरणीयोऽयमनुषङ्गदृष्टोजनःऽइत्यभिधायतूष्णीमभूत्।दचीचस्तुनवाम्भोभरगभीराम्भोधर

ध्वाननिभयाभारत्यानर्तयन्वनलताभवनभाजोभुजङ्गभुजःसुधीरमुवाच"आकरिष्यतिप्रसादमार्याराध्यमा

ना।पश्यामस्तावत्तातं।उत्तिष्ठ।षजामःऽइति।तथेतिचतेनाभ्यनुज्ञातःशनकैरुत्थायकृतनमस्कृतिरुच्चचा

ल।तुरगारूढं च तंप्रयान्तंसरस्वतीसुचिरमुत्तम्भितपक्ष्मणानिश्चलतारकेणलिखितेनेवचक्षुषाव्यलोकयत्

।उत्तीर्यचशोणमचिरेणैवकालेनदधीचःपितुराश्रमपदंजगाम।गतचतस्मिन्सातामेवदिशमालोकयन्तीसुचिर

मतिष्ठत्।कृच्छ्रादिवचसंजहारदृशं।अथमुहूर्तमात्रमिवस्थित्वास्मृत्वाचतांतस्यरूपसपदंपुनःपुनर्व्यस्मयता

स्याहृदयं। भूयोऽपिचक्षुराककाङ्क्षतदृर्शनं।अवशेवकेनाप्यनीयततामेवदिशंदृष्टिः।

अप्रिहतमपिमनस्तेनैवसाधंमगातजायत च नवपल्लवइवबालवनलतायाःकुतोऽप्यस्याअनुरागश्चेतसि ।

ततःप्रभृति च सालस्येवशून्येवसनिद्रेवदिकसमनयत् । अरतमुपयाति च

प्रत्यक्पर्यस्तमण्डलेलाङ्गलिकास्तबकताम्रत्विषिकमलिनीकामुकेकठोरसालसशिरःशोणशोचिषिसावित्रेत्र

यीमयेतेजसि, तरुणतरतमालश्यामले च मलिनयतिव्य्ॐअव्य्ॐअव्यापिनितिमिरसंचये,

संचरत्सिद्धसुन्दरीनूपुररवानुसारिणिचमन्दंमन्दंमन्दाकिनीहंसइवसमुत्सर्पतिशशिनिगगनतलंकृतसंध्याप्रणामानिशामुखएवनिपत्यविमुक्ताङ्गीपल्लवशयनेतस्थौसावित्र्यपिकृत्वायथाक्रियमाणंसायन्तनंक्रियाकलापमुचितेशयनकालेकिसलयशयनमभजतजातनिद्राचसुष्वाप। इतरातुमुहुर्मुहुरङ्गवलनैर्विलुलितकिसलयशयनतलानिमीलितनयनापिनालभतनिद्रां । अचिन्तयच्च--"मर्त्यलोकःखलुसर्वलोकानामुपरि, यस्मिन्नेवंविधानिभवतित्रिभुवनभूषणानिसकलगुणग्रामगुरूणिरत्नानि।तथाहि--तस्यमुखलावण्यप्रवाहस्यनिष्यन्दबिन्दुरिन्दुः । तस्य च चक्षुषोविक्षेपाःकुमुदकुवलयकमलाकाराः । तस्यचाधरमणेर्दीधितयोविकसितबन्धकवनराजय।तस्यचाङ्गस्यपरभागोपकरणमनङ्गः। पुण्यभाञ्जितानिचक्षूंषिचेतांसियौवनानिवास्त्रैणानि, येषामसावविषयोदर्शनस्य । क्षणंनुदर्शयता च तमन्यजन्मनितेनेवमेफलितमधर्मेण।काप्रतिपत्तिरिदानीम्?ऽइतिचिन्तयन्त्येवकथङ्कथमप्युपजातनिद्राचिरात्क्षणमशेत।सुप्तापिचतमेवदीर्घलोचनंददर्श।स्वप्नासादितद्वितीयदर्शनाचाकर्णाकृष्टकार्मुकेणमनसिनिर्दयमताड्यतमकरकेनुना । प्रतिबुद्धायामदनशराहतायाश्चतस्यावार्तामिवोपलब्धुमरतिराजगाम । तथाहि--ततःप्रभृतिकुसुमधूलिधवलाभिर्वनलताभिस्ताडितापिवेदनामधत्त। मन्दमन्दमारुतविधुतेःकुसुमरजोभिरदूषितलोचनाप्यश्रुजलंमुमोच।हंसपक्षतालवृन्तवातव्रातविततैःशोणशीकरैरसिक्ताप्यार्द्रतामगात्। प्रेङ्खत्कादम्बमिथुनाभिरनूढाप्यघूर्णतवनकमलिनीकल्लोलदोलाभिः। विघटमानचक्रवाकयुगलविस्éष्टैरस्पृष्टापिश्यामतामाससादविरहनिःश्वासधूमैः।पुष्पधूलिधूसरैरदष्टापिव्यचेष्टमधुकरकुलैः।

अथगणरात्रापगमेनिवर्तमानस्तेनैववर्त्मनातंदेशंसमागत्यतथैवनिवारितपरिजनश्छत्रधारद्वितीयोविकुक्षिर्डुढौकेसरस्वतीतुतंदूरादेवसंमुखमागच्छन्तंप्रीत्याससंभ्रममुत्थायवनमृगीवोद्ग्रीवाविलोकयन्तीमार्गपरिश्रान्तमस्नपयदिवधवलितदशदिशादृशा।कृतासनपरिग्रहंतुतंप्रीत्यासावित्रीपप्रच्छ--"आर्य, कच्चित्कुशलीकुमारः?ऽइति । सोऽब्रवीत्--"आयुष्मति, कुशली । स्मरति च भवत्योः। केवलममीषुदिवसेषुतनीयसीमिवतनुबिभर्ति । अविज्ञायमाननिमित्तां च शून्यतामिवाधत्ते । अपि

च। अन्वक्षमागमिष्यत्येवमालतीतिनाम्नाबाणिनीवार्तांवोविज्ञातुं । उच्छवसितहिसाकुमारस्यऽइति ।
तच्छ्रुत्वापुनरपि।सावित्रीसमभाषत"अतिमहानुभावःखलुकुमारोयेनैवनमविज्ञायमानेक्षणदृष्टेऽपिजनेपरिचितिमनुबध्नाति।तस्यहिगच्छतोयदृच्छयाकथमप्यंसुकमिवमार्गलतासुमानसमस्मासुमुहूर्तमासक्तमासीत्।अशून्यंहिसौजन्यमाबिजात्येनवःस्वामिसूनोः।अलसःखलुलोकोयदेवंसुलभसौहार्दानियेनकेनचिन्नक्रीणातिमहतांमनांसि।सोऽयमौदार्यातिशयःसोऽपिमहात्मनामितरजनदुर्लभोयेनोपकरणीकुर्वन्तित्रिभुवनम्ऽइति।विकुक्षिस्तूच्चावचैरालापैःसुचिरमिवस्थित्वायथाभिलषितंदेशमयासीत्।

अपरेद्युरुद्यतिभगवतिद्युमणावुद्दामद्युतावभिद्रुततारकेतिरस्कृततमसितामरसव्यासव्यसनिनिसहस्ररश्मौशोणमुतीर्यायान्ती, तरलदेहप्रभावितानच्छलेनात्यच्छंसकलंशोणसलिलमिवानयन्तीं,
स्फुटितातिमुक्तककुसुमस्तबकसमत्विषिसटालेमहतिमृगपताविवगौरीतुरङ्गमेस्थित,
सलीलमुरोबन्धारोपितस्यतिर्यगुत्कर्णतुरगाकर्ण्य,माननूपुरपटुरणितस्यातिबहलेनपिण्डालक्तकेनपल्लवितस्यकुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्यचरणयुगलस्यप्रसरद्भिरतिलोहितैःप्रभाप्रवाहैरुभयतस्ताडनदोहदलोभागतानिकिसलयितानिरक्ताशोकवनानीवाकर्षयन्ती,सकलजीवनलोकहृदयहठहरणाघोषणयेवरशनयाशिञ्जानजघनस्थला,धौतधवलनेत्रनिर्मितेननिर्मोकलघुतरेणाप्रपदीनेनकञ्चुकेनतिरोहिततनुलता,
छातकञ्चुकान्तरदृश्यमानैराश्यानचन्दनधवलैरवयवैःस्वच्छसलिलाब्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेवसरसी, कुसुम्भरागपाटलंपुलकबन्धचित्रंचण्डातकमन्तःस्फुटंस्फटिकभूमिरिवरत्ननिधानमादधाना,
हारेणामलकीफलनिस्तुलमुक्ताफलेनस्फुरितस्थूलग्रहगणशाराशारदीवश्वेतविरलजलधरपटलावृताद्यौः,
कुचपूर्णकलशयोरुपरिरत्नप्रालम्बमालिकामरुणहरितकिरणकिसलयिनींकस्यापिपुण्यवतोहृदयप्रवेशवनमालिकामिवबद्धांधारयन्ती,प्रकोष्ठनिविष्टस्यैकस्यहाटककटकस्यमरकतमकरवेदिकासनाथस्यहरितीकृतदिगन्ताभिर्मयूखसंततिभिःस्थलकमलिनीबिरिवलक्ष्मीशङ्खयानुगम्यमाना,
अतिबहलताम्बूलकृष्णिकान्धकारितेनाधरसंपुटेनमुखशशिपीतंससंध्यारागंतिमिरमिववमन्ती,
विकचनयनकुवलयकुतूहलालीनयालिकुलसंहत्यानीलांशुकजालिकयेवनिरुद्धाधवदना,

नीलीरागनिहितनीलिम्नाशिखिद्योतमाना,बकुलफलानुकारिणीभिस्तिसृभिर्मुक्ताभिःकल्पितेनबालिकायुगलेनाध्ॐउखेनालोकजलवर्षिणासिञ्चन्तीवातिक्ॐअलेभुजलते, दक्षिणकर्णावतंसितयाकेतकीगर्भपलाशलेखयारजनिकरजिह्वालतयेवलावण्यलोभेनलिह्यमानकपोलतला , तमालश्यामलेनमृगमदामोदनिष्यदिनातिलकबिन्दुनामुद्रितमिवमनोभवसर्वस्वंवदनमुद्वहन्ती, ललाटलासकस्यसीमन्तचुम्बिनश्चटुलातिलकमणेरुदञ्चताचटुलेनांशुजालेनेवरक्तांशुकेनेवकृतशिरावगुण्ठना,पृष्ठप्रेङ्खदनादरसंयमनशिथिलजूटिकाबन्धानीलचामरावकूलिनीव, चूडामणिमकरिकासनाथामकरकेतुपताकेवकुलदेवतेवचन्द्रमसः, पुनःसञ्जीवनौषधिरिवपुष्पधनुषः, वेलेवरागसागरस्य, ज्योत्स्नेवयौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीवरतिरसामृतस्य, कुसुमोद्गतिरिवसुरततरोः, बालविद्येववैदग्ध्यस्य, क्ॐउदीवकान्तेः, धृतिरिवधैर्यस्य, गुरुशालेवगौरवस्यबीजभूमिरिवविनयस्य, गोष्ठीवगुणानाम्,मनस्वितेवमहानुभावतायाः,तृप्तिरिवतारुण्यस्य,कुवलयदलदामदीर्घलोचनयापाटलाधरयाकुन्दकुढ्मलस्फुटदशनयाशिरीषमालासुकुमारभुजयुगलयाकमलक्ॐअलकरयाबकुलसुरभिनिःश्वसितयाचम्पकावदातदेहयाकुसुममय्येवताम्बूलकरण्डवाहिन्यामालतीसमदृश्यत । दूरादेव च दधीचप्रेम्णासरस्वत्यालुण्ठितेवमनोरथैः, आकृष्टेवकुतूहलेन, प्रत्युद्गतेवोत्फलिकाभिः, आलिङ्गितेवोत्कण्ठया, अन्तःप्रवेशितेवहृदयेन, स्नपितेवानन्दाश्रुभिः, विलिप्तेवस्मितेन, वीजितेवोच्छ्वसितैः, आच्छादितेवचक्षुषा, अभ्यर्चितेववदनपुण्डरीकेण, सखीकृतेवाशयासविधमुपययौ । अवतीर्य च दूरादेवानतेनमूर्ध्नाप्रणाममकरोत् । आलिङ्गिता च ताभ्यांसविनयमुपाविशत् । सप्रश्रयंताभ्यांसंबाषिता च पुण्यभाजनमात्मानममन्यत । अकथयच्चदधीचसंदिष्टंशिरसिनिहितेनाञ्जलिनानमस्कारं । अगृह्णाच्चाकरतःप्रभृत्यग्राम्यतयातैस्तरतिपेशलैरालापैःसावित्रीसरस्वत्योर्मनसी ।

क्रमेणचातीतेमध्यन्दिनसमयेशोणमवतीर्णायांसावित्र्यांस्नातुमुत्सारितपरिजनासाकूतेवमालतीकुसु

मस्रस्तशायिनींसमुपसृत्यसरस्वतीमाबभाषे--देवि, विज्ञाप्यंनःकिञ्चिदस्तिरहसि ।

यतोमुहूर्तमवधानदानेनप्रसादंक्रियमाणमिच्छामिऽइति ।

सरस्वतीतुदधीचसदेशाशङ्किनीकिंवक्ष्यतीतिस्तननिहितवामकरनखरकिरणदन्तुरितमुद्भिद्यमानकुतूह

लाङ्कुरनिकरमिवहृदयमुत्तरीयकूलवल्कलैकदेशेनसंछादयन्ती,

गलतावतंसपल्लवेनश्रोतुंश्रवणेनेवकुतूहलाद्धावमानेनाविरतश्वाससंदोहदोलायितांजीविताशामिवसमासन्न

तरुणतरुलतामवलम्बमाना,

समुत्फुल्लस्यमुखशशिनोलावण्यप्रवाहेणशृङ्गाररसेनेवाप्लावयन्तीसकलंजीवलोकम्,

शयनकुसुमपरिमललग्नैर्मधुकरकदम्बकैर्मदनानलदाहश्यामलैर्मनोरथैरिवनिर्गत्यमूर्तैरुत्क्षिप्यमाणा,

कुसुमशयनीयात्स्मरशरसंज्वरिणी, मन्दंमन्दमुदागात् ।

"उपांशुकथयऽइतिकपोलतलनतिबिम्बितांलज्जयाकर्णमूलमिवमालतींप्रवेशयन्तीमधुरयागिरासुधीरमुवाच

--"सखिमालति, किमर्थमेवमभिदधासि? काहमवधानदानस्यशरीरस्यप्राणानांवा?

सर्वस्याप्रार्यितोऽपिप्रभवत्येवातिवेलंचक्षुष्योजनः । सा न काचिद्या न

भवसिमेस्वसासखीप्रणयिनीप्राणसमा च ।

नियुज्यतांयावतःकार्यस्यक्षमंक्षोदीयसीगरीयसीवाशरीरकमिदं । अनवस्करमाश्रवंत्वयिहृदयं ।

प्रीत्याप्रतिसराविधेयास्मिते । व्यावृणुवरवर्णिनि, विवक्षितम्ऽइति । सात्ववादीत्--"देवि,

जानास्येवमाधुर्यविषयाणाम्, लोलुपतांचेन्द्रियग्रामस्य, उन्मादितां च नवयौवनस्य, पारिप्लवतां च

मनसः । प्रख्यातैवमन्मथस्यदुर्निवारता । अतो न मामुपालम्भेनोपस्थातुमहसि । न च

बालिशताचपलताचारणतावावाचालतायाःकारणं । न किञ्चिन्नकारयत्यसाधारणास्वामिभक्तिः ।

सात्वंदेवि, यदैवदृष्टासिदेवेनततएवारब्यास्यकामोगुरुः, चन्द्रमाजीवितेशः, मलयमरुदुच्छवासहेतुः,

आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु, संतापः, परमसुहृत्, प्रजागरआप्तः, मनोरथाःसर्वगताः,

निःश्वासाविग्रहाग्रेसराः, मृत्युःपार्श्ववर्ती, रणरणकःसंचारकःसंकल्पाबुद्ध्युपदेशवृद्धाः ।

किञ्चविज्ञापयामि । अनुरूपोदेवइत्यात्मसंभावना, शीलवानितिप्रक्रमविरुद्धम्, धोरइत्यवस्थाविपरीतम्, सुभगइतित्वदायत्तम्, स्थिरप्रीतिरितिनिपुणोपक्षेपः, जानातिसेवितुमित्यस्वामिबावोचितम्, इच्छतिदासभावमामरणात्कर्तुमितिधूर्तालापः, भवनस्वामिनीभवेत्युपप्रलोभनम्, पुण्यभागिनीभजतिभर्तारंतादृशमितिस्वामिपक्षपातः, त्वंतस्यमृत्युरित्यप्रियम्, अगुणज्ञासीत्यधिक्षेपः, स्वप्नेऽप्यस्यबहुशःकृतप्रसादासीत्यसाक्षिकम्, प्राणरक्षार्थमर्थयतइतिकातरता, तत्रगम्यतामित्याज्ञा, वारितोऽपिबलादागच्छतीतिपरिभवः । तदेवमगोचरेगिरामसीतिश्रुत्वादेवीप्रमाणम्ऽइत्यभिधायतूष्णीमभूत

अथसरस्वतीप्रीतिविस्फारितेनचक्षुषाप्रत्यवादीत-"अयि, न शक्न्ॐइबहुबाषितुं । एषास्मितेस्मितवादिनिवचसिस्थिता । गृह्यन्ताममीप्राणाःऽइति । मालतीतुदेवि, यदाज्ञापयसि, अतिप्रसादायऽइतिव्याहृत्यप्रहर्षपरवशाप्रणम्यप्रजविनातुरगेणततारशोणं । अगाच्चदधीचमानेतुच्यवनाश्रमपदं । इतरातुसखीस्नेहेनसावित्रीमपिविदितवृत्तान्तामकरोत् । उत्कण्ठाभारभृता च ताम्यताचेतसाकल्पायितंकथङ्कथमपिदिवसशेषमनैषीत् । अस्तमुपगते च भगवतिगभस्तिमति, स्तिमिततरमवतरतितमसि, प्रहसितामिवसितांदिशंपौरन्दरींदरीमिवकेसरिणिमुञ्चतिचन्द्रमसिसरस्वतीशुचिनिचीनांशुकसुकुमारतरेतरङ्गिणिदुगूलक्ॐअलशयनइवशोणसैकतेसमुपविष्टास्वप्नकृतप्रार्थनापादपतनलग्नांदधीचचरणनखचन्द्रिकामिवललाटिकांदधाना, गण्डस्थलादर्शप्रतिबिम्बतेन "चारुहासिनि, अयमसावाहृतोहृदयदयितोजनःऽइतिश्रवणसमीपवर्तिनानिवेद्यमानमदनसंदेशेवेन्दुना, विकीर्यमाणनखकिरणचक्रवालेनवालव्यजनीकृतचन्द्रकलाकलापेनेवकरेणवीजयन्तीस्वेदिनंकपोलपट्टम्, "अत्रदधीचादृते न केनचित्प्रवेष्टव्यम्ऽइतितिरश्वीनंचित्तभुवापातितांविलासवेत्रलतामिवबालमृणालिकामधिस्तनंस्तनयन्तीकथमपिहृदयेनवहन्तिप्रतिपालयामासआसीच्चास्यामनसि--

"अहमपिनामसरस्वतीयत्रामुनामनौजन्मनाजानत्येवपरवशीकृता ।
तत्रकागणनेतरासुतपस्विनीष्वतितरलासुतरुणीषुऽइति ।

आजगाम च मधुमासइवसुरभिगन्धवाहः, हंसइवकृतमृणालधृतिः, शिखण्डीवघनप्रीत्युन्मुखः, मलयानिलइवाहितसरसचन्दनघवलतनुलतोत्कम्पः, कृष्यमाणइवकृतकरकचग्रहेणग्रहपतिना, प्रेर्यमाणइवकन्दर्पोद्दीपनदक्षेणदक्षिणानिलेन, उउह्यमानइवोत्कलिकाबहुलेनरतिसरसेन, परिमलसंपातिनामधुपपटलेनपटेनेवनीलेनाच्छादिताङ्गयष्टिः, अन्तःस्फुरतामत्तमदनकरिकर्णशह्खायमानेनप्रतिमेन्दुनाप्रथमसमागमविलासविलक्षस्मितेनेवधवलीक्रियमाणैककपोलोदरोमालतीद्वितीयोदधीचः । आगत्य च हृदयगतदयितानूपुररवविमिश्रयेवहंसगद्गदयागिराकृतसंभाषणोयथामन्मथःसमाज्ञापयति, यथायौवनमुपदिशति, यथाविदग्धताध्यापयति, यथानुरागःशिक्षयति, तथातामभिरामांरामामरमयत् । उपजातविस्रम्भाचात्मानमकथयदस्यसरस्वती । तेनतुसार्धमेकदिवसमिवसंवत्सरमधिकमनयत् ।

अथदैवयोगात्सरस्वतीबभारगर्भं । असूतचानेहसासर्वलक्षणाभिरामंतनयं । तस्मै च जातमात्रायैव "सम्यक्सरहस्याःसर्वेवेदाःसर्वाणि च शास्त्राणिसकलाश्चकलामत्प्रभावात्éस्वयमाविर्भविष्यन्तिऽइतिवरमदात्é । सद्भर्तृश्लाघयादर्शयितुमिवहृदयेनादायदधीचंपितामहादेशात्समंसावित्र्यापुनरपिब्रह्नलोकमारुरोह । गतायां च तस्यांदधीचोऽपिहृदयेह्लादिन्येवाभिहतोभार्गववंशसंभूतस्यभ्रातुर्ब्राह्नणस्यजायामक्षमालाभिधानांमुनिकन्यकामात्मसूनोःसंवर्धनायनियुज्यविरहातुरस्तपसेवनमसात् । यस्मिन्नेवावसरेसरस्वत्यसूततनयंतस्मिन्नेवाक्षमालापिसुतंप्रसूतवती । तौतुसानिर्विशेषंसामान्यस्तन्यादिनाशनैःशनैःशिशूसमवर्धयत् । एकस्तयोःसारस्वताख्यएवाभवत्é,

अपरोऽपिवत्सनामासीत् । आसीच्चतयोःसोदर्ययोरिवस्पृहणीयाप्रीतिः ।

अथसारस्वतोमातुर्महिम्नायौवनारम्भएवाविर्भूताशेषविद्यासंभारस्तस्मिन्सवयसिभ्रातरिप्रेयसप्राणसमेसुहृदिवत्सेवाङ्मयंसमस्तमेवसंचारयामास । चकार च कृतदारपरिग्रहस्यास्यतस्मिंन्नेवप्रदेशेप्रीत्याप्रीतिकूटनामानंनिवासं । आत्मनाप्याषाढी, कृष्णाजिनी, अक्षवलयी, वल्कली, मेखली, जटी च भूत्वातपस्यतोजनयितुरेवजगामान्तिकं ।

अथवत्सात्प्रवर्धमानादिपुरुषजनितात्मचरणोन्नतिः, निर्गतप्रघोषः, परमेश्वरशिरोधृतः, सकलकलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यः, विपक्षक्षोभक्षमः, क्षितितललब्धायतिः, अस्खलितप्रवृत्तोभागीरथीप्रवाहइवपावनःप्रावर्ततविमलोवंशः । यस्मादजायन्तवात्स्यायनोनामनृहमुनयः, आश्रितश्रौताअप्यनालम्बितालीकबककाकवः, कृतकुक्कुटव्रताअप्यबैडालवृत्तयः, विवर्जितजनपङ्क्तयः, परिहृतकपटकौरुकुचीकूर्चाकूताः, अगृहीतगह्वराः, न्यक्कृतनिकृतयः, प्रसन्नप्रकृतयः, विहतविकृतयः, परपरीवादपराचीनचेतोवृत्तयः, वर्णत्रयव्यावृत्तिविशुद्धान्धसः, धीरविषणः, विधूताध्येषणाः, असङ्कसुकस्वभावाः, प्रणतप्रणयिनः, शमितसमस्तशाखान्तरसंशीतयःउद्घाटितसमग्रग्रन्थार्थग्रन्थयः, कवयः, वाग्मिनः, विमत्सराः, परसुभाषितव्यसनिनः, विदग्धपरिहासवेदिनः, परिचयपेशलाः, सर्वातिथयः, सर्वसाधुसंमताः, सर्वसत्त्वसाधारणसौहार्दद्रवार्द्रीकृतहृदयाः, तथासर्वगुणोपेताराजसेनानभिभूताः, क्षमाभाजआश्रितनन्दनाः, अनिस्त्रिंशाविद्याधराः, अजडाःकलावन्तः, अदोषास्तारकाः, अपरोपतापिनोभास्वन्तः, अनुष्माणोहुतभुजः, अकुसृतयोभोगिनः, अस्तम्भाःपुण्यालयाः, अलुप्तक्रुतुक्रियादक्षाः, अव्यालाःकामजितः, असाधारणाद्विजातयः । तेषुचैवमुत्पद्यनमानेषु, संसरति च संसारे, यात्सुयुगेषु, अवतीर्णेकलौ, वहत्सुवत्सरेषु, व्रजत्सुवासरेषु, अतिक्रामति च कालेप्रसवपरम्पराभिरनवरतमापततिविकाशिनिवात्स्यायनकुले, क्रमेणकुबेरनामावैनतेयइवगुरुपक्षपातिद्विजोजन्मलेभे ।

तस्याभवन्नच्युतरिशानोहरःपाशुपतश्चेतिचत्वारोयुगारम्भाइवब्राह्नतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारानारायण बाहुदण्जाइवसच्चक्रनन्दकास्तनयाः ।

तत्रपाशुपतस्यैकएवाभवद्भूभारइवाचलकुलस्थितिःस्थिरश्चतुरुदधिगम्भीरोर्ऽथपतिरितिनाम्नासमग्राग्रज न्मचक्रचूडामणिर्महात्मासूनुः ।

सोऽजनयद्भृगुंहंसंशुचिंकविंमहीदतंधर्मंजातवेदसंचित्रभानुंत्र्यक्षंमहिदत्तंविश्वरूपंचेत्येकादशरुद्रानिवस्ॐ आमृतरसशीकरच्छुरितमुखान्पवित्रान्पुत्रान् । अलभत च चित्रभानुस्तेषांमध्येराजदेव्यभिधानायांब्राह्नण्यांबाणमात्मजं । स बालएवबलवतोविधेर्वशादुपसंपन्नयाव्ययुज्यतजनन्या । जातस्नेहस्तुनितरांपितैवास्यमातृतामकरोत । अवर्धत च तेनाधिकतरमाधीयमानधृतिर्धाम्निनिजे ।

कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्यसमावृत्तस्यचास्यचतुर्दशवर्षदेशीयस्यपितापिश्रुतिस्मृतिविहितंकृ त्वाद्विजजनोचितंनिखिलंपुण्यजातंकालेनादशमीस्थएवास्तमगमत् । संस्थिते च पितरिमहताशोकेनाभीलमनुप्राप्तोदिवानिशंदहनमानहृदयःकथङ्कथमपिकतिपयान्दिवसानात्मगृहएवानै षीत् । गते च विरलतांशोकेशनैःशनैरविनयनिदानतयास्वातन्त्रयस्य, कुतूहलबहुलतया च बालभावस्य, धैर्यप्रतिपक्षतया च यौवनारम्भस्य, शैशवोचितान्यनेकानिचापलान्याचरन्नित्वरोबभूव । अभवंश्चास्यसवयसःसमानाःसुहृदःसहायाश्च । तथा च । भ्रातरौपारशवौचन्द्रसेनमातृषेणौ, भाषाकदिरीशानःपरंमित्त्रम्, प्रणयिनौरुद्रनारायणौ, विद्वांसोवारबाणवासबाणौ, वर्णकविर्वेणीभारतःप्राकृतकृत्कुलपुत्रोवायुविकारः, बन्दिनादनङ्गबाणसूचीबाणौ, कत्यायनिकाचक्रवाकिका, जाङ्गुलिकोमयूरकः, कलादस्चामीकरःहैरिकःसिन्धुषेणः, लेखकोगोविन्दकः, चित्रकृ-द्वीरवर्मा, पुस्तकृत्कुमारदत्तः, मार्दङ्गिकोजीमूतः, गायनौस्ॐइलग्रहादित्यौ, सैरन्ध्रीकुरङ्गिका, वांशिकौमधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपाध्यायोदर्दुरकः, संवाहिका,

केरलिकालासकयुवाताण्डविकः, आक्षिकआखण्जलः, कितवोभीमकः, शैलालियुवाशिखण्डकः, नर्तकीहरिणिका, पाराशरीसुमतिः, क्षपणकोवीरदेवः, कथकोजयसेनः, शैवोवक्रघोणः, मन्त्रसाधकःकरालः, असुरविवरव्यसनीलोहिताक्षः, धातुवादविद्विहङ्गमः, दार्दुरिकोदामोदरः, ऐन्द्रजालिकश्चकीराक्षः, मस्करीताम्रचूडकः । स एभिरन्यैश्चानुगम्यमानोबालतयानिघ्नतामुपगतोदेशान्तरावलोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयःसत्स्वपिपितृपिता महोपात्तेषुब्राह्नणजनोचितेषुविभवेषुसतिचाविच्छिन्नेविद्याप्रसङ्गेगृहान्निरगात् । अगाच्चनिरवग्रहोग्रहवानिवनवयौवनेनस्वैरिणामनसामहतामुपहास्यतां । अथशनै । शनैरत्युदारव्यवहृतिमनोहृन्तिबृहन्तिराजकुलानिवीक्षमाणः, निरवद्यविद्याविद्योतितानिगुरुकुलानि च सेवमानः, महार्हालापगम्भीरगुणवद्गोष्ठीश्चोपतिष्ठमानः, स्वभावगम्भीरधीर्धनानिविदग्धमण्डलानि च गाहमानः, पुनरपितैमेववैपश्चितीमात्मवंशोचितांप्रकृतिमभजत्é । महतश्चकालात्तमेवभूयोवात्स्यायनवंशाश्रममात्मनोजन्मभुवंब्राह्नणाधिवासमगमत्é । तत्र च चिरदर्शनादभिनवीभूतस्नेहसद्भावैःससंस्तवप्रकटितज्ञातेयैराप्तैरुत्सवदिवसइवानन्दितागमनोबालमित्रमण्डलमध्यगतोमोक्षसुखमिवान्वभवत्é ।

३.४.२.सारांशः

हर्षचरित" १२ शताब्द्याःउत्तरभारतीयकविःबाणभट्टेनलिखितःमहत्त्वपूर्णःगद्यकाव्यःअस्ति । अस्मिन्काव्येक्षत्रियसम्राट्हर्षवर्धनस्यजीवनस्यवर्णनंकृतम्अस्ति । "हर्षचरित" इत्यस्यमाध्यमेनबाणभट्टेनउत्तरभारतीयसमाजस्य, संस्कृतिस्य, राजनीतिस्य च विविधाःपक्षाःसार्थकरूपेणप्रस्तुताःसन्ति । अस्मिन्काव्येसःहर्षवर्धनराज्यस्यचित्रणंकृतवान्, तस्यप्रशासनस्यप्रशंसाम्अकरोत्, स्वसमयस्यसांस्कृतिकसामाजिकपर्यावरणस्य च वर्णनंकृतवान् ।

"हर्षचरित" इतिगद्यकाव्यत्वात्गद्यकाव्ययोःसंयोगःप्रयुक्तः । अस्मिन्समाजस्य, राजनीतिस्य, धर्मस्य, साहित्यस्य च विविधाःपक्षाःसङ्गृहृयमहत्त्वपूर्णपुस्तकरूपेणप्रस्तुताः । "हर्षचरित" इत्यस्यविविधता, रोमाञ्चः, कलात्मकसौन्दर्यं च अस्तियेनएतत्अद्वितीयंगद्यकाव्यंभवति ।

अस्याःकाव्यस्यसारःअस्तियत्अस्मिन्बाणभट्टेनहर्षवर्धनस्यजीवनं, तस्यप्रशासनं, स्वसमयस्यसांस्कृतिकराजनैतिकवातावरणं च प्रकाशितम्अस्ति । एतदतिरिक्तंधार्मिकसामाजिकविचाराःअपितस्मिन्उत्तमतयाप्रस्तुताःसन्ति ।

३.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

1. हर्षचरितगद्यकाव्यस्यकेषाञ्चनमुख्यपात्राणांचित्रणंचर्चांकुरुत।
2. हर्षचरितेकीदृशंसामाजिकंराजनैतिकं च परिदृश्यंप्रस्तुतंभवति?
3. हर्षचरितेधार्मिकाध्यात्मिकमूल्यानांकामहत्त्वपूर्णाभूमिकाअस्ति?
4. हर्षचरितस्यविभिन्नेषुभागेषुकविःकिंयुक्तिंप्रयुङ्क्ते, कथं च साहित्यप्रभावंप्राप्नोति?
5. हर्षचरितेविविधचित्रणानांकथानां च समृद्धःप्रयोगःकथंभवति, तस्यसाहित्यिकःप्रभावःकः?
6. हर्षचरितेप्रेम-समृद्धि-सामाजिकन्यायस्यमूल्यानिकथंसाहित्यिकरूपेणप्रस्तुतानि?
7. हर्षचरितेकवयःकेषांप्रकाराणांभिन्नानांरसानांप्रयोगंकुर्वन्ति,
   एतेरसाःपाठकेकीदृशाःभावाःप्रेरयन्ति?
8. हर्षचरितेकीदृशानिसाहित्यिकभाषिकयन्त्राणिप्रयुक्तानि,
   तस्मात्कीदृशःसाहित्यिकःप्रभावःदृश्यते?
9. किंभारतीयसाहित्यस्यकाव्यसिद्धान्तविशेषःपरम्परावाहर्षचरितेप्रयुक्ता, तेनकिंप्रभावःप्राप्तः?
10. हर्षचरितद्वाराकविःकीदृशंसामाजिकं, सांस्कृतिकं, ऐतिहासिकं च चित्रणंप्रस्तुतंकरोति,
    तस्मात्पाठकाःकीदृशंज्ञानंप्राप्नुवन्ति?

३.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. हर्षचरित: चर्चाएवंआलोचना" - डॉ. रमेशचन्द्रशर्मा
2. "हर्षचरित: संस्कृतिएवंसाहित्य" - डॉ. मनीषयादव
3. "हर्षचरित: समीक्षात्मकअध्ययन" - डॉ. दुर्गाप्रसाददविवेदी
4. "हर्षचरित: भाषा, संस्कृतिएवंसमाज" - डॉ. अमितसिंह
5. "हर्षचरित: साहित्यिकअध्ययन" - डॉ. अनिलकुमारशर्मा

UNIT-4-Harsa-charita(Panchama Ucchvasa)(II)

४.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
४.२. गद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं
४.३. हर्षचरितसाहित्यस्यपरिचयः
४.४. विषयः
४.४.१. हर्षचरित (पञ्चमउच्वास)(II)
४.४.२. सारांशः
४.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
४.६. अध्ययनमार्गदर्शिका / अग्रेपठनानि

४.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

अस्यपुस्तकस्यमाध्यमेनगत्वाशिक्षिकाःविषयेज्ञातुंशक्नुवन्ति -

- बाणभट्टकावंशवृक्ष।
- तस्यवंशःतिथिः च।
- सामान्यतःलेखनशैली च तस्यकृतयः।

४.२. गद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

एतस्यएककस्यअध्ययनानन्तरंभवन्तःतत्अवगन्तुंशक्नुवन्ति-

- संस्कृतगद्यकाव्यस्यपरम्पराकथंविकसिता।
- गद्यपरम्परासेसम्बद्धविभिन्नमहत्वपूर्णतथ्योंकाअध्ययनकरनेमेंसमर्थहोगा।
- गद्यकाव्यस्यउत्पत्तिविकासविषयेअध्ययनंकरिष्यसि।
- गद्यकाव्यस्यविकासविषयेअध्ययनंकरिष्यामः।
- संस्कृतस्यप्रमुखगद्यकाव्यानांविषयेअध्ययनंकरिष्यति।
- गद्यकाव्यस्यविषयस्यप्रकाराणांचअध्ययनंकर्तुंसमर्थःभविष्यति।
- आधुनिकसंस्कृतगद्यकाव्यस्यविषयेअध्ययनंकरिष्यति।

४.३. हर्षचरितसाहित्यस्यपरिचयः

"हर्ष-चरित"
इतिशास्त्रीयंसंस्कृतंगद्यग्रन्थंप्रख्यातभारतकविनाबाणभट्टेनसप्तमशताब्द्यांलिखिता।६०६तः६४७पर्यन्तं उत्तरभारतस्यशासनंकृतवान्सम्राट्हर्षवर्धनस्यजीवनवृत्तान्तःअयंग्रन्थःअस्ति।सम्राट्हर्षस्यउपलब्धीनां उत्सवस्यकृते,
तस्यशासनकालेप्राचीनभारतस्यसामाजिकराजनैतिकपरिदृश्यस्यअन्वेषणार्थंचबाणभट्टेनएतस्यग्रन्थस्यरचनाकृता।
महाकविर्बाणभट्टःसंस्कृतगद्यसाहित्येदण्डिसुबन्ध्वोःअनन्तरंसुविख्यातःकविःवर्तते,
सःवात्स्यायनगोत्रीयब्राह्मणवंशेजन्मगृहीतवान्।तस्यमहाकवेःपूर्वजाःबिहारप्रान्तस्थितस्यहिरण्यवाहस्य शोणमहानदस्यतटे 'प्रीतिकूट' - नामकेग्रामेन्यवसन्।
बाणभट्टस्यपिताचित्रभानुःमाताचराज्यदेवीआसीत्।तस्यपुत्रःभूषणभट्टःपुलिन्दभट्टोवाआसीत्।शैशवकालेएवतस्यमातास्वर्गंजगामःचतुर्दशेवर्षेपितुरपिमृत्युःअभवत्।बालसुलभचपलतयासःदेशदेशान्तरदर्शनेच्छया मित्रैःसहगृहन्निर्गत्यपरिभ्रमन्अनेकेषुराजकुलेषुअगमत्।
सम्राजोहर्षवर्धनस्यपितृव्यपुत्रःकृष्णःबाणभट्टस्याऽलौकिकयाबुध्दिमत्तयापूर्णतयापरिचितआसीत्।अतएवसतेनप्रीतिपूर्वकंव्यवहरतिस्म।यदाबाणभट्टस्यदुर्ललितमस्यश्रवणपथमागतं,
तदाऽयंपत्रद्वाराबाणभट्टमाहूयराज्ञःहर्षवर्धनस्यसभायांप्रवेशितवान्।हर्षवर्धनस्तुप्रथमंबाणंनेच्छतिस्म; किन्तुकालान्तरेस्वानुभवादस्यविलक्षणयाविद्वत्तयासन्तुष्टःअत्यादरंप्रदर्शितवान्।
हर्षवर्धनस्याऽऽज्ञयैवायंहर्षचरितनामकस्यगद्यकाव्यस्यरचनांकृतवान्।अस्मिन्ग्रन्थेऽष्टौउच्छवासास्तत्राधेउच्छवासत्रयेबाणेनस्वीयाकथालिखिता।चतुर्थादुछवासादारभ्यसमाप्ति -पर्यन्तंहर्षस्यचरितंवर्णितम्।
बाणस्यकादम्बरीवदइदमपिहर्षचरितमपूर्णमेवस्थितम्।तत्रापिकारणंकवेरसामयिकंमरणमेवमन्यन्तेविचारकाः।ऐतिहासिकांशंवर्जयित्वासन्दर्भोऽयम्सर्वथाकाव्यलक्षणोपेतः।
ओजःसमासभूयत्वमेतद्गद्यस्यजीवितम्'
इतिविदुषांविशेषतयालङ्कारिकाणांमतेगद्यलेखकानांमूर्धन्योबाणःगद्यकाव्यानांप्रथमंचहर्षचरितम्।पा

ञ्चालीरीतेर्भक्तोयथाबाणस्तथानापरःकोऽपीतिच।व्यञ्जनाप्रयोगेवक्रोक्तिरचनायांचबाणःसकलकविमूर्धन्यः।हर्षचरितम्केवलमुत्तमगद्यकाव्यभावेनैवनात्पादरणीयम्अपितुसप्तमशतकस्यस्फुटेतिहासभावेनापिप्रशस्यतमम्।हर्षचरितेयदैतिहासिकमितिवृत्तंवर्णितंतत्कस्मिंश्चिदप्यंशेतात्कालिकेतिहासान्नभिद्यते।हर्षचरितेतात्कालिकोत्तरभारतस्यस्थितिःस्पष्टरुपेणप्रकाश्यते।सप्तमउछवासेवन्यग्रामाणांतत्र्त्य-गृहाणांवर्णनंनितान्तंसत्यंसरसञ्च।तस्मिन्कालेऽपिभारतंसांस्कृतिकदृष्ट्यारमणीयमासीदेतत्सत्यंतदाप्रतीयते, यदावयम्हर्षचरितेवेशभूषयोःआचारविचारयोःसेनासंस्थानस्यचवर्णनंपठामः, राज्यश्रियोविवाहावसरेशिल्पिभिःस्वानुरुपाणियावन्तिभूषणानिसमर्पितानि, रजकैश्चयादृशानिरञ्जितानिवस्त्राणिप्रस्तुतानि, तेषांवर्णनेनतात्कालिकीभारतीय - सांस्कृतिक - स्थितिःकरामलकवद्भासते।

बाणस्यहर्षचरितंगद्यकाव्यम्अस्ति।एतत्काव्यम्अपूर्वंवर्तते।एतस्यऐतिहासिकम्इतिवृत्तंदृष्ट्वाएवएतत्आख्यायिकाइत्यत्रअन्तर्भवतिइतिज्ञायते।

४.४. विषयः

"हर्षचरित" (The Deeds of Harsha) इतिप्राचीनभारतस्यप्रसिद्धेषुकविषुलेखकेषुचअन्यतमेनबाणभट्टेनरचितंशास्त्रीयंसंस्कृतजीवनवृत्तम्अस्ति।बाणभट्टःसप्तमशताब्द्यांजीवितवान्, जीवनवृत्तेःनायकस्यहर्षवर्धनस्यराज्येदरबारीकविरूपेणकार्यंकृतवान्।अत्र "हर्षचरितस्य" केचनप्रमुखाःपक्षाःसन्ति. लेखकः - बाणभट्टः "हर्षचरितस्य" लेखकःअस्ति।सःगुप्तवंशेजन्मप्राप्यसाहित्यपराक्रमेणविश्रुतःअस्ति। "हर्षचरित" इत्यस्यअतिरिक्तंबाणभट्टः "कदम्बरी" इतिअन्यत्उल्लेखनीयंग्रन्थमपिलिखितवान्।

विषयः- "हर्षचरित" सम्राट्हर्षवर्धनस्यजीवनवृत्तम्अस्ति, यः६०६तः६४७पर्यन्तंउत्तरभारतस्यविशालभागेशासनंकृतवान्।हर्षःपुष्यभूतिवंशस्यप्रमुखःशासकःआसीत्, सःसैन्यविजयैः, कलासाहित्यस्यसंरक्षणेन, पश्चात्जीवनेबौद्धधर्मंस्वीकृत्यचप्रसिद्धःअस्ति।

विषयवस्तु :जीवनवृत्तेहर्षस्यप्रारम्भिकवर्षेभ्यःआरभ्यसिंहासनारोहणस्यचविस्तृतंविवरणंप्राप्यते।अस्मिन्तस्यसैन्यअभियानानां, कूटनीतिकप्रयासानां, प्रशासनिकसुधारस्य, सांस्कृतिकसंरक्षणस्यचवर्णनंकृतम्अस्ति।ग्रन्थेहर्षस्यव्यक्तिगतगुणाः, धार्मिकप्रवृत्तिः, विद्वानैः, कविभिः, मन्त्रिभिःसहअन्तरक्रियाःचचित्रिताःसन्ति।

साहित्यशैली :बाणभट्टः "हर्षचरित" इत्यस्मिन्शास्त्रीयसंस्कृतगद्यस्यप्रयोगंकरोति, यस्यविशेषताअस्तितस्याःअलङ्कृतभाषा, परिष्कृतवाक्यविन्यासः, समृद्धबिम्बःचआख्यानंसजीववर्णनैः, नाटकीयप्रकरणैः, गीतात्मकैःचखण्डैःचिह्नितंभवति, यत्रबाणभट्टस्यसाहित्यिकशिल्पकलायांनिपुणताप्रदर्शिताअस्ति

ऐतिहासिकंमहत्त्वम् : "हर्षचरित"
हर्षस्यशासनकालेप्राचीनभारतस्यराजनैतिकंसांस्कृतिकंचपरिदृश्यंअवगन्तुंबहुमूल्यंऐतिहासिकंस्रोतःअस्ति।तत्कालीनसामाजिकसंरचनायाः, धार्मिकप्रथानां, बौद्धिकसाधनानांचअन्वेषणंप्रददाति, तथैवसत्तायाःस्थिरतायाःचनिर्वाहार्थंशासकानाम्आव्हानानांविषयेअन्वेषणंप्रदत्तंभवतिसांस्कृतिकविरासतः : सम्राट्हर्षस्यउपलब्धीनांसाहित्यकला, दर्शनस्यचसंरक्षणंचप्रकाशयन्भारतस्यसाहित्यिकसांस्कृतिकविरासतांजीवनीयोगदानंददाति।अस्मिन्मध्ययुगीनभारतीयसमाजस्यलोकाचारः, बौद्धधर्मस्य, हिन्दुधर्मस्यचशासकेषुबुद्धिजीविषुचस्थायिप्रभावःचप्रतिबिम्बितःअस्ति।
समग्रतया "हर्षचरित" बाणभट्टस्यसाहित्यिकप्रतिभायाःप्रमाणरूपेणतिष्ठति, प्राचीनभारतीयसभ्यतायांरुचिंविद्यमानानाम्विद्वांसानाम्उत्साहिनांचकृतेबहुमूल्यंऐतिहासिकंसांस्कृतिकंचसंसाधनंकार्यंकरोति।

४.४.१. हर्षचरित (पञ्चमउच्वास)(II)

अथतस्मात्पुष्पभूतेर्द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषोनाबिपझइवपुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरोरत्नसंचयइवरत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलाभृत्तेजस्विभूनन्दनप्रायोग्रहगणइवोदयस्थानात्, महाभारवाहनयोग्यःसागरइवसगरप्रभावात्, दुर्जयबलसनाथोहरिवंशइवसूरान्निर्जगामराजवंशः । यस्मादविनष्टधर्मधवलाःप्रजासर्गाइवकृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाःकिरणाइवतेजोनिधेः, विग्रहव्याप्तदिङ्मुखागिरयइवभूभृत्प्रवरात्, धरणिधारणक्षमादिग्गजाइवब्रह्नकरात्, उदधीन्पातुमुद्यताजलधराइवघनागमात्, इच्छाफलदायिनःकल्पतरवइवनन्दनात्, सर्वभूताश्रयाविश्वरूपप्रकाराइवश्रीधरादजायन्तराजानः ।

तेषुचैवमुत्पद्यमानेषुक्रमेणोदपादिहूणहरिणकेसरीसिन्धुराजज्वरोगूर्जरप्रजागरोगान्धारादिपगन्धद्विपकूटपाकलोलाटपाटवपाटच्चरोमालवलक्ष्मीलतापरशुःप्रतापशीलइतिप्रथितापरनामाप्रभाकरवर्धनोनामराजाधिराजः । योराज्याङ्गसङ्गीन्यभिषिच्यमानएवमलानीवमुमोचधनानि । यःपरकीयेनापिकातरवल्लभेनरणमुखेतृणेनेवधृतेनालज्जतजीवितेन । यःकरधृतधौतासिप्रतिबिम्बितेनात्मनाप्यदूयतसमितिषुसहायेनरिपूणांपुरःप्रधनेषुधनुषापिनमतायोमानी

मानसेनाखिद्यत । यश्चान्तर्गतापरिमितरिपुशस्त्रशल्यशङ्कुकीलतामिवनिश्चलामुवाहराजलक्ष्मीं । यश्चसर्वासुदिक्षुसमीकृततटावटविटपाटवीतरुतृणगुल्मवल्मीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैःपृथुभिर्भृत्योपयोगाय व्यभजतेववसुधांबहुधा । यंचालब्धयुद्धदोहदमात्मोयोऽपिसकलरिपुसमुत्सारकःपरकीयइवततापप्रतापः । यस्य च वह्निमयोहृदयेषु, जलमयोलोचनपुटेषु, मारुतमयोनिःश्वसितेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयःशून्यतायां, पञ्चमहाभूतमयोमूर्तइवादृश्यतनिहतप्रतिसामन्तान्तःपुरेषुप्रतापः । यस्यचासन्नेषुभृत्यरत्नेषुप्रतिबिम्बतेवतुल्यरूपा स प्तलक्ष्यतलक्ष्मीः । तथा च यस्यप्रतापाग्निनाभूतिः, शौर्योष्मणासिद्धिः, असिधाराजलेनवंशवृद्धिः, सस्त्रव्रणमुखैःपुरुषकारोक्तिः, धनुर्गुणकिणेनकरगृहीतिरभवत् ।

यश्चवैरमुपायनंविग्रहमनुग्रहंसमरागमंमहोत्सवंशत्रुंनिधिदर्शनमरिबाहुल्यमभ्युदयमाहवाह्वानंवरप्रदानभवस्कन्दपातंदिष्टवृद्धिंशस्त्रप्रहारपतनंवसुधारारसममन्यत ।

यस्मिंश्चराजनिनिरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिवकृतयुगेन, दिङ्मुखविसर्पिभिरध्वरधूमैःपलायितमिवकलिना, ससुधेःसुरालयैरवतीर्णामिवस्वर्गेण, सुरालयशिखरोद्धूयमानैर्धवलध्वजैःपल्लवितमिवधर्मेण, बहिरुपरचितविकटसभासत्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैःप्रसूतमिवग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोपकरणैर्विभवैविशीर्णमिवमेरुणा, द्विजदीयमानैरार्थकलशैःफलितमिवभाग्यसंपदा ।

तस्य च जन्मान्तरेऽपिसतीपार्वतीवशङ्करस्य, गृहीतपरहृदयालक्ष्मीरिवलोकगुरोः, स्फुरत्तरलतारकारोहिणीवकलावतः, सर्वजनजननीबुद्धिरिवप्रजापतेः, महाभूभृत्कुलोद्गतागङ्गेववाहिनीनायकस्य, मानसानुवर्तनचतुराहंसीवराजहंसस्य, सकललोकाचितचरणात्रयीवधर्मस्य, दिवानिशममुक्तपार्श्वस्थितिररुन्धतीवमहामुनेहंसमयीवगतिषु, परपुष्टमयीवालापषु, चक्रवाकमयीवपतिप्रेम्णि, प्रावृण्मयीवपयोधरोन्नतौ, मदिरामयीवविलासेषु,

निधिमयीवार्थसंचयेषु, वसुधारामयीवप्रसादेषु, कमलमयीवकोशसंग्रहेषु, कुसुममयीवफलदानेषु, संध्यामयीववन्द्यत्वे, चन्द्रमयीवनिरूष्मत्वे, दर्पणमयीवप्रतिप्राणिग्रहणेषु, सामुद्रमयीवपरचित्तज्ञानेषु, परमात्ममयीवव्याप्तिषु, स्मृतिमयीवपुण्यवृत्तिषु, मधुमयीवसंभाषणेषु, अमृतमयीवतृष्यत्सु, वृष्टिमयीवभृत्येषु, निर्वृतिमयीवसखीषु, वेतसमयीवगुरुषु, गोत्रवृद्धिरिवविलासानाम्, प्रायश्चित्तशुद्धिरिवस्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिवमकरध्वजस्य, व्युत्थानबुद्धिरिवरूपस्य, दिष्टवृद्धिरिवरतेः, मनोरथसिद्धिरिवरामणीयकस्य, दैवसंपत्तिरिवलावण्यस्य, वंशोत्पत्तिरिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिवसौभाग्यस्य, उत्पत्तिभूमिरिवकान्तेः, सर्गसमाप्तिरिवसौन्दर्यस्य, आयतिरिवयौवनस्य, अनभ्रवृष्टिरिववैदग्ध्यस्य, अयश-प्रमृष्टिरिवलक्ष्म्याः, यशःपुष्टिरिवचरित्रस्य, हृदयतुष्टिरिवधर्मस्य, सौभाग्यपरमाणुसृष्टिरिवप्रजापतेः, शमस्यापिशान्तिरिव, विनयस्यापिविनीतिरिव, आभिजात्यस्याप्यभिजातिरिव, संयमस्यापिसंयतिरिव, धैर्यस्यापिधृतिरिव, विभ्रमस्यापिविभ्रान्तिरिह, यशॐअतीनाममहादेवीप्राणानांप्रणयस्यविस्रम्भस्यधर्मस्यसुखस्य च भूमिरभूत् यास्यवक्षसिनरकजितोलक्ष्मीरिवललास ।

निसर्गतएव च स नृपतिरादित्यभक्तोबभूव । प्रतिदिनमुदयेदिनकृतःस्नातःसितदुकूलधारीधवलकर्पटप्रावृतशिराःप्राङ्मुखःक्षितौजानुब्यांस्थित्वाकुङ्कुमपङ्कानुलिप्तेमण्डलकेपवित्रपझरागपात्रीनिहितेनस्वहृदयेनेवसूर्यानुरक्तेनरक्तकमलषण्डेनार्घंददौ । अजपच्चजप्यंसुचरितःप्रत्युषसिमध्यन्दिनेदिनान्तेचापत्यहेतोःप्राध्वंप्रयतेनमनसाजञ्जपूकोमन्त्रमादित्यहृदयं

भक्तजनानुरोधविधेयानितुभवन्तिदेवतानांमनांसि । यतःसराजाकदाचिद्ग्रीष्मसमयेयदृच्छयासितकरकरसितसुधाधवलस्यहर्म्यस्यपृष्टेसुष्वाप ।

वामपार्श्वेचास्यद्वितीयशयनेदेवीयश्ॐअतीशिश्ये । पिरणतप्रायायांतुश्यामायाम्, आसन्नप्रभातवेलाविलुप्यमानलावण्येलिलम्बिषमाणेसीदत्तेजसितारकेश्वरे, कराग्रस्पृष्टकुमुदिनीप्रमोदजन्मनिशशधरस्वेदइवगलत्यतिशीतलेऽवश्यायपयसि, मधुमदमत्तप्रसुप्तसीमन्तिनीनिःश्वासाहतेषुसंक्रान्तमदेष्विवघूर्णमानेष्वन्तःपुरप्रदीपेषु, राजनि च विमलनवप्रतिबिम्बिताभिःसंवाह्यमानचरणइवतारकाभिःविस्रब्धप्रसारितैर्दिगङ्गनानामिवार्पितैरङ्गैर्मधुसुगन्धिभिःस्वहस्तकमलतालवृन्तवातैरिवश्वसितैर्मुखश्रियावीज्यमानेविमलकपोलस्थलस्थितेनसितकुसुमशेखरेणेवरतिकेलिकचग्रहलम्बितेनप्रतिमाशशिबिम्बेनविराजितेस्वपतिदेवीयश्ॐअतीसहसैव "आर्यपुत्र! परित्रायस्वपरित्रायस्वऽइतिभाषमाणाभूषणरवेणव्याहरन्तीवपरिजनमुत्कम्पमानाङ्गयष्टिरुदतिष्ठत् ।

अथतेनसर्वस्यामपिपृथिव्यामश्रुतपूर्वेणकिमुतदेवीमुखेपरित्रायस्वेतिध्वनिनादग्धइवश्रवणयोरेकपद एवनिद्रांतत्याजराजा । शिरोभागाच्चकोपकम्पमानदक्षिणकराकृष्टेनकर्णोत्पलेनेवनिर्गच्छताच्छधारेणधौतासिनासीमन्तयन्निव निशाम्, अन्तरालव्यवधायकमाकाशमिवोत्तरीयांशुकंविक्षिपन्वामकरपल्लवेन, करविक्षेपवेगगलितेनहृदयेनेवभयनिमित्तान्वेषिणाभ्रमतादिक्षुकनकवलयेनविराजमानः, सत्वरावतारितवामचरणाक्रान्तिकम्पितप्रासादः, पुरःपतितेनासिधारागोचरगतेनशशिमयूखखण्डेनेवखण्डितेनहारेणराजमानः, लक्ष्मीचुम्बनलग्नताम्बूलरसरञ्जिताभ्यामिवनिद्रयाकोपेनचातिलोहिताभ्यांलोचनाभ्यांपाटलयन्पर्यन्तानाशानाम्, बद्धान्धकारयात्रिपताकयाभ्रुकुट्यापुनरवित्रियामांपरिवर्तयन्"देवि! न भेतव्यं न भेतव्यम्ऽइत्यभिदधानोवेगेनोत्पपात । सर्वासु च दिक्षुविक्षिप्तचक्षुर्यदानाद्राक्षीत्किञ्चिदपितदापप्रच्छतांभयकारणं ।

अथगृहदेवतास्विवप्रधावितासुयामिकिनीषु, प्रबुद्धे च समीपशायिनिपरिजने, शान्ते च हृदयोत्कम्पकारिणिसाध्वसेसासमभाषत--"आर्यपुत्र! जानामिस्वप्नेभगवतःसवितुर्मण्डलान्निर्गत्यद्वौकुमारकौ, तेज्ॐअयौ, बालातपेनेवापूरयन्तौदिग्भागान्, वैद्युतमिवजीवलोकंकुर्वाणौ, मुकुटिनौ, कुण्डलिनौ, अङ्गदिनौ, कवचिनौ, गृहोतशस्त्रौ, इन्द्रगोपकरुचारुधिरेणस्नातौ, उन्मुखेनोत्तमाङ्गघटमानाञ्जलिनाजगतानिखिलेनप्रणम्यमानौ, कन्ययैकया च चन्द्रमूर्त्येवसुषुम्णारश्मिनिर्गतयानुगम्यमानौ,क्षितितलमवतीर्णौ। तौ च मेविलपन्त्याःशस्त्रेणोदरंविदार्यप्रवेष्टुमारब्धौ । प्रतिबुद्धास्मिचारंयपुत्र । विकोशयन्तीवेपमानहृदयाऽइति।

एतस्मिन्नेव च कालक्रमेराजलक्ष्म्याःप्रथमालापःप्रथयन्निवस्वप्नफलमुपतोरणंरराणप्रभातशङ्खः । भावननींभूतिमिवाभिदधानादध्वनुरमन्दंदुन्दुभयः । चकाणकोणाहतानन्दादिवप्रत्यूषनान्दी । जयजयेतिप्रबोधमङ्गलपरिपाठकानामुच्चैर्वोचोऽश्रूयन्त । पुरुषश्चवल्लभतुरङ्गमन्दुरामन्दिरेमन्दमन्दंसुप्तोत्थितःसप्तीनांकृतमधुरहेषारवाणांपुरश्च्योतत्तुषारसलिलशीकरंकिरन्मरकतहरितंयवसंवक्त्रापरवक्त्रेपपाठ--

"निधिस्तरुविकारेणसन्मणिःस्फुरताधाम्ना।
शुभागमोनिमित्तेनस्पष्टमाख्यायतेलोके।।४.३।।
अरुणइवपुरःसरोरविंपवनइवातिजवोजलागमं।
शुभमशुभमथापिवनृणांकथयतिपूर्वनिदर्शनोदयःऽ।।४.४।।

नरपतिस्तुतच्छ्रुत्वाप्रीयमाणेनान्तःकरणेनतामवादीत्--"देवि । मुदोऽवसरेविषीदसि । समृद्धास्तेगुरुजनाशिषः । पूर्णानोमनोरथाः । परिगृहीतासिकुलदेवताभिः । प्रसन्नस्तेभगवानंशुमाली । न चिरेणैवातिगुणवदपत्यत्रयलाभेनानन्दयिष्यतिभवतीम्ऽइति । अवतीर्य च यथाक्रियमाणाःक्रियाश्चकार । यश्ॐअत्यपितुतोषतेनपत्युर्भाषितेन ।

ततःसमतिक्रान्तेकस्मिंश्चित्कालांशेदेव्यां च यश्ॐअत्यांदेवोराज्यवर्धनःप्रथममेवसंबभूवगर्भे । गर्भस्थितस्यैव च यस्ययशसेवपाण्डुतामादतजननी । गुणगौरवक्लान्तेवगात्रमुद्वोढुं न शशाक । कान्तिविसरामृतरसतृप्तेवाहारंप्रतिपराङ्मुखीबभूव । शनैःशनैरुपचीयमानगर्भमरालसा च गुरुभिर्वारितापिवन्दनायकयमपिसखीभिर्हस्तावलम्बेनानीयत । विश्राम्यन्तीसालभञ्जिकेवसमीपगतस्तम्भभित्तिष्वलक्ष्यत । कमललोभनिलीनैरलिभिरिववृतावुद्धर्तुंनाशकच्चरणौ । मृणाललोभेन च चरणनखमयूखलग्नैर्भवनहंसैरिवसंचायेमाणामन्दमन्दबभ्राम । मणिभित्तिपातिनीषुनिजप्रतिमास्वपिहस्तावलम्बनलोभेनप्रसारयामासकरकमलम्, किमुतसखीषु । माणिक्यस्तम्भदीधितीरप्यालम्बितुमाचकाङ्क्ष, किपुनर्भवनलताः । समादेष्टुमप्यसमर्थासोद्गृहकार्याणि, कैवकथाकर्तुं । आस्तांनूपुरभारखेदितंचरणयुगलंमनसापिनोदसहतसौधमारोढुं । अङ्गान्यपिनाशक्नोद्धारयितुंदूरेभूषणानि । चिन्तयित्वापिक्रीडापर्वताधिरोहणमुत्कम्पितस्तनीतस्तान । प्रत्युत्थानेषूभयजानुशिखरविनिहतकरकिसलयापिगर्वादिवगर्भेणाधार्यत । दिवसंचाध्ॐउखीस्तनपृष्ठसंक्रान्तेनापत्यदर्शनौत्सुक्यादन्तःप्रविष्टेनेवमुखकमलेनैवंप्रीयमाणाददर्शगर्भं । उदरेतनयेनहृदये च भर्वातिष्ठताद्विगुणितामिवलक्ष्मीमुवाह । सख्युत्सङ्गमुक्तशरीरा च

शरीरपरिचारिकाणामङ्केषुसपत्नीनांतुशिरःसुपादौचकार । अवतीर्णे च
दशमेमासिसर्वोर्वीभृत्पक्षपातायवज्रपरमाणुबिरिवनिर्मितम्,
त्रिभुवनभारधारणसमर्थशेषफणामण्डलोपकरणैरिवकल्पितम्,
सकलभूभृत्कम्पकारिणंदिग्गजावयवैरिवविहितमसूतदेवंरजियवर्धनं ।
यस्मिंश्चजातेजातप्रमोदानृत्यमय्यइवाजायन्तप्रजाः ।
पूरितासंख्यशङ्खशब्दमुखरंप्रहतपटहशतपटुरवंगम्भीरबेरीनिनादनिर्भरभरितभुवनंप्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोक
मनोहरंमासमेकंदिवसमिवमहोत्सवमकरोन्नरपतिः।

अथान्यस्मिन्नतिक्रान्तेकस्मिंश्चित्कालेकन्दलिनिकुड्मलितकदम्बतरौरूढतोक्मतृणस्तम्बेस्त
म्बिततामरसेविकसितचातकचेतसिमूकमानसौकसिनभसिमासिदेव्यादेवक्याइवचक्रपाणिर्यश्ॐअत्याहृद
येगर्भे च सममेवसंबभूवहर्षः ।
शनैःशनैश्चास्याःसर्वप्रजापुण्यैरिवपरिगृहीताभूयोऽप्यापाण्डुतामङ्गयष्टिर्जगाम ।
गर्भारम्भेणश्यामायमानचारुचूचुकचूलिकोचक्रवर्तिनःपातुंमुद्रिताविवपयोधरकलशौबभारोरःस्थलेव ।
स्तन्यार्थमानननिहितादुग्धनदीवदीर्घस्निग्धधवलामाधुर्यमधत्तदृष्टिः ।
सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिम्णैवगतिरमन्दायत । मन्दं-
मन्दंसंचरन्त्यानिर्मलमणिकुट्टिमनिमग्नप्रतिबिम्बनिभेनगृहीतपादपल्लवापूर्वसेवामिवारेभेपृतिव्यस्याः ।
दिवसमधिशयानायाःशयनीयमपाश्रयपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिमाविमलकपोलोदरगताप्रसवसमयंप्रतिपाल्यन्ती
लक्ष्मीरिवालक्ष्यत ।
क्षपासुसौधशिखराग्रगतायागर्भोन्माथमक्तांशुकेस्तनमण्डलेसंक्रान्तमुडुपतिमण्डलमुपरिगर्भस्यश्वेतातप
त्रमिवकेनापिधार्यमाणमदृश्यत । सुप्तायावासभवनेचित्रभित्तिचामरग्राहिण्योऽपिचामराणिचालयाञ्चक्रुः
।

स्वप्नेषुकरविधृतकमलिनीपलाशपुटसलिलैश्चतुर्भिरपिदिक्करिभिरक्रियताभिषेकःप्रतिबुध्यमानायाश्चच न्द्रशालिकासालभञ्जिकापरिजनोऽपिजयशब्दमसकृदजनयत् ।

परिजनाह्वानेष्वादिशेत्यशरीरावाचोनिश्चेरुः । क्रीडायामपिनासहताज्ञाभङ्गं । अपि च चतुर्णामपिमहार्णवानामेकीकृतेनाम्भसास्नातुंवाञ्छाबभूव ।

वेलावनलतागृहोदरपुलिनपरिसरेषुपर्यटितुंहृदयमभिललाष । आत्ययिकेष्वपिकार्येषुसविभ्रमंभ्रूलताचचाल । संनिहितेष्वपिमणिदर्पणेषुमुखमुत्खातेखडागपट्टेवीक्षितुंव्यसनमासीत् ।

उत्सारितवीणाःस्त्रीजनविरुद्धाधनुर्ध्वनयःश्रुतावसुखायन्त । पञ्जकेसरिषुचक्षुररमत ।

गुरुप्रणामेष्वपिस्तम्बितमिवशिरःकथमपिननाम ।

सख्यश्चास्याःप्रमोदविस्फारितैर्लोचनपुटैरासन्नप्रसवमहोत्सवधियेवधवलयन्त्योभवनंविकचकुमुदकमल कुवलयपलाशवृष्टिमयंरक्षाबलिनिधिमिवानवरतंविदधानादिक्षुक्षणमपि न मुमुचुःपार्श्वं ।

आत्मोचितस्थाननिषण्णाश्चमहान्तोविविधौषधिधराभिषजोभूधराइवभुवोधृतिंचक्रुः ।

पयोनिधीनांहृदयानीवलक्ष्म्यासहागतानिग्रीवासूत्रग्रन्थिषुप्रशस्तरत्नान्यबध्यत्त ।

ततश्चप्राप्तेज्येष्ठामूलीयेमासिबहुलासुबहुलपक्षद्वादस्यांव्यतीतेप्रदोषसमयेसमारुरुक्षतिक्षपायौव नेसहसैवान्तःपुरेसमुदपादिकोलाहलःस्त्रीजनस्य । निर्गत्य च संभ्रमंयशोवत्याःस्वयमेवहृदयनिर्विशेषाधात्र्याःसुतासुपात्रेतिनाम्नाराज्ञःपादयोर्निपत्य "देव । दिष्ट्यावर्धसेद्वितीयसुतजन्मनाऽइतिव्याहरन्तीपूर्णपात्रंजहार ।

अस्मिन्नेव च कालेराज्ञःपरमसंमतःशतशःसंवादितातीन्द्रियादेशः, दर्शितप्रभावःसंकलिती, ज्योतिषिसर्वासांग्रहसंहितानांपारदृश्वा, सकलगणकमध्येमहितोहितश्चत्रिकालज्ञानभाग्भोजकस्तारकोनामगणकःसमुपसृत्यविज्ञापितवान्--"देव!

श्रूयतेमान्धाताकिलैवंविधेव्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्घरहितेऽहनिसर्वेषूच्चस्थानस्थितेष्वेवंग्रहेष्वीदृशिल ग्नेभेजेजन्म । अर्वाक्ततोऽस्मिन्नन्तरालेपुनरेवंविधेयोगेचक्रवर्त्तिजननेनाजनिजगतिकश्चिदपरः । सप्तानांचक्रवर्तिनामग्रणरिश्चक्रवर्तिचिह्नानांमहारत्नानां च भाजनंसप्तानांसागराणांपालयितासप्ततन्तूनांसर्वेषांप्रवर्तयितासप्तसप्तिसमःसुतोऽयंदेवस्यजातःऽइति

अत्रान्तरेस्वयमेवानाघ्नाताअपितारमधुरंशङ्खाविरेसुः । अताडितोऽपिक्षुभितजलनिधिजलध्वनिधीरंजुगुञ्जाभिषेकदुन्दुभिः । अनाहतान्यपिमङ्गलतूर्याणिरेणुः । सर्वभुवनाभयघोषणापटहइवदिगन्तरेषुबभ्रामतूर्यप्रतिशब्दः । विधुतकेसरसटाश्चसाटोपगृहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रशस्तैर्मुखपुटैःसमहेषन्तहृष्टावाजिनः । सलीलमुत्क्षिप्तैर्हस्तपल्लवैर्नृत्यन्तइवश्रवणसुभगंजगर्जुर्गजाः । ववौचाचिराच्चक्रायुधमुत्सृजन्त्यालक्ष्म्यानिश्वासइवसुरामोदसुरभिर्दिव्यानिलः । यज्वनांमन्दिरेषुप्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याणागमाः । प्रजज्वलुरनिन्धनावैतानवह्नयः । भुवस्तलात्तपनीयशृङ्खलाबन्धबन्धुरकलशीकोशाःसमुदगुर्महानिधयः । प्रहतमङ्गलतूर्यप्रतिशब्दनिभेनदिक्षुदिक्पालैरपिप्रमोददक्रियतेनदिष्टवृद्धिकलकलः । तत्क्षणएव च शुक्लवाससोब्रह्नमुखाःकृतयुगप्रजापतयैवप्रजावृद्धेयेसमुपतस्थिरेद्विजातयः । साक्षाद्धर्मइवशान्त्युदकफलहस्तस्तस्थौपुरःपुरोधाः । पुरातन्यःस्थितयइवादृश्यन्तागताबान्धववृद्धाः । प्रलम्बश्मश्रुजालजटिलाननानिबहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानिनश्यतःकलिकालस्यबान्धवकुलानीवा कुलान्यधावन्तमुक्तानिबन्धनवृन्दानि । तत्कालापक्रान्तस्याधर्मस्यशिबिरश्रेणयइवालक्ष्यन्तलोकविलुण्ठिताविपणिवीथ्यः । विलसदुन्मुखवामनकबधिरवृन्दवेष्टिताःसाक्षाज्जातमातृदेवताइवबहुबालकव्याकुलाननृतुर्वृद्धधात्र्यः । प्रावतत च विगतराजकुलस्थितिरधःकृतप्रतीहाराकृतिरपनीतवेत्रिवेत्रोनिर्देषान्तःपुरप्रवेशःसमस्वामिपरिजनोनिर्विशेष

बालवृद्धःसमानशिष्टाशिष्टजनोदुर्ज्ञेयमत्तामत्तप्रविभागस्तुल्यकुलयुवतिवेश्यालापविलासःप्रनृत्तसकल कटकलोकःपुत्रजन्मोत्सवोमहान् ।

अपरेद्युरारभ्यसर्वाभ्योदिग्भ्यःस्त्रीराज्यानीवावर्जितानि, असुरविवराणोवापावृतानि, नारायणावरोधानीवप्रस्खलितानि, अप्सरसामिवमहीमवतीर्णानिकुलानि, परिजनेनपृथुकरण्डपरिगृहीताःस्नानीयचूर्णावकीर्णकुसुमाःसुमनःस्रजः, स्फटिकशिलाशकलशुल्ककर्पूरखण्डपूरिताःपात्रीः, कुङ्कुमाधिवासभाञ्जिभाजनानि च मणिमयानि, सहकारतैलतिम्यत्तनुखदिरकेसरजालजटिलानिचन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरुकाणि, गुञ्जन्मधुकरकुलपीयमानपरिजातपारिमलानिपाटलानिपाटलकानि च, सिन्दूरपात्राणि च पिष्टातकपात्राणि च बाललतालम्बमानविटकवीटकांश्चताम्बूलवृक्षकान्बिभ्राणेनानुगम्यमानानिचरणनिकुट्टनरणितमणिनूपुर मुखरितदिङ्मुखानिनृत्यन्तिराजकुलमागच्छन्तिसमन्तात्सामन्तान्तःपुरसहस्राण्यदृस्यन्त।

शनैःशनैर्व्यजृम्भत च
क्वचिन्नृत्तानुचितचिरन्तनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः,
क्वचिदन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षितक्षीबक्षुद्रदासीसमाकृष्यमाणराजवल्लभः,
क्वचिन्मतकटककुट्टनीकण्ठलग्नवृद्धार्यसामन्तनृत्तनिर्भरहसितनरपतिः,
क्वचित्क्षितिपाक्षिसंज्ञादिष्टदुष्टदासेरकगीतसूच्यमानसचिवचौर्यरतप्रपञ्चः,
क्वचिन्मदोत्कटकुटहारिकापरिष्वज्यमानजरत्प्रव्रजितजनितजनहासः,
क्वचिदन्योन्यनिर्भरस्पर्धोद्धुरविकटचेटकारब्धावाच्यवचनयुद्धः,
क्वचिन्नृपाबलाबलात्कारकृष्टनर्त्यमाननृत्तानबिज्ञान्तःपुरपालभावितभुजिष्यः,
सपर्वतइवकुसुमराशिभिः, साधारगृहइवसीधुप्रपाभिः,

सनन्दनवनइवपारिजातकामोदैःसनीहारइवकर्पूररेणुभिः, साट्टहासइवपटहरवैः, सामृतमथनइवमहाकलकलैः, सांवर्तइवरासकमण्डलेः, सर्ॐआञ्चइवभूषणमणिकिरणैः, सपट्टबन्धइवचन्दनललाटिकाभिः, सप्रसवइवप्रतिशब्दकैः, सप्ररोहइवप्रसाददानैरुत्सवामोदः।

स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाःकाम्बोजवाजिनइवास्कन्दन्तः, तरलतारकाहरिणाइवोड्डीयमानाः, सगरसुताइवखनित्रैर्निर्दयैश्चरणाभिघातैर्दारयन्तोभुवम्, अनेकसहस्रसंख्याश्चिक्रीडुर्युवानः । कथमपितालावचरचारणचरणक्षोभंचक्षमेक्षमा । क्षितिपालकुमारकाणां च खेलतामन्योन्यास्फालैराभरणेषुमुक्ताफलानिफेलुः । सिन्दूररेणुनापुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणितशोणाशमिवब्रह्नाण्डकपालमभवत् । पटवासपांसुपटलेनप्रकटितमन्दाकिनीसैकतसहस्रमिवशुशुभेनभस्तलं । विप्रकीर्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपाभुवनक्षोभविशीर्णपितामहकःमलकिञ्जल्करजोराजिरञ्जितइवरेजुर्दिवसाः । संघट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपटलेषुचस्खाललोकः।

स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्ग्यकेनशिञ्जानमञ्जुवेणुनाझणझणायमानझल्लरीकेणताड्यमानतन्त्रीपटहिकेनवाद्यमानानुत्तालालाबुवीणेनकलकांस्यकोशीव्कणितकाहलेनसमकालदीयमानानुत्तालतालिकेनातोद्यवाद्येनानुगम्यमानाः, पदेपदेझणझणितभूषणरवैरपिसहृदयैरिवानुवर्तमानताललयाः, कोकिलाइवमदकलकाकलीक्ॐअलालापिन्यः, विटानांकर्णामृतान्यश्लीलरासकपदानिगायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्णपल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छ्रिताभिर्वलयावलीवाचालाभिर्बाहुलतिकाभिःसवितारमिवालिङ्गयन्त्यः, कुह्कुमप्रमृष्टिरुचिरकायाःकाश्मीरकिशोर्यइववल्गन्तयः, नितम्बबिम्बलम्बिविकटकुरणटकशेखराःप्रदीप्ताइवरागाग्निना, सिन्दूरच्छटाच्छुरितमुखमुद्राः, शासनपट्टपङ्क्तयइवाप्रतिहतशासनस्यकन्दर्पस्य,

मुष्टिप्रकीर्यमाणकर्पूरपटवासपांसुलामनोरथसंचरणरथ्याइवयौवनस्य,
उद्दामकुसुमदामताडिततरुणजनाःप्रतीहार्यइवतरुणमहोत्सवस्य,
प्रजलत्पत्रकुण्डलालसन्त्योलताइवमदनचन्दनद्रुमस्य,
ललितपदहंसकरवमुखराःसमुल्लसन्त्योवीचयइवशृङ्गाररससागरस्य,
वाच्यावाच्यविवेकशून्याबालक्रीडाइवसौभाग्यस्य,
घनपटहरवोत्कण्टकितगात्रयष्टयःकेतक्यइवकुसुमधूलिमुद्गिरन्त्यः, आविष्टाइवनरेन्द्रवृन्दपरिवृताः,
प्रीतयइवहृदयमपहरन्त्यः, गीतयइवरागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टयइवानन्दमुत्पादयन्त्यः,
मदमपिमदयन्त्यइव, रागमपिरञ्जयन्त्यइव, आनन्दमपिआनन्दयन्त्यइव, नृत्यमपिनर्तयमानाइव,
उत्सवमप्युत्सवयन्त्यइव, कटाक्षेक्षितेषुपिबन्त्यइवापाङ्गशुक्तिभिः,
तर्जनेषुसंयमयन्त्यइवनखमयूखपाशैः, कोपाभिनयेषुताडयन्तयइवभ्रूलताविभागैः,
प्रणयसंभाषणेषुवर्षन्त्यइवसर्वरसान्, चतुरचङ्क्रमणेषुविकिरन्त्यइवविकारान्,
पण्यविलासिन्यःप्रानृत्यन् ।

अन्यत्रवेत्रिवेत्रवित्रासितजनदत्तान्तरालाःध्रियमाणधवलातपत्रवनावनदेवताइवकल्पतरुतलविचारिण्यःकाश्चित्स्कन्धोभयपालीलम्बमानलम्बोत्तरीयलग्नहस्तालीलादोलाधिरूढाइवप्रेङ्खन्त्यः,
काश्चित्कनककेयूरकोटिविपाट्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गास्तरङ्गिण्यइवतरच्चक्रवाकसीमन्त्यमानस्रोतसः,
काश्चिदुद्धूयमानधवलचामरसटालग्नत्रिकण्टकवलितविकटकटाक्षाःसरस्यइवहंसाकृष्यमाणनीलोत्पलवनाः, काश्चिच्चलच्चरणच्युतालक्तकारुणस्वेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः,
संध्यारागरज्यमानेन्दुबिम्बाइवक्ॐउदीरजन्यः,
काश्चित्कण्ठनिहितकाञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकाराकुञ्चितब्रुवः
कामवागुराइवप्रसारितबाहुपाशाराजमहिष्यःप्रारब्धनृत्ताविलेसुः ।

सर्वतश्चनृत्यतःस्त्रेणस्यगलदभिःपादालक्तकैररुणितारागमयीवशुशोणक्षोणी ।
समुल्लसद्भिःस्तनमण्डलैर्मङ्गलकलशमयइवबभूवमहोत्सवः । भुजलताविक्षेपैर्म-
णालवलयमयइवरराजजीवलोकः । समुल्लसद्भिर्विलासस्मितैस्तडिन्मयइवाक्रियतकालः ।
चञ्चलानांचक्षुषामंशुभिःकृष्णसारमयाइवासन्वासराः ।
समुल्लसद्भिःशिरीषकुसुमस्तबककर्णपूरैःशुकपिच्छमयइवहरितच्छायोऽभूदातपः ।
विस्रंसमानैर्धम्मिल्लतमालपल्वैःकज्जलमयमिवालक्ष्यतान्तरिक्षं ।
उत्क्षिप्तैर्हस्तकिसलयैःकमलिनीमय्यइवबभासिरेसृष्टयःमाणिक्येन्द्रायुधानामर्चिषाचार्षिपत्रमयाइवचका
शिरेरविमरीचयः । रणतामाभरणगणानांप्रतिशब्दकैःकिङ्किणीमय्यइवशिशिञ्जिरेदिशः ।
जरत्योऽप्युन्मादिन्यइवरमण्योरेणुः । वर्षीयांसोऽपिग्रहगृहीताइवनापत्रेपिरे ।
विद्वांसोऽपिमत्ताइवात्मानंविसस्मरुः । निनतिषयामुनीनामपिमनांसिविपुस्पुलुः । सर्वस्वं च
ददौनरपतिः । दिशिदिशिकुबेरकोषाइवालुप्यन्तलोकेनद्रविणराशयः ।

एवं च वृत्तेतस्मिन्महोत्सवे, शनैःशनैःपुनरप्यतिक्रामतिकाले, देवेचोत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे,
समुन्मिषत्प्रतापाग्निफुलिङ्गइवगोरोचनापिञ्जरितवपुषि,
समभिव्यज्यमानसहजक्षात्रतेजसीवहाटकबद्धविकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके;
हृदयोद्भिद्यमानदर्पाङ्कुरइव, प्रथमाव्यक्तजल्पितेनसत्यस्यशनैःशनैकरोङ्कारमिवकुर्वाणे,
मुग्धस्मितैःकुसुमैरिवमधुकरकुलानिबन्धुहृदयान्याकर्षति,
जननीपयोधरकलशपयःसीकलरसेकादिवजायमानैर्विलासहसिताङ्कुरैर्दर्शनकैरर्लक्रियमाणमुखकमलके,
चारित्रैवान्तःपुरस्त्रीकदम्बकेनपाल्यमाने, मन्त्रइवसचिवमण्डलेनरक्ष्यमाणे,
वृत्तइवकुलपुत्रकलोकेनामुच्यमाने, यशसीवात्मवशेनसंवर्ध्यमाने,
मृगपतिपोतइवरक्षिपुरुषशस्त्रपञ्जरमध्यगते, धात्रीकराङ्गुलिलग्नेपञ्चषाणिपदानिप्रयच्छतिहर्षे,
षष्ठंवर्षमवतरति च राज्यवर्धनेदेवीयश्ॐअतीगर्भेणाधत्तनारायणमूर्तिरिववसुधांदेवींराज्यश्रियं ।

पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषुदीर्घरक्तनालनेत्रामुत्पलिनीमिवसरसी, हंसमधुरस्वरांशरदमिवप्रावृट्, कुसुमसुकुमारावयवांवनराजिमिवमधुश्रीः, महाकनकावदातवसुधारामिवद्यौः, प्रभावर्षिणींरत्नजातिमिववेला, सकलजननयनानन्दकारिणींचन्द्रलेखामिवप्रतिपत्, सहस्रनेत्रदर्शनयोग्यांजयन्तीमिवशची, सर्वभूभुदभ्यर्थितांगौरीमिवमेनाप्रसूतवतीदुहितरं । ययाद्वयोःसुतयोरपिस्तनयोरिवैकावलीलतयानितरामराजतजननी ।

अस्मिन्नेवतुकालेदेव्यायश्ॐअत्याभ्रातासुतमष्टवर्षदेशीयमुद्धूयमानकुटिलकाकपक्षकशिखण्डंखण्डपरशुहुङ्काराग्निधूमलेखानुबद्धमूर्धानंमकरध्वजमिवपुनर्जातम्, एकेनेन्द्रनीलकुण्डलाशुश्यामलितेनशरीरार्धेनेतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालोकधवलितेनसंपृत्तावतारमिवहरिहरयोर्दर्शयन्तम्, पीनप्रकोष्ठप्रतिष्ठितपुष्पलोहवलयंपरशुराममिवक्षत्रक्षपणक्षीणपरसुपाशचिह्नितंबालताड्गतम्, कण्ठसूत्रग्रथितभङ्गुरप्रवालाङ्कुरंहिरण्यकशिपुमिवोरःकाठिन्यखण्डितनरसिंहनखरखण्जंगृहीतजन्मान्तरम्, शैशवेऽपिसवाष्टम्भंबीजमिववोर्यद्रमस्यभण्डिनामानमनुचरंकुमारयोरर्पितवान्

अवनिपतेस्तुतस्योपरिपुत्रयोस्तृतीयस्यनेत्रयोरिवेश्वरस्यतुल्यंदर्शनमासीत् । राजपुत्रावपिसकलजीवलोकहृदयानाददायिनीतेनप्रकृतिदक्षिणेनमधुमाधवाविवमलयमारुतेनोपेतौनितरांरेजतुः । क्रमेणचापरेणेवभ्रात्राप्रजानन्देनसहवर्धमानौयौवनमवतेरतुः । स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौदीर्घभुजार्गलौविकटोरःकवाटौप्रांशुशालाभिरामौमहानगरसंनिवेशाविवसर्वलोकाश्रयक्षमौबभूवतुः ।

अथचन्द्रसूर्याविवस्फुरज्ज्योत्स्नाशःप्रतापाक्रान्तभवानावभिरामदुर्निरीक्ष्यौ, अग्निमारुताविवसमभिव्यक्ततेजोबलावेकीभूतौ, शिलाकठिनकायबन्धौहिमवद्विन्ध्याविवाचलौ, महावृषाविवकृतयुगयोग्यौ, अरुणगरुडाविवहरिवाहनविभक्तशरीरौ, इन्द्रोपेन्द्राविवनागेन्दरगतौ,

कर्णार्जुनाविवकुण्डलकिरीटधरौ, पूर्वापरदिग्भागाविवसर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसंपादनतमर्थौ, अमान्ताविवातिमानेनासन्नवेलार्गलनिरोधसंकटेकुकुटीरके, तेजःपराङ्मुखीछायामपिजुगुप्समानौ, स्वात्मप्रतिबिम्बेनापिपादनखलग्नेनलज्जमानौ, शिरोरुहाणामपिभङ्गेनदुःखमवतिष्टमानौ, चूडामणिसंक्रान्तेनापिद्वितीयेनातपत्रेणापत्रपमाणौ, भगवतिषण्मुखेऽपिस्वामिशब्देनासुखायमानश्रवणौ, दर्पणदृष्टेनापिप्रतिपुरुषेणदूयमाननयनौ, संध्याञ्जलिघटनेष्वपिशूलायमानोत्तमाङ्गौ, जलधरधृतेनापिधनुषादोधूयमानहृदयौ, आलेख्यक्षितिपतिभिरप्यप्रणमद्भिःसंतप्यमानचरणौ, परिमितमण्डलसंतुष्टंतेजःसवितुरप्यबहुमन्यमानौ, भूभृदपहृतलक्ष्मीकंसागरमप्युपहसन्तौ, बलवन्तमकृतविग्रहंमारुतमपिनिन्दन्तौ, हिमवतोऽपिचमरीबालव्यजनवीजितेनदह्यमानौ, जलधीनामपिशङ्खैःखिद्यमानौ, चतुःसमुद्राधिपतिमपरंप्रचेतसमप्यसहमानौ, अनपहृतच्छत्रानपिविच्छायानवनिपालान्कुर्वाणौ, साधुष्वप्यसेवितप्रसन्नौ, मुखेनमधुक्षरन्तौ, दुष्टराजवंशानूष्मणादूरस्थितानपिम्लानिमानयन्तौ, अनुदिवसंशस्त्राम्यासश्यामिकाकलङ्कितमशेषराजकप्रतापाग्निनिर्वपणमलिनमि व करतलमुद्वहन्तौ, योग्याकालेषुधीरैर्धनुर्ध्वनिभिरभ्यर्णोपभोगादिग्वधूभिरिवालपन्तौराज्यवर्धनइतिहर्षइतिसर्वस्यामेवपृथिव्यामाविर्भूतशब्दप्रादुर्भावौस्वल्पीयसैवकालेनद्वीपान्तरेष्वपिप्रकाशतांजग्मतुः ।

एकदा च तावाहूयभुक्तवानभ्यन्तरगतःपितासस्नेहमवादीत्--"वत्सौ! प्रथमंराज्याङ्गं, दुर्लभाःसद्भृत्याः । प्रायेणपरमाणवइवसमवायेष्वनुगुणीभूयद्रव्यंकुर्वन्तिपार्थिवंक्षुद्राःक्रीडारसेननर्तयन्ततौमयूरतांनयन्तिबालिशाः । दर्पणमिवानुप्रविश्यात्मीयांप्रकृतिंसंक्रामयन्तिपल्लविकाः । स्वप्नाइवमिथ्यादर्शनैरसद्बुद्धिंजनयन्तिविप्रलम्भकाः । गीतनृत्यहसितैरुन्मत्ततामावहन्त्यपेक्षिताविकाराइववातिकाः, चातकाइवतृष्णावन्तो न

शक्यन्तेग्रहीतुमकुलीनाःमानसेमीनमिवस्फुरन्तमेवाभिप्रायंगृहणन्तिजालिकाः ।
यमपट्टिकाइवाम्बरेचित्रमालिखन्त्युद्गीतकाः । शल्यंहृदयेनिक्षिपन्त्यतिमार्गणाः ।
यतःसर्वैरेभिर्देषाभिषङ्गैरसंगतौबभुधैपधाभिःपरीक्षितौशुचीविनीतौविक्रान्तावभिरूपौमालवराजपुत्रौभ्रातरौबुजाविवमेशरीरादव्यतिरिक्तौकुमारगुप्तमाधवगुप्तनामानावस्माभिर्भवतोरनुचरत्वार्थमिमौनिर्दिष्टौ ।
अनयोरुपरिभवद्भ्यामपिनान्यपरिजनसमवृत्तिभ्यांभवितव्यम्ऽ,
इत्युक्त्वातयोराह्वानायप्रतीहारमादिदेश ।

न चिराद्द्वारदेशनिहितलोचनौराज्यवर्धनहर्षौप्रतीहारेणसहप्रविशन्तम्,
अग्रतोज्येष्ठमष्टादशवर्षवयसंनात्युच्चंनातिखर्वमतिगुरुभिःपदन्यासैरनेकनरपतिसंचरणचलांनिश्चलीकुर्वाणमिवोर्वीम्,
अनवरताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरादूरुद्वयान्निष्पततेवानुल्वणजानुग्रन्थिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेनभासमानम्,
उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितक्रशिम्नामन्दरमिवसुरासुररभसभ्रमितवासुकिकषणक्षीणेनमध्येनलक्ष्यमाणंअतिविस्तीर्णेनोरसास्वामिसंभावनानामपरिमितानामवकाशमिवप्रयच्छन्तम्,
प्रलम्बमानस्यभुजयुगलस्यनिभृतललितैर्विक्षेपैरतिदुस्तरंतरन्तमिवयौवनोदधिम्,
वामकरकटकमाणिक्यमरीचिगञ्जरीजालिन्यासमुद्भिद्यमानप्रतापानलशिखापल्लवयेवचापगुणकिणलेखयाङ्कितपीवरप्रकोष्ठम्,
आलोहिनीमुच्चांसतटावलम्बिनीमस्त्रग्रहणव्रतविधृतांरौरवीमिवत्वचंकर्णाभरणमणेःप्रभांबिभ्राणम्,
उत्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिबिम्बगर्भकपोलंमुखंचन्द्रमसमिवहृदयस्थितरोहिणीकमुद्वहन्तम्,
अचपलास्तमितताराकेणाधॐउखेनचक्षुषाशिक्षयन्तमिवलक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानिपङ्कजवनानिविनयम्, स्वाम्यनुरागमिवाम्लातकमुत्तंसीकृतंशिरसाधारयन्तम्,
निर्दययाकङ्कणभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिवनम्रतांप्रकाशयन्ततम्,

शैशवएवनिर्जितैरिन्द्रियैररिभिरिवसंयतैःशोभमानम्, प्रणयिनीमिवविश्वासभूमिंकुलपुत्रतामनुव्रतमानम्,

तेजस्विनमपिशीलेनाह्लादकेनसवितारमिवशशिनातर्गतेनविराजमानम्,

अचलानामपिकायकार्खस्येनगन्धनमिवाचरन्तम्,

दर्शनक्रीतमानन्दस्तेविक्रीणानमिवजनसौभाग्येनकुमारगुप्तम्,

पृष्ठतस्तस्यकनीयांसमतिप्रांशुतयागौरतया च मनःशिलाशेलमिवसंचरन्तम्,

अनुल्बणमालतीकुसुमशेखरनिभेननिर्जिगमिषतागुरुणशिरसिचुम्बितमिवयशसा,

परस्परविरुद्धयोर्विनययौवनयोश्चिरात्प्रथमसंगमचिह्नमिवभ्रूसंगतकेनकथयन्तम्,

अतिधीरतयाहृदयनिहितास्वामिभक्तिमिवनिश्चलांदृष्टिंधारयन्तम्,

अच्छाच्छचन्दनरसानुलेपनशीतलंसंनिहितहारोपधानंवक्षःस्थलमनन्तसामन्तसंक्रान्तिश्रान्तायाःश्रियोवि

शालंशशिमणिशिलापट्टशयनमिवबिभ्राणम्,

चक्षुःकुरङ्गकैर्घोणावंशंवराहौःस्कन्धपीठंमहिषैःप्रकोष्ठबन्धंव्याघ्रैःपराक्रमंकेसरिभिर्गमनंमतङ्गजैर्मृगया

क्षपितशेषैर्भीतैरुत्कोचमिवदत्तंदर्शयन्तमाधवगुप्तंददृशतुः।

प्रविश्य च तौदूरादेवचतुर्भिरहगैरुत्तमाङ्गेन च गांस्पृशन्तौनमश्चक्रतुः ।

स्निग्धनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टामुचितांभूमिंभेजाते । मुहूर्तं च स्थित्वाभूपतिरादिदेशतौ--

"अद्यप्रभृतिभवद्भ्यांकुमारावनुवर्तनीयौऽइति ।

"यथाज्ञापयतिदेवःऽइतिमेदिनीदोलायमानमौलिभ्यामुत्थायराज्यव्रधनहर्षौप्रणेमतुः । तौ च पितरं ।

ततश्चारभ्यक्षणमपिनिमेषोन्मेषाविवचक्षुर्गोचरादनपयान्तावुच्छवासनिःश्वासाविवनक्तन्दिवमभिमुख

स्थितौभुजाविवसततपार्श्ववर्तिनौकुमारयोस्तौबभूवतुः।अथराज्यश्रीरपिनृत्तगीतादिषुविदग्धासुसखीषुसक

लासुकलासु च प्रतिदिवसमुपचीयमानपरिचयाशनैःशनैरवर्धत । परिमितैरेवदिवसैर्यौनवनमारुरोह ।

निपेतुरेकस्यांतस्यांशराइवलक्ष्यभुविभूभुजांसर्वेषांदृषश्टयः । नूतसंप्रेषमादिभिश्चतांययाचिरेराजानः

। कदाचित्तुराजान्तःपुरप्रसादस्थितोबाह्यकक्ष्यावस्थितेनपुरुषेणस्वप्रस्तावागतांगीयमानामार्यामशृणोत्-

-"उद्वेगमहावर्तेपातयतिपयोधरोन्नमनकाले।

सरिदिवतटमनुवर्षविवर्धमानासुतापितरम्ऽ।।४.७।।

तां च श्रुत्वापार्श्वस्थितांमहादेवीमुत्सारितपरिजनोजगाद--"देवि! तरुणीभूतावत्साराज्यश्रीः ।

एतदीयागुणवत्तेवक्षणमपिहृदयान्नापयातिमेचिन्ता । यौवनारम्भएव च

कन्यकानाभिन्धनीभवन्तिपितरःसंतापानलस्य । हृदयमन्धकारयतिमेदिवसमिवपयोधरोन्नतिरस्याः ।

केनापिकृताधर्म्यानाभिमतामेस्थितिरेयंयदङ्गसंभूतान्यङ्कलालितान्यपरित्याज्यान्यपत्यकान्यकाण्डए

वागत्यासंस्तुतैर्नीयन्ते । एतानितानिखल्वङ्कनस्थानानिसंसारस्य ।

सेयंसर्वाभिभाविनीशोकाग्नेदहिशक्तिर्यदपत्यत्वेसमानेऽपिजातायांदुहितरिदूयन्तेसन्तः ।

एतदर्थंजन्मकालएवकन्यकाभ्यःप्रयच्छन्तिसलिलमश्रुबिःसाधवः ।

एतद्भयादकृतदारपरिग्रहाःपरिहृतगृहवसतयःशून्यान्यरण्यान्यधिशेरतेमुनयः ।

कोहिनामसहेतसचेतनोविरहमपत्यानां ।

यथायथासमापतन्तिदूतावराणांवराकीलज्जमानेवचिन्तातथातथानितरांप्रविशतिमेहृदयं । किंक्रियते ।

तथापिगृहगतैरनुगन्तव्याएवलोकवृत्तयः । प्रायेण च

सत्स्वप्यन्येषुवरगुणेष्वभिजनमेवानुरुध्यन्तेधीमन्तः । धरणीधराणां च

मूर्ध्निस्थितोमाहेश्वरापादन्यासइवसकलभुवननमस्कृतोमौखरोवंशः ।

तत्रापितिलकभूतस्यावन्तिवर्मणःसूनुरग्रजोग्रहवर्मानामग्रहपतिरिवगांगतःपितुरन्यूनोगुणैरेनांप्रार्थयते ।

यदिभवत्याअपिमतिरनुमन्यतेततस्तस्मैदातुमिच्छामिऽइत्युक्तवतिभर्तरिदुहितृस्नेहकातरतरहदयासाश्रु

लोचनामहादेवीप्रत्युवाच--आर्यपुत्र! संवर्धनमात्रोपयोगिन्योधात्रीनिर्विशेषाभवन्तिखलुमातरःकन्यकानां ।

दानेतुप्रमाणमासांपितरः । केवलंकृपाकटतविशेषःसुदूरेणतनयस्नेहादतिरिच्यतेदुहितृस्नेह ।

यथानेयंयावज्जवीवमावयोरार्गितांप्रतिपद्यतेतथार्यपुत्रएवजानातिऽइति ।

राजातुजातनिश्चयोदुहितृदानंप्रतिसमाहूयसुतावपिविदितार्थावकार्षीत् । शोभते च दिवसेग्रहवर्मणाकन्यांप्रार्थयितुंप्रेषितस्यपूर्वागतस्यैवप्रधानदूतपुरुषस्यकरेसर्वराजकुलसमक्षंदुहितृदानलल मपातयत् । जातमुदिकृतार्थेगते च, सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्थागमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्रग्रामीणानीयमानोपकरणसंभारम्, राजदौवारिकोपनीयमानानेकनृपोपायनम्, उपनिमन्त्रितागतबन्धुवर्गसंवर्गण्वयग्रराजवल्लभम्, लब्धमधुमदप्रचण्डचर्मकारकरपुटोल्लालितकोणपटुविघट्टनरणन्मङ्गलपटहम्, पिष्टपञ्चाङ्गुलमण्ड्यमानोलूखलमुकलशिलाद्युपकरणम्, अशेषाशामुखाविर्भूतचारणपरम्परापूर्यमाणप्रकोष्ठप्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतम्, सितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैःसूत्रधारैरादीयमानविवाहवेदीसूत्रपातम्, उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्पूरस्कन्धैरधिरोहिणीसमारूढैर्धवैर्धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोलीप्राकारशिखरम्, क्षुण्णक्षाल्यमानकुसुम्भसंभाराम्भःप्लवपूररज्यमानजनपादपल्लवम्, निरूप्यमाणयौतकयोग्यमातङ्गतुरहगतरङ्गिताङ्गनम्, गणनाभियुक्तगणकगणगृह्यमाणलग्नगुणम्, गन्धोदकवाहिमकरमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडावापीसमूहम्,हेमकारचक्रप्रक्रान्तहाटकघटनटाङ्कारवाचालि तालिन्दकम्, उत्तापिताभिनवभित्तिपात्यमानबहलवालुकाकण्ठकालेपाकुलालेपकलोकम्, चतुरचित्रकरचक्रवाललिख्यमानमाङ्गल्यालेख्यम,क्षितिपालैश्चस्वयमावद्धकक्ष्यैःस्वाम्यर्पितकर्मशोभासं पादनाकुलैःसिन्दूरकुट्टिमभूमीश्चमसृणयद्भिर्विनिहितसरसातर्पणहस्तान्विन्यस्तालक्तकपाटलांश्चचूताशो कपल्लवलाञ्छितशिखरानुद्वाहवितर्दिकास्तम्भानुत्तम्भयद्भिःप्रारब्धविविधव्यापारम्,चचित्रयन्तीभि स्चित्रलतालेख्यकुशलाभिःकलशांश्चधवलिताञ्शीतलशाराजिरश्रेणीश्चमण्डयन्तीभिरभिन्नपुटकर्पासतूल पल्लवांश्चवैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रसंनाहांश्च रञ्जयन्तीभिर्बलाशनाघृतघनीकृतकुङ्कुमकल्कमिश्रितांश्चाङ्गरागांल्लावण्यविशेषकृन्ति च मुखालेपनानिकल्पयन्तीभिःकक्कोलमिश्राःस्जातीफलाःस्फुरत्स्फीतस्फाटिककर्पूरशकलखचितान्तराला

लवङ्गमालारचयन्तीभिःसमन्तात्सामन्तसीमन्तिनीभिर्व्याप्तम्,बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौरपुरन्ध्रिबध्यमानैर्बद्धैश्चाचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजाराजमानरजकरज्यमानैरक्तैश्चोभयपटान्तलग्नपरिजनप्रेङ्खोलितैश्छायासुशोष्यमाणैःशुष्कैश्चकुटिलक्रमरूपक्रियमाणपल्लवपरभागैरपरैरारब्धकुङ्कुमपङ्कस्थासकच्छुरणेरपरैरुद्भुजभुजिष्यभज्यमानभङ्गुरोत्तरीयैः क्ष्ॐऐश्चबादरैश्चदुकूलैश्च लालातन्तुजैश्चांशुकैश्चनेत्रैस्चनिर्मोकनिभैरकठोररम्भागर्भक्ॐअलैर्निःश्वासहार्यैःस्पर्शानुमेयैर्वासोभिःसर्वतःस्फुरद्भिरिन्द्रायुधसहस्रैरिवसंछादितम्उज्ज्वलनिचोलकावगुण्ठ्यमानहंसकुलैश्चशयनीयैस्तारामुक्ताफलोपचीयमानैश्चकञ्चुकैरनेकोपायोगपाट्यमानैश्चापरिमितैःपट्टपटीसहस्रैरभिनवरागक्ॐअलदुकूलराजमानैश्चपटवितानैःस्तवरकनिवहनिरन्तरच्छाद्यमानसमस्तपटलैश्चमण्डपैरुच्चित्रनेत्रपटवेष्ट्यमानैश्चस्तम्भैरुज्ज्वलंरमणीयंचौत्सुक्यदं च मङ्गल्यंचासीद्राजकुलं ।

देवीतुयश्ॐअतीविवाहोत्सवपर्याकुलहृदयाहृदयेनभर्तरि, कुतूहलेनजामातरि, स्नेहेनदुहितरि, उपचारेणनिमन्त्रितस्त्रीषु, आदेशेनपरिजने, शरीरेणसंचरणे, चक्षुषाकृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु, आनन्देनमहोत्सवे, एकापिबहुधाविभक्तेवाभवत् ।

भूपतिरप्युपर्युपरिविसर्जितोष्ट्रवामीजनितजामातृजोषःसत्यप्याज्ञासंपादनदक्षेमुखेक्षणपरेपरिजनेसमंपुत्राभ्यांदुहितृस्नेहविवलवसर्वंस्वयमकरोत्।

एवं च तस्मिन्नविधवामयइवभवतिराजकुले, मङ्गलमयइवजायमानेजीवलोके, चारणमयेष्विवलक्ष्यमाणेषुदिङ्मुखेषु, पटहरवमयइवकृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमयइवभ्रमतिपरिजने, बान्धवमयइवदृश्यमानेसर्गे, निर्वृतिमयइवोपलक्ष्यमाणेकाले, लक्ष्मीमयइवविजृम्भमाणेमहोत्सवेनिधानइवसुखस्य, फलइवजन्मनःपरिणामइवपुण्यस्य, यौवनइवविभूतेः, यौवराज्यइवप्रीतेः, सिद्धिकालइवमनोरथस्यवर्तमाने, गण्यमानइवजनाङ्गुलोभिः, आलोक्यमानइवमार्गध्वजैः, प्रत्युद्गम्यमानइवमङ्गल्यवाद्यप्रतिश्बदकैः, आहूयमानइवमौहूर्तिकैः, आकृष्यमाणइवमनोरथैः, परिष्वज्यमानइववधूसखीहृदयैराजगामविवाहदिवसः ।

प्रातरेवप्रतीहारैःसमुत्सारितनिखिलानिबद्धलोकविविक्तमक्रियतराजकुलं।

अथमहाप्रतीहारःप्रविश्यनृपसमीपं "देव! जामातुरन्तिकात्ताम्बूलदायकःपारिजातकनामासंप्ताप्तःऽइत्यभिधायस्वाकारंयुवानमदर्शयत् । राजातुतंदूरादेवजामातृबहुमानाद्दर्शितादरः "बालक! कच्चित्कुशलीग्रहवर्मा?ऽइतिपप्रच्छ । असौतुसमाकर्मितनराधिपध्वनिर्धावमानःकतिचित्पदान्युपसृत्यप्रसार्य च बाहूसेवाचतुरश्चिरंवसुंधरायांनिर्धायमूर्धानमुत्थाय "देव! कुशलौयथाज्ञापयस्यर्चयति च देवंनमस्कारेणऽइतिव्यज्ञापयत् । आगतजामातृनिवेदनागतं च तंज्ञात्वाकृतसत्काररंराजा "यामिन्याःप्रथमेयामेविवाहकालात्ययकृतोयथा न भवतिदोषःऽइतिसंदिश्यप्रतीपंप्राहिणोत्।

अथसकलकमलवनलक्ष्मींवधूमुखइवसंचार्यसमवसितेवासरे, विवाहदिवसश्रियःपादपल्लवइवरज्यमानेसवितरि, वधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेष्विवविघटमानेषुचक्रवाकमिथुनेषु, सौभाग्यध्वजइवरक्तांशुकसुकुमारवपुषिनभसिस्फुरतिसंध्यारागे, कपोतकण्ठकर्वुरेवरयात्रागमनरजसीवकलुषयतिदिङ्मुखानितिमिरे, लग्नसंपादनसज्जइवोज्जिहानेज्योतिर्गणेविवाहमङ्गलकलशइवोदयशिखरिणासमुत्क्षिप्यमाणेवर्धमानधवलच्छायेताराधिपमण्डले, वधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरिपीततमसिप्रदोषे, वृथोदितमुपहसत्स्विववरजनिकरमुत्तानितमुखेसुकुमुदवनेष्वाजगाम मुहुर्मुहुरुल्लासितस्फारस्फुरितारुणचामरैमनोरथैरिवोत्थितरागाग्रपल्लवैः पुरौधावमानैःपादातैरुत्कर्णकटकहयप्रतिहेषितदीयमानस्वागतैरिववाजिनांवृन्दैरापूरितदिग्विभागः, चलकर्णचामराणांचामीकरमयसर्वोपकरणानांवर्णकलम्बिनांबलिनांघण्टाटाङ्कारिणांकरिणांघटाभिः, घटयन्निवपुनरिन्दूदयविलीनमन्धकारम्,

नक्षत्रमालामण्डितमुखींकरिणरिंनिशाकरइवपौरन्दरींदिशमारूढः,

प्रकटितविविधविहगविरुतैस्तालावचरचारणैःपुरःसरैर्बालोवसन्तइवोपवनैःक्रियमागकोलाहलः,

गन्धतैलावसेकसुगन्धिनातीपिकाचक्रवालालोकेनकुङ्कुमपटवासधूलिपटलेनेवपिञ्जरीकुर्वन्सकलंलोकम्,

उत्फुल्लमल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेणशिरसाहसन्निवसपरिवेषक्षपाकरक्ॐउदीप्रदोषम्

, आत्मरूपनिर्जितमकरकेतुकरापहृतेननार्मुकेणेवकौसुमेनदाम्नाविरचितवैकक्षकविलासः,

कुसुमसौरभगर्वभ्रान्तभ्रमरकुलकलकलप्रलापसुभगःपारिजातइवजातःश्रियासहपुनरवतारितोमेदिनीम्,

नववधूवदनावलोकनकुतूहलेनेवकृष्यमाणहृदयःपतन्निवमुखेनप्रत्यासन्नलग्नोग्रहवर्मा।

राजातुतमुपद्वारमागतंचरणाभ्यामेवराजचक्रानुगम्यमानःससुतःप्रत्युज्जगाम । अवतीर्णं च तंकृतनमस्कारंमन्मथमिवमाधवःप्रसारितभुजोगाढमालिलिङ्ग । यथाक्रमंपरिष्वक्तराज्यवर्धनहर्षं च हस्तेगृहीत्वाभ्यन्तरंनिन्ये । स्वनिर्विशेषासनदानादिनाचैनमुपचारेणोपचचार ।

न चिराच्चगम्भीरनामानृपतेःप्रणयीविद्वान्द्विजनमाग्रहवर्माणमुवाच--"तात! त्वांप्राप्यचिरात्खलुराज्यश्रियाघटितौतेज्ॐअयौसकलजगद्गोयमानबुधकर्णानन्दकारिगुणगणौस्ॐअसूर्यवंशाविवपुष्यभूतिमुकरवंशौ । प्रथममेवकौस्तुभमणिरिवगुणैःस्थितोऽसिहृदयेदेवस्य । इदानींतुशशीवसिरसापरमेश्वरेणासिवोढव्योजातःऽइति ।

एवंवदत्येवतस्मिन्नृपमुपसृत्यमौहूर्तिकाः "देव! समासीदतिलग्नवेला । व्रजतुजामाताकौतुकगृहम्ऽइत्यूचुः । अथनरेन्द्रेण "उत्तिष्ठ, गच्छऽइतिगदितोग्रहवर्माप्रविश्यान्तपुरंजामातृदर्शनकुतूहलिनीनांस्त्रीणांपतितानिलोचनसहस्राणिविकचनीलकुवलयवनानीवलङ्घयन्नाससादकौतुकगृहद्वारनिवारितपरिजनश्चप्रविवेश।

अथतत्रकतिपयाप्तप्रियसखीस्वजनप्रमदाप्रायपरिवाराम्, अरुणांशुकावगुण्ठितमुखींप्रबातसंध्यामिवस्वप्रभयानिष्प्रभान्प्रदीपकान्कुर्वाणांअतिसौकुमार्यशङ्कितेनेव यौवनेननातिनिर्भरमुपगूढाम्,

साध्वसनिरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैर्निभृतायतैःस्वसितैरपयान्तंकुमारभावमिवानुशोचन्तीम्,

अत्युत्कम्पिनींपतनभियेवत्रपयानिष्पन्दंधार्यमाणाम्,

हस्ततामरसप्रतिपक्षमासन्नग्रहणंशशिनमिवरोहिणींभयवेपमानमानसामवलोकयन्तीम्,

चन्दनधवलतनुलताम्, ज्योत्स्नादानसंचितलावण्यात्कुमुदिनीगर्भादिवप्रसूताम्,

कुमुमामोदनिर्हारिणींवसन्तहृद्यादिवनिर्गताम्,

निःश्वासपरिमलाकृष्टमधुरकुलामलयमारुतादिवोत्पन्नम्, कृतकन्दर्पानुसरणांरतिमिवपुनर्जाताम्,

प्रभालावण्यमदसौरभमाधुर्यैःकौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैःसर्वरत्नगुणैरपराणिवसुरासुरस्षारत्नाकरेणकल्पितांश्रियम्,स्निग्धेनबालिकालोकेनसितसिरणमरकतप्रभाहरितशाद्वलेनकपोलस्थलीतलेनविनोदयन्तीमिवहारिणींलोचनच्छायाम्,अध्ॐउखंवरकौतुकालोकनाकुलंमुहुर्मुहुःकुतमुखन्नमनप्रयत्नंसखीजनंहृदयंचनिर्भर्त्सयन्तीवधूमपश्यत्।प्रविशन्तमेवतंहृदयचौरंवध्वासमर्पितंजग्राहकन्दर्पः ।

परिहासस्मेरम्खीबिश्चनारीभिःकौतुकगृहेयद्यत्कार्यतेजामतातातत्तत्सर्वमतिपेशलंचकार ।

कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहांगृहीत्वाकरेवधूंनिर्जगामजगाम च

नवसुधाधवलानिमन्त्रितागतैस्तुषारशैलोपत्यकामिवत्र्यम्बकाम्बिकाविवाहाहूतैर्भूभृद्भिःपरिवृताम्,

सेकसुकुमारयवाङ्कुरदन्तुरैःपञ्चास्यैःकलशैःक्ॐअलवर्णिकाविचित्रैरमित्रमुखैश्चमङ्गल्यफलहस्ताभिरञ्जलिकारिकाभिरूद्भासितपर्यन्ताम्,

उपाध्यायोपधीयमानेन्धनधूमायमानाग्निसंधुक्षमाक्षणिकोपद्रष्टृद्विजाम्,उपकृशानुनिहितानुपहतहरितकुशांसंनिहितदृषदजिनाज्यस्रुवसमित्पूलीनिवहाम्, नूतनशूर्पार्पितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहासिनींवेदीं । आरुरोह च तांदिवमिवसज्योत्स्नःशशी । समुत्ससर्प च

वेल्लितारुणशिखापल्लवस्यशिखिनःकुसुमायुधइवरतिद्वितीयोरक्ताशोकस्यसमीपं । हुते च

हुतभुजिप्रदक्षिणावर्तप्रवृत्ताभिर्वधूवदनविलोकनकुतूहलिनीभिरिवज्वालाभिरेवसहप्रदक्षिणंबभ्राम ।

पात्यमाने च लाजाञ्जलौनखमयूखधवलिततनुरदृष्टपूर्ववधूवररूपविस्मयस्मेरइवादृस्यतविभावसुः ।

अत्रान्तरेस्वच्छकपोलोदरसंक्रान्तमनलप्रतिबिम्बमिवनिर्वापयन्तीस्थूलमुक्ताफलविकलबाष्पबिन्दुसंदोहदशितदुर्दिना निर्वदनविकारंरुरोदवधूः । उदश्रुविलोचनानां चबान्धववधूनामुदपादिमहानाक्रन्दः । परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तुजामातावध्वास्मंप्रणनामश्वशुरौ । प्रविवेश च द्वारपक्षलिखितरतिप्रतिदैवतं, प्रणयिभिरिवप्रथमप्रविष्टैरलिकुलैःकृतकोलाहलम्, अलिकुलपक्षपवनप्रेङ्खोलितैःकर्णोत्पलप्रहारभयप्रकम्पितैरिवमङ्गलप्रदीपैःप्रकाशितम्, एकदेशलिखितस्तबकितरक्ताशोकतरुतलभाजाधिज्यचापेनतिर्यक्कूणितनेत्रत्रिभागेणशरमृजूकुर्वताकामदेवेनाधिष्ठितम्, एकपार्श्वन्यस्तेनकाञ्चनाचामरुकेणेतरपार्स्ववर्तिन्या च दान्तशफरुकधारिण्याकनकपुत्रिकयासाक्षाल्लक्ष्म्येवोद्दण्डपुण्डरीकहस्तयासनाथेनसोपधानेनस्वास्तीर्णेन शयनेनशोभमानम्, शयनसिरोभागस्थितेन च कृतकुमुदशोभेनकुसुमायुधसाहायकायागतेनशशिनेवनिद्राकलशेनराजतेनविराजमानंवासगृहं ।तत्र च ह्रीतायानववधूकायाःपराङ्मुखप्रसुप्तायामणिभित्तिदर्पणेषुमुखप्रतिबिम्बानिप्रथमालापाकर्णनकौतुकागतगृहदेवताननानीवमणिगवाक्षकेषुवीक्षमाणःक्षणदांनिन्ये । स्थित्वा च श्वशुरकुलेशीलेनामृतमिवश्वश्रूहृदयेवर्षन्नभिनवाभिनवोपचारैरपुनरुक्तान्यानन्दमयानिदशदिनानि, दत्त्वा च राजदौवारिकमिवराजकुलेरणरणकंयौतकनिवेदितानीवशम्बलान्यादायहृदयानिसर्वलरोकस्यकथङ्कथमपिविसर्जितोनृपेणवध्वासहस्वदेशमगमदिति ।

४.४.२.सारांशः

हर्षचरित" १२ शताब्द्याःउत्तरभारतीयकविःबाणभट्टेनलिखितःमहत्त्वपूर्णःगद्यकाव्यःअस्ति । अस्मिन्काव्येक्षत्रियसम्राट्हर्षवर्धनस्यजीवनस्यवर्णनंकृतम्अस्ति । "हर्षचरित" इत्यस्यमाध्यमेनबाणभट्टेनउत्तरभारतीयसमाजस्य, संस्कृतिस्य, राजनीतिस्य च

विविधाःपक्षाःसार्थकरूपेणप्रस्तुताःसन्ति । अस्मिन्काव्येसःहर्षवर्धनराज्यस्यचित्रणंकृतवान्, तस्यप्रशासनस्यप्रशंसाम्अकरोत्, स्वसमयस्यसांस्कृतिकसामाजिकपर्यावरणस्य च वर्णनंकृतवान् ।

"हर्षचरित" इतिगद्यकाव्यत्वात्गद्यकाव्ययोःसंयोगःप्रयुक्तः । अस्मिन्समाजस्य, राजनीतिस्य, धर्मस्य, साहित्यस्य च विविधाःपक्षाःसङ्गृह्यमहत्त्वपूर्णपुस्तकरूपेणप्रस्तुताः । "हर्षचरित" इत्यस्यविविधता, रोमाञ्चः, कलात्मकसौन्दर्यं च अस्तियेनएतत्अद्वितीयंगद्यकाव्यंभवति ।

अस्याःकाव्यस्यसारःअस्तियत्अस्मिन्बाणभट्टेनहर्षवर्धनस्यजीवनं, तस्यप्रशासनं, स्वसमयस्यसांस्कृतिकराजनैतिकवातावरणं च प्रकाशितम्अस्ति । एतदतिरिक्तंधार्मिकसामाजिकविचाराःअपितस्मिन्उत्तमतयाप्रस्तुताःसन्ति ।

४.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

1. हर्षचरितगद्यकाव्यस्यकेषाञ्चनमुख्यपात्राणांचित्रणंचर्चांकुरुत।
2. हर्षचरितेकीदृशंसामाजिकंराजनैतिकं च परिदृश्यंप्रस्तुतंभवति?
3. हर्षचरितेधार्मिकाध्यात्मिकमूल्यानांकामहत्त्वपूर्णाभूमिकाअस्ति?
4. हर्षचरितस्यविभिन्नेषुभागेषुकविःकिंयुक्तिंप्रयुङ्क्ते, कथं च साहित्यप्रभावंप्राप्नोति?
5. हर्षचरितेविविधचित्रणानांकथानां च समृद्धःप्रयोगःकथंभवति, तस्यसाहित्यिकःप्रभावःकः?
6. हर्षचरितेप्रेम-समृद्धि-सामाजिकन्यायस्यमूल्यानिकथंसाहित्यिकरूपेणप्रस्तुतानि?
7. हर्षचरितेकवयःकेषांप्रकाराणांभिन्नानांरसानांप्रयोगंकुर्वन्ति,

   एतेरसाःपाठकेकीदृशाःभावाःप्रेरयन्ति?
8. हर्षचरितेकीदृशानिसाहित्यिकभाषिकयन्त्राणिप्रयुक्तानि,

   तस्मात्कीदृशःसाहित्यिकःप्रभावःदृश्यते?
9. किंभारतीयसाहित्यस्यकाव्यसिद्धान्तविशेषःपरम्परावाहर्षचरितेप्रयुक्ता, तेनकिंप्रभावःप्राप्तः?

10.हर्षचरितद्वाराकविःकीदृशंसामाजिकं, सांस्कृतिकं, ऐतिहासिकं च चित्रणंप्रस्तुतंकरोति, तस्मात्पाठकाःकीदृशंज्ञानंप्राप्नुवन्ति?

४.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

6. हर्षचरित: चर्चाएवंआलोचना" - डॉ. रमेशचन्द्रशर्मा
7. "हर्षचरित: संस्कृतिएवंसाहित्य" - डॉ. मनीषयादव
8. "हर्षचरित: समीक्षात्मकअध्ययन" - डॉ. दुर्गाप्रसादद्विवेदी
9. "हर्षचरित: भाषा, संस्कृतिएवंसमाज" - डॉ. अमितसिंह
10. "हर्षचरित: साहित्यिकअध्ययन" - डॉ. अनिलकुमारशर्मा

Block No.2

Block Name-*Naisadhiyacaritam*(canto-1)

UNIT- 5- Naisadhacarita -sarga-1 (1-35)
UNIT-6- Naisadhacarita -sarga-1 (35-70)
UNIT-7-Naisadhacarita -sarga-1 (71-105)
UNIT-8-Naisadhacarita -sarga-1 (106-145)

Block Name-*Naisadhiyacaritam*(canto-1)

UNIT- 5- Naisadhacarita -sarga-1 (1-35)

५.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

५.२. पद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

५.३. नैषधचरितमहाकाव्यस्यपरिचयः

५.४. विषयः

५.४.१. नैषधचरितप्रथमसर्ग (श्लोक १ -३५)

५.४.२. सारांशः
५.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
५.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

५.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

नैषद्चरितमहाकाव्यास्यशिक्षामउद्देश्यः

- दर्शन, उत्कृष्टता, धर्म, मानवीयगुणोंकोप्रवर्धनएवंप्रोत्साहना।
- एतत्महाकाव्यं न केवलंकलायाःमहत्त्वंदर्शयतिअपितुविविधजीवनपरिस्थितीनांमाध्यमेनमानवजीवनस्यसमर्थनंअपिप्रस्तुतंकरोति ।
- नैषधाचरितमहाकाव्यंशैक्षिकसाहित्यदृष्ट्याभारतीयसाहित्यस्यमहत्त्वपूर्णःभागःअस्ति ।
- एतेनसमाजेनैतिकता, सहिष्णुता, सद्भावना च उत्पद्यते ।

५.२. पद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

काव्यसाहित्यस्यपठनस्यउद्देश्यंसामान्यतयामनोरञ्जनार्थं, शिक्षायाः, धार्मिकाध्यात्मिकप्रयोजनार्थं, साहित्यिककलाप्रशंसार्थं, सामाजिकसन्देशप्रसारार्थं च भवतिकाव्यसाहित्यद्वाराकथा, काव्य, नाटक, गीतइत्यादयःकलाःविशिष्टता, सौन्दर्यः, भावाः च सहप्रस्तुताःभवन्ति । मुख्यतयाएतत्साहित्यलेखनस्यएकंरूपंयत्आदर्शस्यपूजांकरोति, सांस्कृतिकंऐतिहासिकं च समर्थनंददाति, तथा च विविधसामाजिकविचारानाम्प्रतिबिम्बस्यमाध्यमम्अपिअस्तिअनेनमाध्यमेनसमाजेसन्देशाःप्रसारिताःभवन्ति, जनानांविचाराः, भावनाः च प्रेरिताःभवन्ति ।

५.३. नैषधचरितमहाकाव्यस्यपरिचयः

महाकविनाश्रीहर्षेणनैषधीयचरितमहाकाव्येनलदमयन्त्याःस्नेहकथायाःचित्ताकर्षकंवर्णनंद्वाविंशतिसर्गेषु समाहितम्।सौन्दर्यातिशयसमन्वितावेदर्भराजतनयाभैमीनैषधीयचरितमहाकाव्यस्यप्रधानभूतानायिका विद्यते।तस्यामादर्शनायिकायाःसर्वेगुणाःसमाविष्टाःसन्ति।समासेनतान्गुणानाधारीकृत्यवयमत्रकिञ्चि द्विचारयामः।अनन्यसुन्दरी -

कुण्डिनपुर्याअधिपतेःभूपतेःभीमसेनस्यात्मजादमयन्तीत्रिलोकललनाललामभूताअतीवकमनीयावर्तते।त स्याःकमनीयकमवेक्ष्यत्रिभुवनेकोनामजनःमुग्धोनभवति।चन्द्रमसःसारभागंसमाकृष्यदमयन्त्याःसौन्दर्या तिशयविनिर्माणंवेधसाविहितामित्येवंरुपेणकल्पतेमहाकविःश्रीहर्षः।यथा -

हृतसारमिवेन्दुमण्डलंदमयन्तीवदनायवेधसा।

कृतमध्यविलंविलोक्यतेधृतगम्भीरखनीखनीलिमा॥

एवंभैम्याःविभिन्नाङ्गानांसैन्दर्यातिशयस्यवर्णनंविदधन्तस्याःकुचद्वयस्यसमुपवर्णनंकियच्चित्ताकर्षक मित्यत्रसचेतसएवप्रमाणम्।निदर्शनार्थंयथा।

अपितद्वपुषिप्रसर्पतोर्गमितेकान्तिझरैरगाधताम्।'

स्मरयौवनयोःखलुद्वयोःप्लवकुम्भौभवतःकुचावुभौ।।

अन्यच्च -

कलशेनिजहेतुदण्डजःकिमुअक्रभ्रमकारितागुणः।

सतदुच्चकुचौभवन्प्रभाझरचक्रभ्रममातनोतियत्॥

उच्चकुलप्रसूता -

त्रिभुवनललनाललामभूताभैमीमहोच्चकुलेसञ्जाताविद्यते।तस्यांविनयशीलतायाःधैर्यस्य, गाम्भीर्यस्यचादुभुतंसम्मिश्रणंदृश्यते।त्रपातस्याःमण्डनं, धैर्यधनं, शालीनताचप्रयसीरिवासीत्

अनुरागवती -

त्रिभुवनाऽङ्गनाऽऽदर्शभूताभैमीरियंस्वपितुरन्तिकेवन्दीजनैःनरपतेःनलस्यकीर्तिगानंश्रावंश्रावंराज्ञिनले ऽनुरक्तासञ्जाता।हिरण्मयोहंसःयदादमयन्त्याउपवनेसमुपेत्यतस्याअन्तिकेनैषधस्यगुणगानंविधाय भौम्याःहृदगताशयंवेदितुमभिलषति, तदात्रिपान्विताभैमीशालीनतायाःपरांकोटिंसन्दर्शयतिब्रूते -

मनस्तुयंनोज्झितजातुयातुमनोरथःकण्ठपथंकथंसः ?

कानामबालाद्विजराजपाणिग्रहाऽभिलाषंकथयेदभिज्ञा ?

अन्यच्च -

इतीरितापत्ररथेनतेनह्रीणाचहृष्टाचबभाणभैमी।

चेतोनलङ्कामयतेमदीयंनाऽन्यत्रकुत्राऽपिचसाऽभिलाषम्॥

इदमस्तिकिञ्चनमहाकाव्यम्।अस्यलेखकःअस्ति श्रीहर्षः ।संस्कृतसाहित्येपञ्चमहाकाव्यानिइतियानि प्रसिद्धानिसन्तितेषुअन्यतममस्तिइदंमहाकाव्यम्।

५.४. विषयः

नैषध्याचरितेनिषधादेशस्यराजानलस्यजीवनस्यवर्णनम्अस्ति ।

ननलदमयन्तीयोःपरस्परप्रेमविवाहयोःसंक्षिप्तकथाकल्पनाशक्त्याकथयितुंशक्यते ।श्रहर्षस्यसाहाय्येन २२ कान्टोषुप्रसारितम्अस्ति। तेषांप्रेम्णिदिव्यास्नुषा च हास्यम् | महत्त्वपूर्णम्सहयोग।

नशधियचरितेश्रीहर्षेणएतावताप्रौढापाण्डित्यःप्रकटितःअस्ति। शास्त्र-काव्यंजातम्इतिप्रदर्शितम् ।

सरलसंख्याएतेनकृतज्ञः न शक्नोतिगडबडंकर्तुं।

विद्वानानांगौरवरोगस्यमूल्याङ्कनंकुरुतएतत्औषधंप्रतिइदं (नैसाधंद्विदौषधं च) इतिगणितम्अस्ति।एतत्महाकाव्यंभारवी-माघयोःकाव्येषुसमाविष्टम्अस्ति। उत्कृष्टं च उक्तम्-

तावडभाभारवेवेभारतीयवनमाघस्यनोदयः।

उदितेनैषधेकाव्येक्यूमाघ: क्यू च भारवी:।

अर्थात्भारःविशोभामाघोदयपर्यन्तंकदा च नैषधकाव्यस्यउद्भूतेक्वमाघःक्वभारवी च । भरवी, माघ, श्रीहर्षमहाकाव्य (किरातार्जुनीय, शिषपालवध, औषधीयश्च)२.

'भट्टरायी' इतिस्क्रिप्टविदःवदन्ति। त्रयःअपिविधिआधारितउन्सेरपृष्टवन्तः।
कालिदासस्यत्रीणिकाव्यानि (राघवूनशाकुमारसंभवश्चमेघदाथुः |
सरलशैल्याःआश्रयस्यकारणेनलघुत्रेयीउच्यते ।
एतेषांषट्काव्यानांसंख्याप्रलेखनपरम्परायांविशेषप्रचारःभवति ।

५.४.१. नैषधचरितप्रथमसर्ग (श्लोक 1 -35)

निपीययस्यक्षितिरक्षिणःकथाः

तथाद्रियन्ते न बुधाःसुधामपि ।

नलासितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः

स राशिरासीन्महसांमहोज्ज्वलः ॥1॥

रसैःकथायस्यसुधावधीरणी

नलः स भूजानिरभूद्गुणाद्भुतः ।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रित

ज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः ॥2॥

पवित्रमत्रातनुतेजगद्युगे

स्मृतारसक्षालनयेवयत्कथा ।

कथं न सामद्गिरमाविलामपि

स्वसेविनीमेवपवित्रयिष्यति ॥3॥

अधीतिबोधाचरणप्रचारणै

र्दशाश्चतस्रःप्रणयन्नुपाधिभिः ।

चतुर्दशत्वंकृतवान्कृतःस्वयं

न वेद्मिविद्यासुचतुर्दशस्वयम् ॥4॥

अमुष्यविद्यारसनाग्रनर्तकी

त्रयीवनीताङ्गगुणेनविस्तरम् ।

अगाहताष्टादशतांजिगीषया

नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥5॥

दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता

दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।

बभारशास्त्राणिदृशंद्वयाधिकां

निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥6॥

पदैश्चतुर्भिःसुकृतेस्थिरीकृते

कृतेऽमुनाके न तपःप्रपेदिरे ।

भुवंयदेकाङ्घ्रिकनिष्ठयास्पृश

न्दधावधर्मोऽपिकृशस्तपस्विताम् ॥7॥

यदस्ययात्रासुबलोद्धतंरजः

स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम ।

तदेवगत्वापतितंसुधाम्बुधौ

दधातिपङ्कीभवदङ्कतांविधौ ॥8॥

स्फुरद्धनर्निस्वनतद्धनाशुग

प्रगल्भवृष्टिव्ययितस्यसंगरे ।

निजस्यतेजःशिखिनःपरश्शता

वितेनुरिङ्गालमिवायशःपरे ॥9॥

अनल्पदग्धारिपुरानलोज्ज्वलैः

निजप्रतापैर्वलयंज्वलद्भुवः ।

प्रदक्षिणीकृत्यजयायसृष्ट्या

रराजनीराजनया स राजघः ॥10॥

निवारितास्तेनमहीतलेऽखिले

निरीतिभावंगमितेऽतिवृष्टयः ।

न तत्यजुर्नूनमनन्यविश्रमाः

प्रतीपभूपालमृगीदृशांदृशः ॥11॥

सितांशुवर्णैर्वयतिस्मतद्गुणैः

महासिवेम्नःसहकृत्वरीबहुम् ।

दिगङ्गनाङ्गावरणंरणाङ्गणे

यशःपटंतद्भटचातुरीतुरी ॥12॥

प्रतिपभूपैरिवकिंततोभिया

विरुद्धधर्मैरपिमेत्तृतोज्झिता ।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्

विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥13॥

तदोजसस्तद्यशसःस्थिताविमौ

वृथेतिचित्तेकुरुतेयदायदा ।

तनोतिभानोःपरिवेषकैतवात्

तदाविधिःकुण्डलनांविधोरपि ॥14॥

अयंदरिद्रोभवितेतिवैधसीं

विपिंललाटेऽर्थिजनस्यजाग्रतीम् ।

मृषां न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः

प्रणीयदारिद्रदरिद्रतांनलः ॥15॥

विभज्यमेरुर्नयदर्थिसात्कृतो

न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययवैर्मरुः ।

अमानितत्तेननिजायशोयुगं

द्विफालबद्धाश्चिकुराःशिरःस्थितम् ॥16॥

अजस्रमभ्यासमुपेयुषासमं

मुदैवदेवःकविनाबुधेन च ।

दधौपटीयान्समयंनयन्नयं

दिनेश्वरश्रीरुदयंदिनेदिने ॥17॥

अधोविधानात्कमलप्रवालयोः

शिरःसुदानादखिलक्षमाभुजाम् ।

पुरेदमूर्ध्वभवतीतिवेधसा

पदंकिमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥18॥

जगज्जयंतेन च कोशमक्षयं

प्रणीतवान्शैशवशेषवानयम् ।

सखारतीशस्यऋतुर्यथावनं

वपुस्तथालिङ्गदथास्ययौवनम् ॥19॥

अधारिपद्मेषुतदङ्घ्रिणाघृणा

क्वतच्छयच्छायलवोऽपिपल्लवे ।

तदास्यदास्येऽपिगतोऽधिकारितां

न शारदःपार्धिकशर्वरीश्वरः ॥20॥

किमस्यलोम्नांकपटेनकोटिभिः

विधिर्नलेखाभिरजीगणद्गुणान् ।

न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता

कृताश्चकिंदूषणशून्यबिन्दवः ॥21॥

अमुष्यदोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने

ध्रुवंगृहीतार्गलदीर्घपीनता ।

उरःश्रियातत्र च गोपुरस्फुरत्

कपाटदुर्धर्षतिरःप्रसारिता ॥22॥

स्वकेलिलेशस्मितनिन्दितेन्दुनो

निजांशदृक्तर्जितपद्मसंपदः ।

अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे

न तन्मुखस्यप्रतिमाचराचरे ॥23॥

सरोरुहंतस्यदृशैवनिर्जितं

जिताःस्मितेनैवविधोरपिश्रियः ।

कुतःपरंभव्यमहोमहीयसी

तदाननस्योपमितौदरिद्रता ॥24॥

स्ववालभारस्यतदुत्तमाङ्गजैः

समंचमर्यैवतुलाभिलाषिणः ।

अनागसेशंसतिबालचापलं

पुनःपुनःपुच्छविलोलनच्छलात् ॥25॥

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया

निजस्यचित्तस्य च तंप्रतीच्छया ।

द्विधानृपेतत्रजगत्त्रयीभुवां

नतभ्रुवांमन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥26॥

निमीलनभ्रंशजुषादृशाभृशं

निपीयतंयस्त्रिदशीर्बिररर्जितः ।

अमूस्तमभ्यासभरंविवृण्वते

निमेषनिःस्वैरधुनापिलोचनैः ॥27॥

अदस्तदाकर्णिफलाढ्यजीवितं

दृशोर्द्वयंनस्तदवीक्षिचाफलम् ।

तिस्मचक्षुःश्रवसांप्रियानले

स्तुवन्तिनिन्दन्तिहृदातदात्मनः ॥28॥

विलोकयन्तीभिरजस्रभावना-

बलादमुंनेत्रनिमीलनेष्वपि ।

अलम्भिमर्त्याभिरमुष्यदर्शने

न विघ्नलेशोऽपिनिमेषनिर्मितिः ॥29॥

न कानिशिस्वप्नगतंददर्श

तंजगादगोत्रस्खलिते च का न तम् ।

तदात्मताध्यातधवारते च का

चकारवा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥30॥

श्रियास्ययोग्याहमितिस्वमीक्षितुं

करेतमालोक्यसुरूपयाधृतः ।

विहायभैमीमपदर्पयाकया

न दर्पणःश्वासमलीमसःकृतः ॥31॥

यथोह्यमानःखलुभोगभोजिना

प्रसह्यवैरोचनिजस्यपत्तनम् ।

विदर्भजायामदनस्तथामनो-

नलावरुद्धंवयसैववेशितः ॥32॥

नृपेऽनुरूपेनिजरूपसंपदां

दिदेशतस्मिन्बहुशःश्रुतिंगते ।

विशिष्यसाभीमनरेन्द्रनन्दना

मनोभवाज्ञैकवशंवदंमनः ॥33॥

उपासनामेत्यपितुःस्मरज्यते

दिनेदिनेसावसरेषुबन्दिनाम् ।

पठत्सुतेषुप्रतिभूपतीनलं

विनिद्ररोमाजनिशृण्वतीनलम् ॥34॥

कथाप्रसङ्गेषुमिथःसखीमुखात्

तृणेऽपितन्व्यानलनामनिश्रुते ।

द्रुतंविधूयान्यदभूयतानया

मुदातदाकर्णनसज्जकर्णया ॥35॥

५.४.२. सारांशः

निषधेषुपरमधार्मिकःनलोनामराजाअभवत् । स कदाचित्स्नातुंसरोगतोहंसानपश्यत् । अथतेष्वेकंराजहंसं स कुतूहलादगृहणात् । भूभृतागृहीतोराजहंसोमनुष्यवाचातमवदत्, " **राजन्मुञ्चमांशरणागतम् । तवोपकारं न कदाचिदहंविस्मरिष्यामिविदर्भाधिपस्यभीमकस्यःराज्ञःविनयादिगुणसंपन्नासुरैरपिस्पृहणीयादमयन्तीनामकन्यातवसदृशीभार्था, त्वं च तस्याःअनुरुपोभर्ता, युवयोस्तुल्यसंयोगार्थमहंदौत्यंकरिष्ये"** इति । तथेतिराज्ञानलेनमुक्तोराजहंसोविदर्भदेशंप्राप्य, दमयन्त्या नलस्यगुणानाश्रावयत् । **'नलादन्यंनाहंपतिंवृण्वे'** इतिप्रतिवचनंगृहीत्वानलमभ्येत्यतस्मैदमयन्तीगतंवृत्तान्तंश्रावयित्वायथाकामंवियतिसमाचरत् ।

अथसमारब्धेदमयन्त्याःस्वयंवरेनैकराजानःदिक्पालाश्च्चत्वारःनलरूपधारिणः भीमकराजधानीं प्राप्नुवन् । तानाऽलोक्यजातसंदेहानलंजिज्ञासमानादमयन्तीदिक्पालान्शरणंगता । मोदंतन्वानास्तेऽपिस्वंस्वंरुपमदर्शयन् । ततःसासुमुखीकरधृतांपुष्पमालांनलकण्ठेन्यवेशयत् । विवाहमङ्गलादनन्तरंनलोऽपितयासाकंधर्माचरणेनकालम्अनयत् । कदाचिन्नलःअक्षालितचरणएवसन्ध्यामुपास्यअस्वपीत् । अशुचिनानेनाचारेणलब्धावसरः कलिः प्राविशत् । तेनविलुप्तमतिर्नलोधर्म्यमाचारंविहाययथेष्टमाचरत् । परिणामतः पुष्करेण भ्रात्राद्यूतेजितोनलःदमयन्त्यासहवनमगच्छत् । तत्रापिकलिनाबहुविधैश्छलैःपीडितोनलःदमयन्तीमेकाकिनीमुत्सृज्यवनान्तरमाश्रयत । गच्छन् स महान्तंदारुणंदावमैक्षत । दावेतस्मिन् कर्कोटको नामसर्पआसीत् । तेनप्रार्हितोनलःवनानलात्कर्कोटकममोचयत् । तस्यप्रसादेनपपात्मनःकलेर्मुक्तोनलःसमार्थःशाश्वतीःसमाःपृथिविमशात् ।

५.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

१. नैषधाचरितम्" महाकाव्यस्यमुख्यविषयःकः?अस्याःकथायाःमहत्त्वपूर्णाःसन्देशाःकेसन्ति?

२. "नैषधाचरितम्" इत्यस्मिन्कविःश्रीहर्षेणकानिभाषामीटर् च प्रयुक्ताः? तस्यकाव्यस्यकृतेभाषायाः, अनुप्रासस्य च एषःचयनःकिमर्थंमहत्त्वपूर्णः ?

३. अस्मिन्काव्येचरित्रविकासः, पात्राणांमध्येकीदृशःसंवादः च अस्ति ?

४. "नैषधाचरितम्" कथायाःकासंरचना ? तस्मिन्किमपिविशेषंसृजनात्मकंतन्त्रंप्रयुक्तम्अस्तिवा ?

५. काव्येकीदृशाःकल्पना, रसः, भावाः च सन्ति ? एतेतत्त्वानिकाव्यस्यअधिकंगभीरताम्कथंददति ?

६. श्रीहर्षस्य "नैषधाचरितम्" इत्यत्रधर्मस्य, नैतिकतायाः, मानवीयमूल्यानां च स्थानंकिम् ?

७. अस्मिन्काव्येसमाजात्, साहित्यात्, सांस्कृतिकदृष्ट्या च मूल्यानांविस्तारःकथंकृतः ?

८. “नैषधाचरितम्” मार्गेणश्रीहर्षःकथंकालेनअभिनन्दितःभवेत् ? अद्यत्वेअपिएतत्काव्यंमहत्त्वपूर्णम्अस्तिवा ?

५.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. Naisadhacarita of Sriharsa: A Critical Study" by V.N. Jha
2. "The Naisadhiyacarita of Sriharsa: Edited with an Introduction, English Translation, and Notes" by ङ. ङrishnamoorthy
3. "Sriharsa'sNaisadhiyacarita: A Critical Study" by S.S. Bahulkar
4. "The Naisadhiyacarita of Sriharsa: With Sanskrit Commentary and English Translation" by M.R. ङale
5. "Naisadhacarita of Sriharsa: Text with English Translation and Critical Notes" by ङ.P. Parab
6. "Sriharsa: An Introduction to His Philosophy and Religion" by Ashok Aklujkar

UNIT-6- Naisadhacarita -sarga-1 (36-70)

६.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

६.२. पद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

६.३. नैषधचरितमहाकाव्यस्यपरिचयः

६.४. विषयः

६.४.१. नैषधचरितप्रथमसर्ग (श्लोक ३६ -७०)

६.४.२. सारांशः

६.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

६.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

६.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

नैषद्चरितमहाकाव्यास्यशिक्षामउद्देश्यः

- दर्शन, उत्कृष्टता, धर्म, मानवीयगुणोंकोप्रवर्धनएवंप्रोत्साहना।
- एतत्महाकाव्यं न केवलंकलायाःमहत्त्वंदर्शयतिअपितुविविधजीवनपरिस्थितीनांमाध्यमेनमानवजीवनस्यसमर्थनंअपिप्रस्तुतंकरोति ।
- नैषधाचरितमहाकाव्यंशैक्षिकसाहित्यदृष्ट्याभारतीयसाहित्यस्यमहत्त्वपूर्णःभागःअस्ति ।
- एतेनसमाजेनैतिकता, सहिष्णुता, सद्भावना च उत्पद्यते ।

६.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

काव्यसाहित्यस्यपठनस्यउद्देश्यंसामान्यतयामनोरञ्जनार्थं, शिक्षायाः, धार्मिकाध्यात्मिकप्रयोजनार्थं, साहित्यिककलाप्रशंसार्थं, सामाजिकसन्देशप्रसारार्थं च भवतिकाव्यसाहित्यद्वाराकथा, काव्य, नाटक, गीतइत्यादयःकलाःविशिष्टता, सौन्दर्यः, भावाः च सहप्रस्तुताःभवन्ति । मुख्यतयाएतत्साहित्यलेखनस्यएकंरूपंयत्आदर्शस्यपूजांकरोति, सांस्कृतिकंऐतिहासिकं च समर्थनंददाति, तथा च

विविधसामाजिकविचारानाम्प्रतिबिम्बस्यमाध्यमम्अपिअस्तिअनेनमाध्यमेनसमाजेसन्देशाःप्रसारिताःभवन्ति, जनानांविचाराः, भावनाः च प्रेरिताःभवन्ति ।

६.३. नैषधचरितमहाकाव्यस्यपरिचयः

भारतेसर्वप्रथमंमहाकाव्यंसंस्कृतभाषायांलिखितंदृष्टम्, एवंकथम्संस्कृतंप्राचीनतमाजीवितभाषाअस्तितथा च डेनमार्कजनानाम्अनन्तरम्अस्याःभाषायाःप्रथमाकाव्यंलिखितम्अस्तिअसदकाव्यःरामायः। वास्तवतःकासितायाःश्लोकाःवेदेषुअपिप्राप्यन्ते, परन्तुतस्यकाव्यग्रन्थेषुअसफलतायाःस्थितिः न लभ्यते। तस्यपश्चात्रामायणंमहाभारतंश्रीमद्भगैतंचकासितायाःसिशालक्यःनृन्थः। रामायमहाभारतकेबादभारतीयकृषकोंकोकाव्यसंमयस्यप्रेरणाएतयोःमहाकाव्यग्रन्थयोःप्राप्यते। हैयोपाश्चात्यसंस्कृतेःप्रतिरूपःअस्ति।तस्यरामायणस्यमहाभारतस्य च शैलीरचना च दर्शनेषुपूज्यःअस्ति।अतःवयंभारतीयाःमहाकाव्यस्यअध्ययनार्थंसंस्कृतभाषायांरचितंरामायणम्महाभारतसमीपेचव्यापरिसचताप्रथमंलिख्यते।अस्मिन्अध्यायेभवन्तःमुख्यतया...गेसिकमहाकाव्यस्यआरम्भः, उद्भूतः, उद्भवः, विकासः च रात्रौअध्ययने न अभवत्।भारतीयसाहित्येकीदृशीस्थितिःअभवत् ?रामायःअसदकाव्यः, सय्यिकाअग्निःकरीकारुरही, महाभारतइतिकथ्यतेअग्निऋशांतराहाराहा, एतौकाव्यग्रन्थौभारतीयसाहित्येएतादृशेविशालरूपेस्तः।प्राप्यन्ते।तस्यपश्चात्लिखितानांमहाकाव्यानांसंख्या, श्रृङ्खला च दीर्घाअस्ति। तस्यसृष्टिः कार्तेम्यस्यअनन्तरम्अपिकासिःएतान्कथानकानाम्उपयोगेनस्वस्वमहाकाव्यानांरचनांकृतवान्। साधयितुंसमर्थाःअभवन्, एतेअपिवीराःसन्ति।ध्यानकलाअपितेभ्यःशिक्षिताअस्ति। अस्मिन्परम्परायांमहाकासीकसलदादा च भिसुत, माघइत्यादयःअपिसूर्यः, सिररुसचःइत्यादयःसमीपतःआगच्छन्ति। रामायमहाभारतइतिकाव्यग्रन्थद्वयंनअनुसृत्यस्वकीयंलिखितवान्काव्यग्रन्थलिखे।

अस्मिन्एवपरम्परायांरामायमहाभारतयोःमहाकाव्यंपश्चात्चउपायीनामसर्वाणिमहाकाव्यानि।अस्मिन्अध्यायेदत्तविमर्शानन्तरं। नेताकस्यउद्भीपर्यन्तंयात्रांतस्यमहाकाव्यं च अध्ययनंकृत्वागैपुरीपरम्परांअवगन्तुम्।
तदनन्तरंभवन्तःअसदकाव्यरामायइत्यादिमहाकाव्येषुप्रकाशंक्षिपन्ति।

नैषध्याचरितेनिषधादेशस्यराजानलस्यजीवनस्यवर्णनम्अस्ति । ननलदमयन्तीयोःपरस्परप्रेमविवाहयोःसंक्षिप्तकथाकल्पनाशक्त्याकथयितुंशक्यते ।श्रहर्षस्यसाहाय्येन २२ कान्टोषुप्रसारितम्अस्ति। तेषांप्रेम्णिदिव्यास्नुषा च हास्यम् | महत्त्वपूर्णम्सहयोग। नशधियचरितेश्रीहर्षेणएतावताप्रौढापाण्डित्यःप्रकटितःअस्ति। शास्त्र-काव्यंजातम्इतिप्रदर्शितम् । सरलसंख्याएतेनकृतज्ञः न शक्नोतिगडबडंकर्तुं। विद्वानानांगौरवरोगस्यमूल्याङ्कनंकुरुतएतत्औषधंप्रतिइदं (नैसाधंद्विदौषधं च) इतिगणितम्अस्ति।एतत्महाकाव्यंभारवी-माघयोःकाव्येषुसमाविष्टम्अस्ति। उत्कृष्टं च उक्तम्-

तावडभाभारवेवेभारतीयवनमाघस्यनोदयः।

उदितेनैषधेकाव्येक्यूमाघ: क्यू च भारवी: ।

अर्थात्भारःविशोभामाघोदयपर्यन्तंकदा च नैषधकाव्यस्यउद्भूतेक्वमाघःक्वभारवी च । भरवी, माघ, श्रीहर्षमहाकाव्य (किरातार्जुनीय, शिषपालवध, औषधीयश्च)२.

'भट्टरायी' इतिस्क्रिप्टविदःवदन्ति। त्रयःअपिविधिआधारितउन्सेरपृष्टवन्तः। कालिदासस्यत्रीणिकाव्यानि (राघवूनशाकुमारसंभवश्चमेघदाथुः | सरलशैल्याःआश्रयस्यकारणेनलघुत्रेयीउच्यते । एतेषांषट्काव्यानांसंख्याप्रलेखनपरम्परायांविशेषप्रचारःभवति ।

६.४. विषयः

नैषध्याचरितेनिषधादेशस्यराजानलस्यजीवनस्यवर्णनम्अस्ति । ननलदमयन्तीयोःपरस्परप्रेमविवाहयोःसंक्षिप्तकथाकल्पनाशक्त्याकथयितुंशक्यते ।श्रहर्षस्यसाहाय्येन २२ कान्टोषुप्रसारितम्अस्ति। तेषांप्रेम्णिदिव्यास्नुषा च हास्यम् | महत्त्वपूर्णम्सहयोग। नशधियचरितेश्रीहर्षेणएतावताप्रौढापाण्डित्यःप्रकटितःअस्ति। शास्त्र-काव्यंजातम्इतिप्रदर्शितम् । सरलसंख्याएतेनकृतज्ञः न शक्नोतिगडबडंकर्तुं। विद्वानानांगौरवरोगस्यमूल्याङ्कनंकुरुतएतत्औषधंप्रतिइदं (नैसाधंद्विदौषधं च) इतिगणितम्अस्ति।एतत्महाकाव्यंभारवी-माघयोःकाव्येषुसमाविष्टम्अस्ति। उत्कृष्टं च उक्तम्-

तावडभाभारवेवेभारतीयवनमाघस्यनोदयः।

उदितेनैषधेकाव्येक्यूमाघ: क्यू च भारवी: ।

अर्थात्भारःविशोभामाघोदयपर्यन्तंकदा च नैषधकाव्यस्यउद्भूतेक्वमाघःक्वभारवी च । भरवी, माघ, श्रीहर्षमहाकाव्य (किरातार्जुनीय, शिषपालवध, औषधीयश्च)२.

'भट्टरायी' इतिस्क्रिप्टविदःवदन्ति। त्रयःअपिविधिआधारितउन्सेरपृष्टवन्तः। कालिदासस्यत्रीणिकाव्यानि (राघवूनशाकुमारसंभवश्चमेघदाथुः | सरलशैल्याःआश्रयस्यकारणेनलघुत्रेयीउच्यते । एतेषांषट्काव्यानांसंख्याप्रलेखनपरम्परायांविशेषप्रचारःभवति

६.४.१. नैषधचरितप्रथमसर्ग (श्लोक 36-70)

स्मरात्परासोरनिमेषलोचना-

द्बिभेमितद्भन्नमुदाहरेतिसा ।

जनेनयूनःस्तुवतातदास्पदे

निदर्शनंनैषधमभ्यषेचयत् ॥36॥

नलस्यपृष्टानिषधागतागुणान्

मिषेणदूतद्विजबन्दिचारणाः ।

निपीयतत्कीर्तिकथामथानया

चिरायतस्थेविमनायमानया ॥37॥

प्रीयंप्रियां च त्रिजगज्जयिश्रियौ

लिखाधिलीलागृहभित्तिकावपि ।

इतिस्मसाकारुवरेणलेखितं

नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥38॥

मनोरथेनस्वपतीकृतंनलं

निशिक्वसा न स्वपतीस्मपश्यति ।

अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्

करोतिसुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥39॥

निमीलितादक्षियुगाच्चनिद्रया

हृदोऽपिबाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।

अदर्शिसंगोप्यकदाप्यवीक्षितो

रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥40॥

अहोअहोभिर्महिमाहिमागमेऽ-

प्यभिप्रपेदेप्रतितांस्मरार्दिताम् ।

तपर्तुपूर्तावपिमेदसांभरा

विभावरीभिर्बिभरांबभूविरे ॥41॥

स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्रजः

श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम् ।

कदाचिदस्यायुवधैर्यलोपिनं

नलोऽपिलोकादशृणोद्गुणोत्करम् ॥42॥

तमेवलब्ध्वावसरंततःस्मरः

शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।

अमोघशक्त्यानिजयेनमूर्तया

तयाविनिर्जेतुमियेषनैषधम् ॥43॥

अकारितेनश्रवणातिथिर्गुणः

क्षमाभुजाभीमनृपात्मजालयः ।

तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणा

स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः ॥44॥

अमुष्यधीरस्यजयायसाहसी

तदाखलुज्यांविशिखैःसनाथयन् ।

निमज्जयामासयशांसिसंशये

स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्ययि ॥45॥

अनेनभैमींघटयिष्यतस्तथा

विधेरवन्ध्येच्छतयाव्यलासितत् ।

अभेदितत्तादृगनङ्गमार्गणै-

र्यदस्यपौष्पैरपिधैयकञ्चुकम् ॥46॥

किमन्यदद्यापियदस्त्रतापितः

पितामहोवारिजमाश्रयत्यहो ।

स्मरंतनुच्छायतयातमात्मनः

शशाकशङ्के स न लङ्घितुंनलः ॥47॥

उरोभुवाकुम्भयुगेनजृम्भितं

नवोपहारेणवयःकृतेनकिम् ।

त्रपासरिद्दर्गमपिप्रतीर्यसा

नलस्यतन्वीहृदयंविवेशयत् ॥48॥

अपहनुवानस्यजनाययन्निजा

मधीरतामस्यकृतंमनोभुवा ।

अबोधितज्जागरदुःखसाक्षिणी

निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला ॥49॥

स्मरोपतप्तोऽपिभृशं न स प्रभु-

र्विदर्भराजंतनयामयाचत ।

त्यजन्त्यसून्शर्म च मानिनोवरं

त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥50॥

मृषाविषादाभिनयादयंक्वचि-

ज्जुगोपनिःश्वासततिंवियोगजाम् ।

विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता

विभावनाच्चापललापपाण्डुताम् ॥51॥

शशाकनिह्नोतुमयेनतत्प्रिया

मयंबभाषेयदलीकवीक्षिताम् ।

समाजएवालपितासुवैणिकै-

र्मुमूर्च्छयत्पञ्चममूर्च्छनासु च ॥52॥

अवापसापत्रपतां स भूपति-

र्जितेन्द्रियाणांधुरिकीर्तितस्थितिः ।

असंवरेशंबरवैरिविक्रमे

क्रमेणतत्रस्फुटतामुपेयुषि ॥53॥

अलंनलंरोद्धुममीकिलाभव-

न्गुणाविवेकप्रमुखा न चापलम् ।

स्मरः स रत्यामनिरुद्धमेवयत्-

सृजत्ययंसर्गनिसर्गईदृशः ॥54॥

अनङ्गचिह्नं स विनाशशाकनो

यदासितुंसंसदियत्नवानपि ।

क्षणंतदारामविहारकैतवान्

निषेवितुंदेशमियेषनिर्जनम् ॥55॥

अथश्रियाभर्त्सितमत्स्यलाच्छनः

समंवयस्यैःस्वरहस्यवेदिभिः ।

पुरोपकण्ठोपवनंकिलेक्षिता

दिदेशयानायनिदेशकारिणः ॥56॥

अमीततस्तस्यविभूषितंसितं

जवेऽपिमानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।

उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः

खुराञ्चलैःक्षोदितमन्दुरोदरम् ॥57॥

अथान्तरेणावटुगामिनाध्वना

निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः ।

निगालगाद्देवमणेरिवोत्थितै-

र्विराजितंकेसरकेशरश्मिभिः ॥58॥

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितै-

रुपास्यमानंचरणेषुरेणुभिः ।

रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतै-

र्जनस्यचेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥59॥

चलाचलप्रोथतयामहीभृते

स्ववेगदर्पानिववक्तुमुत्सुकम् ।

अलंगिरावेदकिलायमाशयं

स्वयंहयस्येति च मौनमास्थितम् ॥60॥

महारथस्याध्वनिचक्रवर्तिनः

परानपेक्षोद्वहनाद्यशःसितम् ।

रदावदातांशुमिषादनीदृशां

हसन्तमन्तर्बलमर्वतांरवेः ॥61॥

सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषो

मिषेणपुच्छस्य च केसरस्य च ।

स्फुटंचलच्चामरयुग्मचिह्ननै-

रनिह्नुवानंनिजवाजिराजताम् ॥62॥

अपिद्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे

मुखानुषक्तायतवल्गुवल्गया ।

उपेयिवांसंप्रतिमल्लतांरय-

स्मयेजितस्यप्रसभंगरुत्मतः ॥63॥

स सिन्धुजंशीतमहःसहोदरं

हरन्तमुच्चैःश्रवसःश्रियंहयम् ।

जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचन-

स्तमारुरोहक्षितिपाकशासनः ॥64॥

निजामयूखाइवतीक्ष्णदीधितिं

स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम् ।

तमश्ववाराजवनाश्वयायिनं

प्रकाशरूपामनुजेशमन्वयुः ॥65॥

चलन्नलंकृत्यमहारयंहयं

स्ववाहवाहोचितवेषपेशलः ।

प्रमोदनिःस्पन्दतराक्षिपक्ष्मभि-

र्व्यलोकिलोकैर्नगरालयैर्नलः ॥66॥

क्षणादथैषक्षणदापतिप्रभः

प्रभञ्जनाध्येयजवेनवाजिना ।

सहैवताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभि-

र्बहिःपुरोऽभूत्पुरुहूतपौरुषः ॥67॥

ततःप्रतीच्छप्रहरेतिभाषिणी

परस्परोल्लासितशल्यपल्लवे ।

मृषामृघंसादिबलेकुतूहला-

न्नलस्यनासीरगतेवितेनतुः ॥68॥

प्रयातुमस्माकमियंकियत्पदं

धरातदम्भोधिरपिस्थलायताम् ।

इतीववाहैर्निजवेगदर्पितैः

पयोधिरोधक्षममुद्धतंरजः ॥69॥

हरेर्यदक्रामिपदैककेनखं

पदैश्चतुर्भिःक्रमणेऽपितस्यनः ।

त्रपाहरीणामितिनम्रितानन्नै-

र्न्यवर्तितैरर्धनभःकृतक्रमैः ॥70॥

६.४.२. सारांशः

निषधेषुपरमधार्मिकःनलोनामराजाअभवत् । स कदाचित्स्नातुंसरोगतोहंसानपश्यत् । अथतेष्वेकंराजहंसं स कुतूहलादगृहणात् । भूभृतागृहीतोराजहंसोमनुष्यवाचातमवदत्, "**राजन्मुञ्चमांशरणागतम् । तवोपकारं न कदाचिदहंविस्मरिष्यामिविदर्भाधिपस्यभीमकस्यःराज्ञःविनयादिगुणसंपन्नासुरैरपिस्पृहणीयादमयन्तीनामकन्यातवसदृशीभार्था, त्वं च तस्याःअनुरुपोभर्ता, युवयोस्तुल्यसंयोगार्थमहंदौत्यंकरिष्ये"** इति । तथेतिराज्ञानलेनमुक्तोराजहंसोविदर्भदेशंप्राप्य, दमयन्त्या नलस्यगुणानाश्रावयत् । **'नलादन्यंनाहंपतिंवुण्वे'** इतिप्रतिवचनंगृहीत्वानलमभ्येत्यतस्मैदमयन्तीगतंवृत्तान्तंश्रावयित्वायथाकामंवियतिसमाचरत् । अथसमारब्धेदमयन्त्याःस्वयंवरेनैकराजानःदिक्पालाश्च्चत्वारःनलरूपधारिणः भीमकराजधानीं प्राप्नुवन् । तानाऽलोक्यजातसंदेहानलंजिज्ञासमानादमयन्तीदिक्पालान्शरणंगता ।

मोदंतन्वानास्तेऽपिस्वंस्वंरुपमदर्शयन् । ततःसासुमुखीकरधृतांपुष्पमालांनलकण्ठेन्यवेशयत् । विवाहमङ्ग्लादनन्तरंनलोऽपितयासाकंधर्माचरणेनकालम्अनयत् । कदाचिन्नलःअक्षालितचरणएवसन्ध्यामुपास्यअस्वपीत् । अशुचिनानेनाचारेणलब्धावसरः कलिः प्राविशत् । तेनविलुप्तमतिर्नलोधर्म्यमाचारंविहाययथेष्टमाचरत् । परिणामतः पुष्करेण भ्रात्राद्यूतेजितोनलःदमयन्त्यासहवनमगच्छत् । तत्रापिकलिनाबहुविधैश्छलैःपीडितोनलःदमयन्तीमेकाकिनीमुत्सृज्यवनान्तरमाश्रयत । गच्छन् स महान्तंदारुणंदावमैक्षत । दावेतस्मिन् कर्कोटको नामसर्पआसीत् । तेनप्रार्हितोनलःवनानलात्कर्कोटकममोचयत् । तस्यप्रसादेनपपात्मनःकलेर्मुक्तोनलःसमार्थःशाश्वतीःसमाःपृथिविमशात् ।

६.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

१. नैषधाचरितम्" महाकाव्यस्यमुख्यविषयःकः?अस्याःकथायाःमहत्त्वपूर्णाःसन्देशाःकेसन्ति?

२. "नैषधाचरितम्" इत्यस्मिन्कविःश्रीहर्षेणकानिभाषामीटर् च प्रयुक्ताः? तस्यकाव्यस्यकृतेभाषायाः, अनुप्रासस्य च एषःचयनःकिमर्थंमहत्त्वपूर्णः ?

३. अस्मिन्काव्येचरित्रविकासः, पात्राणांमध्येकीदृशःसंवादः च अस्ति ?

४. "नैषधाचरितम्" कथायाःकासंरचना ? तस्मिन्किमपिविशेषंसृजनात्मकंतन्त्रंप्रयुक्तम्अस्तिवा ?

५. काव्येकीदृशाःकल्पना, रसः, भावाः च सन्ति ? एतेतत्त्वानिकाव्यस्यअधिकंगभीरताम्कथंददति ?

६. श्रीहर्षस्य "नैषधाचरितम्" इत्यत्रधर्मस्य, नैतिकतायाः, मानवीयमूल्यानां च स्थानंकिम् ?

७. अस्मिन्काव्येसमाजात्, साहित्यात्, सांस्कृतिकदृष्ट्या च मूल्यानांविस्तारःकथंकृतः ?

८. “नैषधाचरितम्” मार्गेणश्रीहर्षःकथंकालेनअभिनन्दितःभवेत् ?

अद्यत्वेअपिएतत्काव्यंमहत्त्वपूर्णम्अस्तिवा?

६.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. Naisadhacarita of Sriharsa: A Critical Study" by V.N. Jha
2. "The Naisadhiyacarita of Sriharsa: Edited with an Introduction, English Translation, and Notes" by ऱ. ऱrishnamoorthy
3. "Sriharsa'sNaisadhiyacarita: A Critical Study" by S.S. Bahulkar
4. "The Naisadhiyacarita of Sriharsa: With Sanskrit Commentary and English Translation" by M.R. ऱale
5. "Naisadhacarita of Sriharsa: Text with English Translation and Critical Notes" by ऱ.P. Parab
6. "Sriharsa: An Introduction to His Philosophy and Religion" by Ashok Aklujkar

UNIT-7-Naisadhacarita -sarga-1 (71-105)

७.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

७.२. पद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

७.३. नैषधचरितमहाकाव्यस्यपरिचयः

७.४. विषयः

७.४.१. नैषधचरितप्रथमसर्ग (श्लोक ७१ -१०५)

७.४.२. सारांशः

७.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

७.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

७.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

नैषद्चरितमहाकाव्यास्यशिक्षामउद्देश्यः

- दर्शन, उत्कृष्टता, धर्म, मानवीयगुणोंकोप्रवर्धनएवंप्रोत्साहना।

- एतत्महाकाव्यं न केवलंकलायाःमहत्त्वंदर्शयतिअपितुविविधजीवनपरिस्थितीनांमाध्यमेनमानवजीवनस्यसमर्थनंअपिप्रस्तुतंकरोति ।
- नैषधाचरितमहाकाव्यंशैक्षिकसाहित्यदृष्ट्याभारतीयसाहित्यस्यमहत्त्वपूर्णःभागःअस्ति ।
- एतेनसमाजेनैतिकता, सहिष्णुता, सद्भावना च उत्पद्यते ।

७.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

काव्यसाहित्यस्यपठनस्यउद्देश्यंसामान्यतयामनोरञ्जनार्थं, शिक्षायाः, धार्मिकाध्यात्मिकप्रयोजनार्थं, साहित्यिककलाप्रशंसार्थं, सामाजिकसन्देशप्रसारार्थं च भवतिकाव्यसाहित्यद्वाराकथा, काव्य, नाटक, गीतइत्यादयःकलाःविशिष्टता, सौन्दर्यः, भावाः च सहप्रस्तुताःभवन्ति । मुख्यतयाएतत्साहित्यलेखनस्यएकंरूपंयत्आदर्शस्यपूजांकरोति, सांस्कृतिकंऐतिहासिकं च समर्थनंददाति, तथा च विविधसामाजिकविचारानाम्प्रतिबिम्बस्यमाध्यमम्अपिअस्तिअनेनमाध्यमेनसमाजेसन्देशाःप्रसारिताःभवन्ति, जनानांविचाराः, भावनाः च प्रेरिताःभवन्ति ।

७.३. नैषधचरितमहाकाव्यस्यपरिचयः

श्रीहर्षेण (भारवी) लिखितंमहाकाव्यं "नैषधाचरितम्" भारतीयसाहित्यस्यमहत्त्वपूर्णःग्रन्थःअस्ति । एतत्काव्यं १२ शताब्द्याःउत्तरभारतीयकविःश्रीहर्षेणरचितः । श्रीहर्षस्यनामभारतीयसाहित्यस्यमहाकविषुगण्यते, तस्य "नैषधाचरितम्" च तस्यप्रमुखंकृतिःअस्ति ।

"नैशाधाचरितम्" केमाध्यमसेश्रीहर्षजीनेभारतीयकाव्यसंस्कृतिकोउच्चस्तरतकनेकियाहै। नैषधचरित्रस्यआधारेणएतत्महाकाव्यंलिखितम्अस्ति, यस्मिन्नैषधराजस्यकथाव्याख्याताअस्ति । इयंकाव्यंविविधकविनांसाहित्यिकंकलात्मकं च योगदानंसमाश्रित्यभारतीयसाहित्यस्यइतिहासेमहत्त्वपूर्णंस्थानंधारयति ।

"नैषधाचरितम्" केमाध्यमसेश्रीहर्षजीनेभारतीयसंस्कृति, नैतिकता, धार्मिकतत्वोंकोसार्थकरूपसेप्रस्तुतकियाहै। एतदतिरिक्तंभाषा, काव्यं च अस्यकाव्यस्यमहत्त्वपूर्णंवैशिष्ट्यम्अस्ति । श्रीहर्षस्यएतत्महाकाव्यंउत्तरभारतीयसाहित्यस्यनूतनंआयामंदत्तवान्अस्तितथा च सःमहान्कविःइतिमन्यते ।

७.४. विषयः

महाकविनाश्रीहर्षेणनैषधीयचरितमहाकाव्येनलदमयन्त्याःस्नेहकथायाःचित्ताकर्षकंवर्णनंद्वाविंशतिसर्गेषु समाहितम् । सौन्दर्यातिशयसमन्विताविदर्भराजतनयाभैमीनैषधीयचरि त महाकाव्यस्यप्रधानभूतानायिकाविद्यते । तस्यामादर्शनायिकायाःसर्वेगुणाःसमाविष्टाःसन्ति । समासेनतान्गुणानाधारीकृत्यवयमत्रकिञ्चिद्विचारयामः । अनन्यसुन्दरी - कुण्डिनपुर्याअधिपतेःभूपतेःभीमसेनस्यात्मजादमयन्तीत्रिलोकललनाललामभूताअतीवकमनीयावर्तते । तस्याःकमनीयकमवेक्ष्यत्रिभुवनेकोनामजनःमुग्धो न भवति । चन्द्रमसःसारभागंसमाकृष्यदमयन्त्याःसौन्दर्यातिशयविनिर्माणंवेधसाविहितामित्येवंरुपेणकल्पतेमहाक विःश्रीहर्षः

७.४.१. नैषधचरितप्रथमसर्ग (श्लोक 71-105)

चमूचरास्तस्यनृपस्यसादिनो
जिनोक्तिषुश्राद्धतयेवसैन्धवाः ।
विहारदेशंतमवाप्यमण्डली-
मकारयन्भूरितुरंगमानपि ॥71॥
द्विषद्भिरेवास्यविलङ्घितादिशो
यशोभिरेवाब्धिरकारिगोष्पदम् ।
इतीवधारामवधीर्यमण्डली
क्रियाश्रियाऽमण्डितुरंगमैःस्थली ॥72॥

अचीकरच्चारुहयेनयाभ्रमी-
र्निजातपत्रस्यतलस्थलेनलः ।
मरुत्किमद्यापि न तासुशिक्षते
वितत्यवात्यामयचक्रङ्क्रमान् ॥73॥
विवेशगत्वा स विलासकाननं
ततःक्षणात्क्षोणिपतिर्धृतीच्छया ।
प्रवालरागच्छुरितंसुषुप्सया
हरिर्धनच्छायमिवार्णसांनिधिम् ॥74॥
वनान्तपर्यन्तमुपेत्यसस्पृहं
क्रमेणतस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे ।
न्यवर्तिदृष्टिप्रकरैःपुरौकसा-
मनुव्रजद्बन्धुसमाजबन्धुभिः ॥75॥
ततःप्रसूने च फले च मञ्जुले
स संमुखस्थाङ्गुलिनाजनाधिपः ।
निवेद्यमानंवनपालपाणिना
व्यालोकयत्काननकामनीयकम् ॥76॥
फलानिपुष्पाणि च पल्लवेकरे
वयोतिपातोद्गतवातवेपिते ।
स्थितैःसमादायमहर्षिवार्धकाद्
वनेतदातिथ्यमशिक्षिशाखिभिः ॥77॥
विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्-
मृगाङ्कचूडामणिवर्जनार्जितम् ।
दधानमाशासुचरिष्णुदुर्यशः
स कौतुकीतत्रददर्शकेतकम् ॥78॥
वियोगभाजांहृदिकण्टकैःकटु-
र्निधीयसेकर्णिशरःस्मरेणयत् ।
ततोदुराकर्षतयातदन्तकृद्-
विगीयसेमन्मथदेहदाहिना ॥79॥

त्वदग्रसूचीसचिवेनकामिनो-
र्मनोभवःसीव्यतिदुर्यशःपटौ ।
स्फुटं स पत्रैःकरपत्रमूर्तिभि
र्वियोगिहृद्दारुणिदारुणायते ॥80॥
धनुर्मधुस्विन्नकरोऽपिभीम-
जापरंपरागैस्तवधूलिहस्तयन् ।
प्रसूनधन्वाशरसात्करोतिमा-
मितिक्रुधाक्रुश्यततेनकैतकम् ॥81॥
विदर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गताप्तये
घटानिवापश्यदलंतपस्यतः ।
फलानिधूमस्यधयानधोमुखान्-
स दाडिमेदोहदधूपिनिद्रुमे ॥82॥
वियोगिनीमैक्षतदाडिमीमसौ
प्रियस्मृतेःस्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।
फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृ-
द्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम् ॥83॥
स्मरार्धचन्द्रेषुनिभेक्रशीयसां
स्फुटंपलाशेऽध्वजुषांपलाशनात् ।
स वृन्तमालोकतखण्डमन्वितं
वियोगिहृत्खण्डिनिकालखण्डजम् ॥84॥
नवालतागन्धवहेनचुम्बिता
करम्बिताङ्गीमकरन्दशीकरैः ।
दृशानृपेणस्मितशोभिकुञ्चला
दरादराभ्यांदरकम्पिनीपपे ॥85॥
विचिन्वतीःपान्थपतङ्गहिंसनै-
रपुण्यकर्माण्यलिकज्जलच्छलात् ।
व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः
स शम्बरारेर्बलिदीपिकाइव ॥86॥

अमन्यतासौकुसुमेषुगर्भगं
परागमन्धंकरणंवियोगिनाम् ।
स्मरेणमुक्तेषुपुरापुरारये
तदङ्गभस्मेवशरेषुसंगतम् ॥87॥
पिकाद्वनेशृण्वतिभृङ्गहुंकृतै-
र्दशामुदञ्चत्करुणेवियोगिनाम् ।
अनास्थयासूनकरप्रसारिणीं
ददर्शदूनःस्थलपद्मिनींनलः ॥88॥
रसालसालःसमदृश्यतामुना
स्फुरद्द्विरेफारवरोषहुंकृतिः ।
समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने
जनायदित्सन्निवतर्जनाभियम् ॥89॥
दिनेदिनेत्वंतनुरेधिरेऽधिकं
पुनःपुनर्मूर्च्छ च तापमृच्छ च ।
इतीवपान्थाञ्शपतःपिकान्द्विजान्-
सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ॥90॥
अलिस्रजाकुड्मलमुच्चशेखरं
निपीयचाम्पेयमधीरयाधिया ।
स धूमकेतुंविषदेवियोगिना-
मुदीतमातङ्कितवानशङ्कत ॥91॥
गलत्परागंभ्रमिभङ्गिभिःपतत्-
प्रसक्तभृङ्गावलिनागकेसरम् ।
स मारनाराचनिघर्षणस्खल-
ज्ज्वलत्कणंशाणमिवव्यलोकयत् ॥92॥
तदङ्गमुद्दिश्यसुगन्धिपातुकाः
शिलीमुखालीःकुसुमाहुणस्पृशः ।
स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमात्-
स्मरःस्वनन्तीरवलोक्यलज्जितः ॥93॥

मरुल्ललत्पल्लवकण्टकैःक्षतं
समुच्छलच्चन्दनसारसौरभम् ।
स वारनारीकुचसंचितोपमं
ददर्शमालूरफलंपचेलिमम् ॥94॥
युवद्वयीचित्तनिमज्जनोचित-
प्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम् ।
स्मरेषुधीकृत्यधियाभयान्धसा
स पाटलायाःस्तबकंप्रकम्पितः ॥95॥
मुनिद्रुमःकोरकितःशितिद्युति-
र्वनेऽमनाऽमन्यतसिंहिकासुतः ।
तमिस्त्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितं
कलाकलापंकिलवैधवंवमन् ॥96॥
पुराहठाक्षिप्ततुषारपाण्डुर-
च्छदावृतेर्वीरुधिबद्धविभ्रमाः ।
मिलन्निमीलंससृजुर्विलोकिता
नभस्वतस्तंकुसुमेषुकेलयः ॥97॥
गतायदुत्सङ्गतलेविशालतां
द्रुमाःशिरोभिःफलगौरवेणताम् ।
कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः
स वन्दमानानभिनन्दतिस्मतान् ॥98॥
नृपायतस्मैहिमितंवनानिलैः
सुधीकृतंपुष्परसैरहर्महः ।
विनिर्मितंकेतकरेणुभिःसितं
वियोगिनेऽदत्त न कौमदीमुदः ॥99॥
अयोगभाजोऽपिनृपस्यपश्यता
तदेवसाक्षादमृतांशुमाननम् ।
पिकेनरोषारुणचक्षुषामुहुः
कुहूरुताहूयतचन्द्रवैरिणी ॥100॥

अशोकमर्थान्वितनामताशया-
गतान्शरण्यंगृहशोचिनोऽद्वगान् ।
अमन्यतावन्तमिवैषपल्लवैः
प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम् ॥101॥
विलासवापीतटवीचिवादनात्-
पिकालिगीतेःशिखिलास्यलाघवात् ।
वनेऽपितौर्यत्रिकमारराधतं
क्वभोगमाप्नोति न भाग्यभाग्जनः ॥102॥
तदर्थमध्याप्यजनेनतद्वने
शुकाविमुक्ताःपटवस्तमस्तुवन् ।
स्वरामृतेनोपजगुश्चसारिका-
स्तथैवतत्पौरुषगायनीकृताः ॥103॥
इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौवनं
पिकोपगीतोऽपिशुकस्तुतोऽपि च ।
अविन्दतामोदभरंबहिश्चरं
विदर्भसुभ्रुविरहेणनान्तरम् ॥104॥
करेणमीनंनिजकेतनंदध-
द्द्रुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया ।
व्यतर्किसर्वर्तुघनेघनेमधुं
स मित्रमत्रानुसरन्निवस्मरः ॥105॥

७.४.२. सारांशः

निषधेषुपरमधार्मिकःनलोनामराजाअभवत् । स कदाचित्स्नातुंसरोगतोहंसानपश्यत् ।

अथतेष्वेकंराजहंसं स कुतूहलादगृहणात् । भूभृतागृहीतोराजहंसोमनुष्यवाचातमवदत्, "

राजन्मुञ्चमांशरणागतम् । तवोपकारं न

कदाचिदहंविस्मरिष्यामिविदर्भाधिपस्यभीमकस्यःराज्ञःविनयादिगुणसंपन्नासुरैरपिस्पृहणीयादमयन्तीना

मकन्यातवसदृशीभार्था, त्वं च तस्याःअनुरुपोभर्ता, युवयोस्तुल्यसंयोगार्थमहंदौत्यंकरिष्ये" इति ।

तथेतिराज्ञानलेनमुक्तोराजहंसोविदर्भदेशंप्राप्य, दमयन्त्या नलस्यगुणानाश्रावयत्

। **'नलादन्यंनाहंपतिंवुण्वे'**

इतिप्रतिवचनंगृहीत्वानलमभ्येत्यतस्मैदमयन्तीगतंवृत्तान्तंश्रावयित्वायथाकामंवियतिसमाचरत् ।

अथसमारब्धेदमयन्त्याःस्वयंवरेनैकराजानःदिक्पालाश्च्चत्वारःनलरूपधारिणः भीमकराजधानीं प्राप्नुव

न् । तानाऽलोक्यजातसंदेहानलंजिज्ञासमानादमयन्तीदिक्पालान्शरणंगता ।

मोदंतन्वानास्तेऽपिस्वंस्वंरुपमदर्शयन् । ततःसासुमुखीकरधृतांपुष्पमालांनलकण्ठेन्यवेशयत् ।

विवाहमङ्गलादनन्तरंनलोऽपितयासाकंधर्माचरणेनकालम्अनयत् ।

कदाचिन्नलःअक्षालितचरणएवसन्ध्यामुपास्यअस्वपीत् ।

अशुचिनानेनाचारेणलब्धावसरः कलिः प्राविशत् । तेनविलुप्तमतिर्नलोधर्म्यमाचारंविहाययथेष्टमाचरत्

। परिणामतः पुष्करेण भ्रात्राद्यूतेजितोनलःदमयन्त्यासहवनमगच्छत् ।

तत्रापिकलिनाबहुविधैश्छलैःपीडितोनलःदमयन्तीमेकाकिनीमुत्सृज्यवनान्तरमाश्रयत । गच्छन् स

महान्तंदारुणंदावमैक्षत । दावेतस्मिन् कर्कोटको नामसर्पआसीत् ।

तेनप्रार्हितोनलःवनानलात्कर्कोटकममोचयत् ।

तस्यप्रसादेनपपात्मनःकलेर्मुक्तोनलःसमार्थःशाश्वतीःसमाःपृथिविमशात् ।

७.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

१. नैषधाचरितम्" महाकाव्यस्यमुख्यविषयःकः?अस्याःकथायाःमहत्त्वपूर्णाःसन्देशाःकेसन्ति?

२. "नैषधाचरितम्" इत्यस्मिन्कविःश्रीहर्षेणकानिभाषामीटर् च प्रयुक्ताः? तस्यकाव्यस्यकृतेभाषायाः, अनुप्रासस्य च एषःचयनःकिमर्थंमहत्त्वपूर्णः ?

३. अस्मिन्काव्येचरित्रविकासः, पात्राणांमध्येकीदृशःसंवादः च अस्ति ?

४. "नैषधाचरितम्" कथायाःकासंरचना ? तस्मिन्किमपिविशेषंसृजनात्मकंतन्त्रंप्रयुक्तम्अस्तिवा ?

५. काव्येकीदृशाःकल्पना, रसः, भावाः च सन्ति ? एतेतत्त्वानिकाव्यस्यअधिकंगभीरताम्कथंददति

६. श्रीहर्षस्य "नैषधाचरितम्" इत्यत्रधर्मस्य, नैतिकतायाः, मानवीयमूल्यानां च स्थानंकिम् ?

७. अस्मिन्काव्येसमाजात्, साहित्यात्, सांस्कृतिकदृष्ट्या च मूल्यानांविस्तारःकथंकृतः ?

८.नैषधाचरितम्”मार्गेणश्रीहर्षःकथंकालेनअभिनन्दितःभवेत्?

अद्यत्वेअपिएतत्काव्यंमहत्त्वपूर्णम्अस्तिवा ?

७.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. Naisadhacarita of Sriharsa: A Critical Study" by V.N. Jha
2. "The Naisadhiyacarita of Sriharsa: Edited with an Introduction, English Translation, and Notes" by ऱ. ऱrishnamoorthy
3. "Sriharsa'sNaisadhiyacarita: A Critical Study" by S.S. Bahulkar
4. "The Naisadhiyacarita of Sriharsa: With Sanskrit Commentary and English Translation" by M.R. ऱale
5. "Naisadhacarita of Sriharsa: Text with English Translation and Critical Notes" by ऱ.P. Parab
6. "Sriharsa: An Introduction to His Philosophy and Religion" by Ashok Aklujkar

UNIT-8-Naisadhacarita -sarga-1 (106-145)

८.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
८.२. पद्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं
८.३. नैषधचरितमहाकाव्यस्यपरिचयः
८.४. विषयः

८.४.१. नैषधचरितप्रथमसर्ग (श्लोक १०६ -१४५)
८.४.२. सारांशः
८.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
८.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

८.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

नैषद्चरितमहाकाव्यास्यशिक्षामउद्देश्यः

- दर्शन, उत्कृष्टता, धर्म, मानवीयगुणोंकोप्रवर्धनएवंप्रोत्साहना।
- एतत्महाकाव्यं न केवलंकलायाःमहत्त्वंदर्शयतिअपितुविविधजीवनपरिस्थितीनांमाध्यमेनमानवजीवनस्यसमर्थनंअपिप्रस्तुतंकरोति ।
- नैषधाचरितमहाकाव्यंशैक्षिकसाहित्यदृष्ट्याभारतीयसाहित्यस्यमहत्त्वपूर्णःभागःअस्ति ।
- एतेनसमाजेनैतिकता, सहिष्णुता, सद्भावना च उत्पद्यते ।

८.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

काव्यसाहित्यस्यपठनस्यउद्देश्यंसामान्यतयामनोरञ्जनार्थं, शिक्षायाः, धार्मिकाध्यात्मिकप्रयोजनार्थं, साहित्यिककलाप्रशंसार्थं, सामाजिकसन्देशप्रसारार्थं च भवतिकाव्यसाहित्यद्वाराकथा, काव्य, नाटक, गीतइत्यादयःकलाःविशिष्टता, सौन्दर्यः, भावाः च सहप्रस्तुताःभवन्ति । मुख्यतयाएतत्साहित्यलेखनस्यएकंरूपंयत्आदर्शस्यपूजांकरोति, सांस्कृतिकंऐतिहासिकं च समर्थनंददाति, तथा च विविधसामाजिकविचारानाम्प्रतिबिम्बस्यमाध्यमम्अपिअस्तिअनेनमाध्यमेनसमाजेसन्देशाःप्रसारिताःभवन्ति, जनानांविचाराः, भावनाः च प्रेरिताःभवन्ति ।

८.३. नैषधचरितमहाकाव्यस्यपरिचयः

श्रीहर्षेण (भारवी) लिखितंमहाकाव्यं "नैषधाचरितम्" भारतीयसाहित्यस्यमहत्त्वपूर्णःग्रन्थःअस्ति । एतत्काव्यं १२ शताब्द्याःउत्तरभारतीयकविःश्रीहर्षेणरचितः । श्रीहर्षस्यनामभारतीयसाहित्यस्यमहाकविषुगण्यते, तस्य "नैषधाचरितम्" च तस्यप्रमुखंकृतिःअस्ति ।

"नैशाधाचरितम्" केमाध्यमसेश्रीहर्षजीनेभारतीयकाव्यसंस्कृतिकोउच्चस्तरतकनेकियाहै। नैषधचरित्रस्यआधारेणएततमहाकाव्यंलिखितम्अस्ति, यस्मिन्नैषधराजस्यकथाव्याख्याताअस्ति । इयंकाव्यंविविधकविनांसाहित्यिकंकलात्मकं च योगदानंसमाश्रित्यभारतीयसाहित्यस्यइतिहासेमहत्त्वपूर्णस्थानंधारयति ।

"नैषधाचरितम्" केमाध्यमसेश्रीहर्षजीनेभारतीयसंस्कृति, नैतिकता, धार्मिकतत्वोंकोसार्थकरूपसेप्रस्तुतकियाहै। एतदतिरिक्तंभाषा, काव्यं च अस्यकाव्यस्यमहत्त्वपूर्णवैशिष्ट्यम्अस्ति । श्रीहर्षस्यएततमहाकाव्यंउत्तरभारतीयसाहित्यस्यनूतनंआयामंदत्तवान्अस्तितथा च सःमहान्कविःइतिमन्यते ।

८.४. विषयः

नैषध्याचरितेनिषधादेशस्यराजानलस्यजीवनस्यवर्णनम्अस्ति । ननलदमयन्तीयोःपरस्परप्रेमविवाहयोःसंक्षिप्तकथाकल्पनाशक्त्याकथयितुंशक्यते ।श्रहर्षस्यसाहाय्येन २२ कान्टोषुप्रसारितम्अस्ति। तेषांप्रेम्णिदिव्यास्नुषा च हास्यम् | महत्त्वपूर्णम्सहयोग। नशधियचरितेश्रीहर्षेणएतावताप्रौढापाण्डित्यःप्रकटितःअस्ति। शास्त्र-काव्यंजातम्इतिप्रदर्शितम् । सरलसंख्याएतेनकृतज्ञः न शक्नोतिगडबडंकर्तुं। विद्वानानांगौरवरोगस्यमूल्याङ्कनंकुरुतएतत्औषधंप्रतिइदं (नैसाधंद्विदौषधं च) इतिगणितम्अस्ति।एततमहाकाव्यंभारवी-माघयोःकाव्येषुसमाविष्टम्अस्ति। उत्कृष्टं च उक्तम्-

तावडभाभारवेवेभारतीयवनमाघस्यनोदयः।

उदितेनैषधेकाव्येक्यूमाघ: क्यू च भारवी:।

अर्थात्भारःविशोभामाघोदयपर्यन्तंकदा च नैषधकाव्यस्यउद्भूतेक्वमाघःक्वभारवी च । भरवी, माघ, श्रीहर्षमहाकाव्य (किरातार्जुनीय, शिषपालवध, औषधीयश्च)२.

'भट्टरायी' इतिस्क्रिप्टविदःवदन्ति। त्रयःअपिविधिआधारितउन्सेरपृष्टवन्तः। कालिदासस्यत्रीणिकाव्यानि (राघवूनशाकुमारसंभवश्चमेघदाथुः | सरलशैल्याःआश्रयस्यकारणेनलघुत्रेयीउच्यते । एतेषांषट्काव्यानांसंख्याप्रलेखनपरम्परायांविशेषप्रचारःभवति ।

८.४.१. नैषधचरितप्रथमसर्ग (श्लोक 106-145)

लताबलालास्यकलागुरुस्तरु-
प्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।
असेवतामुंमधुगन्धवारिणि
प्रणीतलीलाप्लवनोवनानिलः ॥106॥
अथस्वमादायभयेनमन्थ-
नाच्चिरत्नाधिकमुच्चितंचिरात् ।
निलीयतस्मिन्निवसन्नपांनिधि-
र्वनेतडाकोददृशेऽवनीभुजा ॥107॥
पयोनिलीनाभ्रमुकामुकावली-
रदाननन्तोरगपुच्छसुच्छवीन् ।
जलार्धरुद्धस्यतटान्तभूमिदो
मृणालजालस्यमिषाद्बभारयः ॥108॥
तटान्तविश्रान्ततुरंगमच्छटा-
स्फुटानुविम्बोदयचुम्बनेनयः ।
बभौचलद्वीचिकशान्तशातनैः
सहस्रमुच्चैःश्रवसामिवाश्रयन् ॥109॥
सिताम्बुजानांनिवहस्ययश्छला-
द्बभावलिश्यामलितोदरश्रियाम् ।
तमःसमच्छायकलङ्कसंकुलं

कुलंसुधांशोर्बहलंवहन्वहु ॥110॥
रथाङ्गभाजाकमलानुषङ्गिणा
शिलीमुखस्तोमसखेनशार्ङ्गिणा ।
सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवान्-
मृणालशेषाहिभुवान्वयायियः ॥111॥
तरङ्गिणीरङ्कजुषःस्ववल्लभा-
स्तरङ्गरेखाबिभरांबभूवयः ।
दरोद्गतैःकोकनदौघकोरकै-
र्धृतप्रवालाङ्कुरसंचयश्चयः ॥112॥
महीयसःपङ्कजमण्डलस्य य-
श्छलेनगौरस्य च मेचकस्य च ।
नलेनमेनेसलिलेनिलीनयो-
स्त्विषंविमुञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥113॥
चलीकृतायत्रतरङ्गरिङ्गणै-
रबालशैवाललतापरम्पराः ।
ध्रुवंदधुर्वाडवहव्यवाडव-
स्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम् ॥114॥
प्रकाममादित्यमवाप्यकण्टकैः
करम्बितामोदभरंविवृण्वती ।
धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहादिवा
सरोजिनीयत्प्रभवाप्सरायिता ॥115॥
यदम्बुपूरप्रतिबिम्बितायति-
र्मरुत्तरङ्गैस्तरलस्तटद्रुमः ।
निमज्ज्यमैनाकमहीभृतःसत-
स्ततानपक्षान्धुवतःसपक्षताम् ॥116॥
पयोधिलक्ष्मीमुषिकेलिपल्वले
रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।
स तत्रचित्रंविचरन्तमन्तिके

हिरण्मयंहंसमबोधिनैषधः ॥117॥
प्रियासुबालासुरतक्षमासु च
द्विपत्रितंपल्लवितं च बिभ्रतम् ।
स्मरार्जितंरागमहीरुहाङ्कुरं
मिषेणचञ्च्वोश्चरणद्वयस्य च ॥118॥
महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं
शकुन्तमेकान्तमनोविनोनदिम् ।
प्रियावियोगाद्विधुरोऽपिनिर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमनामनागभूत् ॥119॥
अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा
ययादिशाधावतिवेधसःस्पृहा ।
तृणेनवात्येवतयानुगम्यते
जनस्यचित्तेनभृशावशात्मना ॥120॥
अथावलम्ब्यक्षणमेकपादिकां
तदानिदद्रावुपपल्वलंखगः ।
स तिर्यगावर्जितकंधरःशिरः
पिधायपक्षेणरतिक्लमालसः ॥121॥
सनालमात्माननिर्जितप्रभं
ह्रियानतंकाञ्चनमम्बुजन्मकिम् ।
अबुद्धतंविद्रुमदण्डमण्डितं
स पीतमम्भःप्रभुचामरंनुकिम् ॥122॥
कृतावरोहस्यहयादुपानहौ
ततःपदेरेजतुरस्यबिभ्रती ।
तयोःप्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजै-
र्नियोद्धुकामेकिमुबद्धवर्मणी ॥123॥
विधायमूर्तिंकपटेनवामनीं
स्वयंबलिध्वंसिविडम्बिनीमयम् ।
उपेतपार्श्वश्चरणेनमौनिना

नृपःपतङ्गंसमधत्तपाणिना ॥124॥

तदात्तमात्मानमवेत्यसंभ्रमात्-
पुनःपुनःप्रायसदुत्प्लवायसः ।
गतोविरुत्योड्डयनेनिराशतां
करौनिरोद्धुर्दशतिस्मकेवलम् ॥125॥

ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं
सरःप्रपद्योत्कतयाऽनुकम्प्रताम् ।
तमूर्मिलोलैःपतगग्रहान्नृपं
न्यवारयद्वारिरुहैःकरैरिव ॥126॥

पतत्रिणातद्रुचिरेणवञ्चितं
श्रियःप्रयान्त्याःप्रविहायपल्वलम् ।
चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा
चुकूजकूलेकलहंसमण्डली ॥127॥

न वासयोग्यावसुधेयमीदृश-
स्त्वमङ्ग ! यस्याःपतिरुज्झितस्थितिः ।
इतिप्रहायक्षितिमाश्रितानभः
खगास्तमाचुकुशुरारवैःखलु ॥128॥

न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्यदृष्टेयमितिस्तुवन्मुहुः ।
अवादितेनाथ स मानसौकसा
जनाधिनाथःकरपञ्जरस्पृशा ॥129॥

धिगस्तुतृष्णातरलंभवन्मनः
समीक्ष्यपक्षान्ममहेमजन्मनः ।
तवार्णवस्येवतुषारशीकरै-
र्भवेदमीभिःकमलोदयःकियान् ॥130॥

न केवलंप्राणिवधोवधोमम
त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।
विगर्हितंधर्मधनैर्निबर्हणं

विशिष्यविश्वासजुषांद्विषामपि ॥131॥
पदेपदेसन्तिभटारणोद्भटा
न तेषुहिंसारसएषपूर्यते ।
धिगीदृशंतेनृपते ! कुविक्रमं
कृपाश्रयेयःकृपणेपतत्रिणि ॥132॥
फलेनमूलेन च वारिभूरुहां
मुनेरिवेत्थंममयस्यवृत्तयः ।
त्वयाद्यतस्मिन्नपिदण्डधारिणा
कथं न पत्याधरणीहृणीयते ॥133॥
इतीदृशैस्तंविरचय्यवाङ्मयैः
सचित्रवैलक्ष्यकृपंनृपंखगः ।
दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथी-
चकारकारुण्यरसापगागिरः ॥134॥
मदेकपुत्राजननीजरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटातपस्विनी ।
गतिस्तयोरेषजनस्तमर्दय-
न्नहोविधे ! त्वांकरुणारुणद्धि न ॥135॥
मुहूर्तमात्रंभवनिन्दयादया-
सखाःसखायःस्रवदश्रवोमम ।
निवृत्तिमेष्यन्तिपरंदुरुत्तर-
स्त्वयैवमातः ! सुतशोकसागरः ॥136॥
मदर्थसंदेशमृणालमन्थरः
प्रियःकियद्दूरइतित्वयोदिते ।
विलोकयन्त्यारुदतोऽथपक्षिणः
प्रिये ! स कीदृग्भवितातवक्षणः ॥137॥
कथंविधातर्मयिपाणिपङ्कजा-
त्तवप्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।
वियोक्ष्यसेवल्लभयेतिनिर्गता

लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठुराक्षरा ॥138॥
अयि !स्वयूथ्यैरशनिक्षतोपमं
ममाद्यवृत्तान्तमिमंबतोदिता ।
मुखानिलोलाक्षि ! दिशामसंशयं
दशापिशून्यानिविलोकयिष्यसि ॥139॥
ममैवशोकेनविदीर्णवक्षसा
त्वयाविचित्राङ्गि ! विपद्यतेयदि ।
तदास्मिदैवेनहतोऽपिहाहतः
स्फुटंयतस्तेशिशवःपरासवः ॥140॥
तवापिहाहाविरहात्क्षुधाकुलाः
कुलायकूलेषुविलुठ्यतेषुते ।
चिरेणलब्धाबहुभिर्मनोरथै-
र्गताःक्षणेनास्फुटितेक्षणाममम ॥141॥
सुताः ! कमाहूयचिरायचुंकृतै-
र्विधायकम्प्राणिमुखानिकंप्रति ।
कथासुशिष्यध्वमितिप्रमील्यसः
स्त्रुतस्यसेकाद्बुबुधेनृपाश्रुणः ॥142॥
इत्थममुंविलपन्तममुञ्च-
द्दीनदयालुतयावनिपालः ।
रुपमदर्शिधृतोऽसियदर्थं
गच्छयथेच्छमथेत्यभिधाय ॥143॥
आनन्दजाश्रुभिरनुस्त्रियमाणमार्गान्-
प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् ।
चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन
नीराजनांजनयतांनिजबान्धवानाम् ॥144॥
श्रीहर्षंकविराजराजिमुकुटालंकारहीरःसुतं
श्रीहीरःसुषुवेजितेन्द्रियचयंमामल्लदेवी च यम् ।

तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफलेशृङ्गारभङ्ग्यामहा-
काव्येचारुणिनैषधीयचरितेसर्गोऽयमादिर्गतः ॥145॥

८.४.२. सारांशः

निषधेषुपरमधार्मिकःनलोनामराजाअभवत् । स कदाचित्स्नातुंसरोगतोहंसानपश्यत् । अथतेष्वेकंराजहंसं स कुतूहलादगृहणात् । भूभृतागृहीतोराजहंसोमनुष्यवाचातमवदत्, "**राजन्मुञ्चमांशरणागतम् । तवोपकारं न कदाचिदहंविस्मरिष्यामिविदर्भाधिपस्यभीमकस्यःराज्ञःविनयादिगुणसंपन्नासुरैरपिस्पृहणीयादमयन्तीनामकन्यातवसदृशीभार्था, त्वं च तस्याःअनुरुपोभर्ता, युवयोस्तुल्यसंयोगार्थमहंदौत्यंकरिष्ये"** इति । तथेतिराज्ञानलेनमुक्तोराजहंसोविदर्भदेशंप्राप्य, दमयन्त्या नलस्यगुणानाश्रावयत् । **'नलादन्यंनाहंपतिंवुण्वे'** इतिप्रतिवचनंगृहीत्वानलमभ्येत्यतस्मैदमयन्तीगतंवृत्तान्तंश्रावयित्वायथाकामंवियतिसमाचरत् । अथसमारब्धेदमयन्त्याःस्वयंवरेनैकराजानःदिक्पालाश्च्चत्वारःनलरूपधारिणः भीमकराजधानीं प्राप्नुवन् । तानाऽलोक्यजातसंदेहानलंजिज्ञासमानादमयन्तीदिक्पालान्शरणंगता । मोदंतन्वानास्तेऽपिस्वंस्वंरुपमदर्शयन् । ततःसासुमुखीकरधृतांपुष्पमालांनलकण्ठेन्यवेशयत् । विवाहमङ्ग्लादनन्तरंनलोऽपितयासाकंधर्माचरणेनकालम्अनयत् । कदाचिन्नलःअक्षालितचरणएवसन्ध्यामुपास्यअस्वपीत् । अशुचिनानेनाचारेणलब्धावसरः कलिः प्राविशत् । तेनविलुप्तमतिर्नलोधर्म्यमाचारंविहाययथेष्टमाचरत् । परिणामतः पुष्करेण भ्रात्राद्यूतेजितोनलःदमयन्त्यासहवनमगच्छत् । तत्रापिकलिनाबहुविधैश्छलैःपीडितोनलःदमयन्तीमेकाकिनीमुत्सृज्यवनान्तरमाश्रयत । गच्छन् स महान्तंदारुणंदावमैक्षत । दावेतस्मिन् कर्कोटको नामसर्पआसीत् ।

तेनप्रार्हितोनलःवनानलात्कर्कोटकममोचयत् ।

तस्यप्रसादेनपपात्मनःकलेर्मुक्तोनलःसमार्थःशाश्वतीःसमाःपृथिविमशात् ।

८.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

१. नैषधाचरितम्" महाकाव्यस्यमुख्यविषयःकः? अस्याःकथायाःमहत्त्वपूर्णाःसन्देशाःकेसन्ति?

२. "नैषधाचरितम्" इत्यस्मिन्कविःश्रीहर्षेणकानिभाषामीटर् च प्रयुक्ताः? तस्यकाव्यस्यकृतेभाषायाः, अनुप्रासस्य च एषःचयनःकिमर्थंमहत्त्वपूर्णः?

३. अस्मिन्काव्येचरित्रविकासः, पात्राणांमध्येकीदृशःसंवादः च अस्ति?

४. "नैषधाचरितम्" कथायाःकासंरचना? तस्मिन्किमपिविशेषंसृजनात्मकंतन्त्रंप्रयुक्तम्अस्तिवा?

५. काव्येकीदृशाःकल्पना, रसः, भावाः च सन्ति? एतेतत्त्वानिकाव्यस्यअधिकंगभीरताम्कथंददति?

६. श्रीहर्षस्य "नैषधाचरितम्" इत्यत्रधर्मस्य, नैतिकतायाः, मानवीयमूल्यानां च स्थानंकिम्?

७. अस्मिन्काव्येसमाजात्, साहित्यात्, सांस्कृतिकदृष्ट्या च मूल्यानांविस्तारःकथंकृतः?

८. “नैषधाचरितम्” मार्गेणश्रीहर्षःकथंकालेनअभिनन्दितःभवेत्? अद्यत्वेअपिएतत्काव्यंमहत्त्वपूर्णम्अस्तिवा?

८.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. Naisadhacarita of Sriharsa: A Critical Study" by V.N. Jha
2. "The Naisadhiyacarita of Sriharsa: Edited with an Introduction, English Translation, and Notes" by ञ. ञrishnamoorthy
3. "Sriharsa'sNaisadhiyacarita: A Critical Study" by S.S. Bahulkar

4. "The Naisadhiyacarita of Sriharsa: With Sanskrit Commentary and English Translation" by M.R. ज्ale
5. "Naisadhacarita of Sriharsa: Text with English Translation and Critical Notes" by ज्.P. Parab
6. "Sriharsa: An Introduction to His Philosophy and Religion" by Ashok Aklujkar

Block No. 3
Block Name-*Meghadutam* (*Uttaramegha)*

UNIT- 9- Uttaramegha sloka (1-15)
UNIT-10- Uttaramegha sloka (16-26)
UNIT-11 -Uttaramegha sloka (27-40)
UNIT-12-Uttaramegha sloka (41-54)

UNIT- 9- Uttaramegha sloka (1-15)

९.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
९.२. गीतिक्व्यस्यपठनस्यउद्देश्यं
९.३. उत्तरमेघगीतिकाव्यस्यपरिचयः
९.४. विषयः
९.४.१. उत्तरमेघ (श्लोक-१-१५)
९.४.२. सारांशः
९.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
९.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

९.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

कालिदासरचिताउत्तरमेघस्यखण्डकाव्यस्यपठानस्यउद्देस्य:

- कालिदासः-प्रसिद्धःसंस्कृतकविःनाटककारः च, उत्तमसाहित्यकृतीनांकृतेविख्यातः।
- उत्तरमेघः- कालिदासस्यअल्पज्ञातग्रन्थेषुअन्यतमः, एककर्मयुक्तः ।
- खण्डकाव्यः - शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्यएकःविधायत्रलघुतरकाव्यरचनाःसन्ति ।
- पठानस्यउद्देस्य: उत्तरमेघपठनस्यप्रयोजनंवाउद्देश्यंवा।

९.२. गीतिक्व्यस्यपठनस्यउद्देश्यं

उत्तरमेघपठनकाप्रयोजन:

- कालिदासस्यकलात्मकतायाःप्रशंसा: उत्तरमेघःतस्यअल्पप्रसिद्धेषुग्रन्थेषुअन्यतमःअस्तिचेदपिकालिदासस्यकाव्यनिर्माणेनिपुणतांअन्वेष्टुम्।
- संस्कृतसाहित्यस्यअन्वेषणम्: उत्तरमेघस्यअध्ययनेनशास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्यगहनतयाअवगमनंप्राप्नुवन्तु, येनभारतीयसाहित्यविरासतस्यव्यापकप्रशंसनेयोगदानंभवति।
- साहित्यिकविश्लेषणम्: कालिदासद्वाराउत्तरमेघेप्रयुक्तानांविषयाणां, मोटिफानां, काव्यप्रविधिनां च विश्लेषणंकृत्वासाहित्यिकव्याख्यानकौशलंवर्धयन्तु।
- सांस्कृतिकसन्दर्भःउत्तरमेघेप्रतिबिम्बितंप्राचीनभारतस्यसामाजिकसांस्कृतिकसन्दर्भंअवगन्तुं, ऐतिहासिकदृष्टिकोणानां, मूल्यानां, परम्पराणां च अन्वेषणंप्रदातुं।
- शैक्षणिकअध्ययनम्: संस्कृताध्ययनस्यभारतीयसाहित्यस्य च उन्नतौयोगदानंदत्त्वाविद्वान्संशोधनविषयत्वेनकार्यंकुर्वन्तु।
- व्यक्तिगतसंवर्धनम्: पाठकेभ्यःबौद्धिक-उत्तेजनं, शृङ्गार-प्रसन्नतां च प्रदातुंसंस्कृत-काव्यस्यसौन्दर्यंसमृद्धिं च अनुभवन्तु।

९.३. उत्तरमेघगीतिकाव्यस्यपरिचयः

मेघदूतं खण्डकाव्यमस्ति, यस्यरचयितामहाकविः कालिदासः। काव्यमिदंपूर्वमेघदूतम्, उत्तरमेघदूतम्इतिखण्डद्वयेविभक्तमस्ति । काव्येस्मिन् १काचित् विरह-गुरुणापीडितस्यैकस्य यक्षस्य कथाऽस्ति । अस्यरचयितुःकालिदासस्यपरिचयादिकंप्रकरणान्तरेउक्तम् ।

९.४. विषयः

कालिदासेनमेघदूतेविरहिणोलोकस्यमनःस्थितेर्वर्णनाकृता, पूर्वमेघेआदितोऽवसानपर्यन्तंबाहयप्रकृतिश्चित्रिता, एवमेवउत्तरमेघेअन्तःप्रकृतिः । सन्देशप्रेषणस्यप्रवृत्तिस्तदाधारेणकाव्यप्रणयनेप्रवृत्तिश्चेयंपुराणेषुरामायणेमहाभारतेचापिप्राप्यते । नलचरितेहंसेनसंवादप्रेषणेउपकृतम्, युधिष्ठिरेणकृष्णद्वारासंवादःप्रेषितः,रामेणहनूमतासंवादःप्रापितः । तदत्रकालिदासेनरामायणमनुसृत्यमेघदूतंप्रणीतमितिकथनंनासत्यम् । कालिदासःस्वयमपितथ्यमिदंगोपयितुंनैच्छत् ।यद्यसौतत्थमिदंगोपयितुमैषिष्यत्, तदास्वकाव्ये-'इत्याख्यातेपवनतनयंमैथिलीवोन्मुखीसा' इतिपद्यंकथमपिनायोजयिष्यत् ।

रामायणाधारेणकृतमपीदंखण्डकाव्यंस्वीयांमौलिकतां न जहाति ।

मौलिकताहिकथायाःप्रकारस्यवाऽनुकरणमात्रेण्नापहीयते,

साहिपद्यानांनिर्माणेकथयाउपस्थापनेनवीनांपध्दतिमपेक्षते ।

माघेनापिपुराणेतिहासप्रथितंवृत्तमादायैवशिशुपालवधंप्रणीतमथापितस्यमौलिकत्वमक्षतमेव,

तथैवमेघदूतस्यापिमौलिकताशैल्यानवीनतायांमनोभावानांचित्रणेनूतनतायां च निहिता ।

कालिदासेनमेघोदूततांगमितस्तद्विषयेभामहेनापत्तिःकृता -

अयुक्तिमद्यथादूताजलभृन्मारुतेन्दवः । तथाभ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥

अवाचोऽयुक्तवाचश्चदूरदेशविचारिणः । कथंदूत्यंप्रपद्येरन्नितियुक्त्या न युज्यते ॥

अत्रप्रसङ्गेउत्तरमपिस्वयमेवतेनदत्तम् -

यदिचोत्कण्ठयायत्तदुन्मत्तंइवभाषते ।

तथाभवतुभूम्नेदंसुमेघोभिःप्रयुज्यते ॥

कालिदासेनापि - 'कामार्त्ताहिप्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु'

इतिकथयित्वासकलाप्येतद्विषयाऽऽपत्तिःपरिहृता ।

९.४.१. उत्तरमेघ (श्लोक-१-१५)

महाकविकालिदासविरचितम्

॥ उत्तरमेघः ॥

विद्युद्वन्तंललितवनिताःसेन्द्रचापंसचित्राः
सङ्गीतायप्रहतमुरजाःस्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयंमणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वांतुलयितुमलंयत्र तैस्तैर्विशेषैः॥२.१॥
हस्तेलीलाकमलमलकेबालकुन्दानुविद्धं
नीतालोध्रप्रसवरजसापाण्डुतामाननेश्रीः ।
चूडापाशेनवकुरवकंचारुकर्णेशिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजंयत्रनीपं वधूनाम्॥२.२॥

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराःपादपानित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरशनानित्यपद्मानलिन्यः ।
केकोत्कण्ठाभुवनशिखिनोनित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाःप्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः॥२.३॥

आनन्दोत्थंनयनसलिलंयत्रनान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापःकुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
र्वित्तेशानां न च खलुवयो यौवनादन्यदस्ति॥२.४॥

यस्यांयक्षाःसितमणिमयान्येत्यहर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।

आसेवन्तेमधुरतिफलंकल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषुशनकैः पुष्करेष्वाहतेषु॥२.५॥

मन्दाकिन्याःसलिलशिशिरैःसेव्यमानामरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहांछाययावारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैःकनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रीडन्तेमणिभिरमरप्रार्थितायत्र कन्याः॥२.६॥

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलंयत्रबिम्बाधराणां
क्षौमंरागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सुप्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपिप्राप्यरत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानांभवतिविफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥२.७॥

नेत्रानीताःसततगतिनायद्विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानांसलिलकणिकादोषमुत्पाद्यसद्यः ।
शङ्कास्पृष्टाइवजलमुचस्त्वादृशाजालमार्गै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणाजर्जरा निष्पतन्ति॥२.८॥

यत्रस्त्रीणांप्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गितानाम्
अङ्गग्लानिंसुरतजनितांतन्तुजालावलम्बाः ।
त्वत्संरोधापगमविशदश्चन्द्रपादैर्निशीथे
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः॥२.९॥

अक्षय्यान्तर्भवननिधयःप्रत्यहंरक्तकण्ठै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशःकिंनरैर्यत्रसार्धम् ।
वैभ्राजाख्यंविबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापाबहिरुपवनंकामिनो निर्विशन्ति॥२.१०॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्रमन्दारपुष्पैः
पुत्रच्छेदैःकनककमलैःकर्णविस्रंसिभिश्च ।
मुक्ताजालैःस्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्चहारै-

नैशोमार्गःसवितुरुदयेसूच्यते कामिनीनाम्॥२.११॥

वासश्चित्रंमधुनयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदंसहकिसलयैर्भूषणानांविकल्पम् ।
लाक्षारागंचरणकमलन्यासयोग्यं च यस्याम्
एकःसूतेसकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः॥२.१२॥

पत्रश्यामादिनकरहयस्पर्धिनोयत्रवाहाः
शैलोदग्रास्त्वमिवकरिणोवृष्टिमन्तःप्रभेदात् ।
योधाग्रण्यःप्रतिदशमुखंसंयुगेतस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः॥२.१३॥

मत्वादेवंधनपतिसखंयत्रसाक्षाद्वसन्तं
प्रायश्चापं न वहतिभयान्मन्मथःषट्पदज्यम् ।
सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैःकामिलक्ष्येष्वमोघै-
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः॥२.१४॥

तत्रागारंधनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यंसुरपतिधनुश्चारुणातोरणेन ।
यस्योपान्तेकृतकतनयःकान्तयावर्धितोमे
हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः॥२.१५॥

९.४.२. सारांशः

कालिदासेनलिखिते “उत्तरमेघ” इत्यत्रअनेकेमहत्त्वपूर्णाःसारांशाःसन्ति । अस्मिन्काव्येप्रेमविरहस्य,

आत्मीयतायाः च विविधाःपक्षाःउत्तमरीत्याप्रस्तुताःसन्ति ।

अस्यसारांशःनिम्नलिखितमुख्यविन्दुषुआधारितःभवितुम्अर्हति ।

प्रेमवियोगश्चः प्रेमवियोगयोःभावः "उत्तरमेघ" इत्यत्रविवेकपूर्वकंप्रस्तुतःअस्ति।

इदंकाव्यंकान्तस्यविरहकथायाम्अस्ति, यस्मिन्तस्यप्रियःतंप्राप्तुंअसमर्थःभवति ।

प्राकृतिकसौन्दर्यम्: "उत्तरमेघ" इत्यत्रप्राकृतिकसौन्दर्यस्यवर्णनंकृतम्अस्ति ।

काव्येषुविविधप्रकृतिचित्रणद्वारावसन्तस्यसौन्दर्यंव्यज्यते ।

चित्रकला: काव्येप्रयुक्ताचित्रकलाद्वारासन्देशाःस्पष्टाःभवन्ति । रोमान्टिक-गम्भीर-विचारानाम्चित्रणार्थंविविधानिचित्राणिप्रयुक्तानिसन्ति ।

व्यक्तित्वंआत्मीयता च:

कविःस्वस्यप्रमुखव्यक्तित्वद्वाराआत्मीयतायाःभावःसंवेदनशीलतयाप्रकटितःअस्ति ।

वातावरणंसाहित्यरुचिश्च: वातावरणस्यसङ्गमे "उत्तरमेघ" इत्यत्रअपिसाहित्यरुचिःअभिव्यक्तः, यत्पाठकान्विशेषतयाप्रभावितंकरोति।

एतेकेचनमहत्त्वपूर्णाःबिन्दवःसन्तिये "उत्तरमेधस्य" सारांशेसमाविष्टाःभवितुम्अर्हन्ति । एतेषांबिन्दुनाम्आधारेणभवान्स्वप्रश्नान्निबन्धंवासज्जीकर्तुंशक्नोति।

९.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

1. मेघदूत" "उत्तरमेघ" इत्येतयोःकथानकयोःकलात्मक-साहित्यिक-सांस्कृतिक-निमित्तयोःविश्लेषणंकुर्वन्तु ।
2. मेघकवितायाःमाध्यमेनप्रकृतेःसौन्दर्यंवातावरणं च कथंवर्णितम्?
3. मेघ-उत्तरमेघ-काव्येषुकाव्यशैल्याःअध्ययनंकुर्वन्तु।
4. मेघदूत-उत्तरमेघयोःप्रेम-विरहस्य, आत्मीयतायाः च विविधपक्षस्यविश्लेषणंकुरुत।
5. मेघदूत-ग्रन्थेप्रयुक्तस्यचित्रणस्यकलाशैल्याःचर्चांकुर्वन्तु।
6. उत्तरमेघकाव्येध्वनि-वर्णन-अनुप्रास-प्रयोगस्यविश्लेषणंकुरुत।
7. "मेघदूत" "उत्तरमेघ" इतिकाव्येषुप्रयुक्तभाषा, शब्दावली, व्याकरणं च अध्ययनंकुर्वन्तु
8. काव्येषुप्रयुक्तानांसङ्गीतस्य, वर्णस्य, एनिमेशनस्य च तत्त्वानांविश्लेषणंकुर्वन्तु ।

९.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. "ज़alidas's 'Uttarmegh' Review and Study" by Dr. Sanjay Tripathi - Published by RashtriyaPrakashan, 2018.
2. "ज़alidas: Uttaramegh" by Dr. Vishwanath Tripathi - Published by University Press, 2005.
3. "ज़alidasa's 'Meghaduta': A Critical Study" by Dr. S. ज़. Ramachandra Rao - Published by Gyan Publishing House, 2003.
4. "The Cloud Messenger (Meghaduta)" translated by Arthur W. Ryder - Published by Dover Publications, 2012.

UNIT-10- Uttaramegha sloka (16-26)

१०.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
१०.२. गीतिक्व्यस्यपठनस्यउद्देश्यं
१०.३. उत्तरमेघगीतिकाव्यस्यपरिचयः
१०.४. विषयः
१०.४.१. उत्तरमेघ (श्लोक-१-१५)
१०.४.२. सारांशः
१०.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
१०.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

१०.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

कालिदासरचिताउत्तरमेघस्यखण्डकाव्यस्यपठानस्यउद्देस्य:

- कालिदासः-प्रसिद्धःसंस्कृतकविःनाटककारः च, उत्तमसाहित्यकृतीनांकृतेविख्यातः।
- उत्तरमेघः- कालिदासस्यअल्पज्ञातग्रन्थेषुअन्यतमः, एककर्मयुक्तः ।

- खण्डकाव्यः - शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्यएकःविधायत्रलघुतरकाव्यरचनाःसन्ति ।
- पठानस्यउद्देस्य: उत्तरमेघपठनस्यप्रयोजनंवाउद्देश्यंवा।

१०.२. गीतिकाव्यस्यपठनस्यउद्देश्यं

उत्तरमेघपठनकाप्रयोजन:

- कालिदासस्यकलात्मकतायाःप्रशंसा: उत्तरमेघःतस्यअल्पप्रसिद्धेषुग्रन्थेषुअन्यतमःअस्तिचेदपिकालिदासस्यकाव्यनिर्माणेनिपुणतांअन्वेष्टुम्।
- संस्कृतसाहित्यस्यअन्वेषणम्: उत्तरमेघस्यअध्ययनेनशास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्यगहनतयाअवगमनंप्राप्नुवन्तु, येनभारतीयसाहित्यविरासतस्यव्यापकप्रशंसनेयोगदानंभवति।
- साहित्यिकविश्लेषणम्: कालिदासद्वाराउत्तरमेघेप्रयुक्तानांविषयाणां, मोटिफानां, काव्यप्रविधिनां च विश्लेषणंकृत्वासाहित्यिकव्याख्यानकौशलंवर्धयन्तु।
- सांस्कृतिकसन्दर्भःउत्तरमेघेप्रतिबिम्बितंप्राचीनभारतस्यसामाजिकसांस्कृतिकसन्दर्भंअवगन्तुं, ऐतिहासिकदृष्टिकोणानां, मूल्यानां, परम्पराणां च अन्वेषणंप्रदातुं।
- शैक्षणिकअध्ययनम्: संस्कृताध्ययनस्यभारतीयसाहित्यस्य च उन्नतौयोगदानंदत्त्वाविद्वान्संशोधनविषयत्वेनकार्यंकुर्वन्तु।
- व्यक्तिगतसंवर्धनम्: पाठकेभ्यःबौद्धिक-उत्तेजनं, शृङ्गार-प्रसन्नतां च प्रदातुंसंस्कृत-काव्यस्यसौन्दर्यंसमृद्धिं च अनुभवन्तु।

१०.३. उत्तरमेघगीतिकाव्यस्यपरिचयः

गीतिकाव्यपरस्परायांश्रेष्ठत्वेनसम्मतमिदंखण्डकाव्यंपूर्वोत्तरभागविभक्तम् । अत्रहिअष्टादशाधिकशतंपद्यानिमल्लिनाथटीकायांदृश्यन्ते । स्वामिनोवर्षभोग्येनशापेनस्वदेशंविहायरामगिरिमधिवसन्कश्चिद्यक्षःप्रावृण्मुखेप्रत्यासन्नेनभसिदयिताजीवितावलम्बनार्थीस्वकुशलमयमुदान्तंप्रियायैप्रेषयितुमिच्छन्तन्निमित्तमुदगुच्चलितंबलाहकंप्रार्थयते निदशति च मार्गंरामगिरितःआरभ्यालकापर्यन्तम् । तदनुसारेणरामगिरितःआम्रकूटस्ततश्च नर्मदा ततो वेत्रवती ततश्चविदिशाततश्चवामेनविशालातदनुकुरुक्षेत्रंततःकनखलंततःकैलाशस्तदनुमानसंततोऽलकेतिगन्तव्यमार्गः । ततश्चअलकायांगृहपरिचयानन्तरंसन्देशकथनंग्रथितमस्ति । सन्देशश्चनितान्तएवमार्मिकः। यथा -

त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैःशिलायामात्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुम्।

अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिराप्यतेमेक्रूरस्तस्मिन् न सहतेसङ्गमंनौकृतान्तः।।[३५]

समालोचकाःह्यत्रवाल्मीकीयरामायणस्यवर्षावर्णनस्यहनुमतोदौत्यस्य च प्रभावंपश्यन्ति । काव्यस्यायवैदर्भीरीतिःकवेरपूर्ववर्णननिपुणताप्रस्फुटन्तीपदेपदेप्रतिभा च काव्यमिदंसर्वोत्कृष्टकोटौस्थापयन्ति । एतच्चपश्चादनेकेषांदूतकाव्यानामुपजीव्यमप्यभूत् । यथाहिविक्रमस्यनेमिदूतं, वादिचन्द्रस्यपवनदूतं, व्रजनाथस्यमनोदूतं, अज्ञातकतृकमिन्दुदूतं, वेङ्कटनाथस्यहंससन्देशश्चदूतकाव्यपरम्परायामुल्लेख्याःग्रन्थाः ।

१०.४. विषयः

कालिदासेनमेघदूतेविरहिणोलोकस्यमनःस्थितेर्वर्णनाकृता, पूर्वमेघेआदितोऽवसानपर्यन्तंबाह्यप्रकृतिश्चित्रिता, एवमेवउत्तरमेघेअन्तःप्रकृतिः । सन्देशप्रेषणस्यप्रवृत्तिस्तदाधारेणकाव्यप्रणयनेप्रवृत्तिश्चेयंपुराणेषुरामायणेमहाभारतेचापिप्राप्यते । नलचरितेहंसेनसंवादप्रेषणेउपकृतम्, युधिष्ठिरेणकृष्णद्वारासंवादःप्रेषितः,रामेणहनूमतासंवादःप्रापितः । तदत्रकालिदासेनरामायणमनुसृत्यमेघदूतंप्रणीतमितिकथनंनासत्यम् ।

कालिदासःस्वयमपितथ्यमिदंगोपयितुंनैच्छत् ।यद्यसौतत्थमिदंगोपयितुमैषिष्यत्, तदास्वकाव्ये- ‘इत्याख्यातेपवनतनयंमैथिलीवोन्मुखीसा’ इतिपद्यंकथमपिनायोजयिष्यत् ।

रामायणाधारेणकृतमपीदंखण्डकाव्यंस्वीयांमौलिकतां न जहाति ।

मौलिकताहिकथायाःप्रकारस्यवाऽनुकरणमात्रेण्नापहीयते,

साहिपद्यानांनिर्माणेकथयाउपस्थापनेनवीनांपध्दतिमपेक्षते ।

माघेनापिपुराणेतिहासप्रथितंवृत्तमादायैवशिशुपालवधंप्रणीतमथापितस्यमौलिकत्वमक्षतमेव,

तथैवमेघदूतस्यापिमौलिकताशैल्यानवीनतायांमनोभावानांचित्रणेनूतनतायां च निहिता ।

कालिदासेनमेघोदूततांगमितस्तद्विषयेभामहेनापत्तिःकृता -

अयुक्तिमद्यथादूताजलभृन्मारुतेन्दवः । तथाभ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥

अवाचोऽयुक्तवाचश्चदूरदेशविचारिणः । कथंदूत्यंप्रपद्येरन्नितियुक्त्या न युज्यते ॥

अत्रप्रसङ्गेउत्तरमपिस्वयमेवतेनदत्तम् -

यदिचोत्कण्ठयायत्तदुन्मत्तंइवभाषते ।

तथाभवतुभूम्नेदंसुमेघोभिःप्रयुज्यते ॥

कालिदासेनापि - ‘कामार्त्ताहिप्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु’

इतिकथयित्वासकलाप्येतद्विषयाऽऽपत्तिःपरिहृता ।

१०.४.१. उत्तरमेघ (श्लोक-१६-२६)

मेघदूतम् (मेघसन्देशः)

॥ उत्तरमेघः ॥

वापीचास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्छन्नाविकचकमलैःस्निग्धवैदूर्यनालैः ।
यस्यास्तोयेकृतवसतयोमानसंसंनिकृष्टं
नाध्यास्यन्तिव्यपगतशुचस्त्वामपिप्रेक्ष्य हंसाः॥२.१६॥

तस्यास्तीरेरचितशिखरःपेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलःकनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मद्गेहिन्याःप्रियइतिसखेचेतसाकातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितंत्वांतमेव स्मरामि॥२.१७॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयःकेसरश्चात्रकान्तः
प्रत्यासन्नौकुरुवककवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकःसख्यास्तवसहमयावामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्योवदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः॥२.१८॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलकाकाञ्चनीवासयष्टि-
र्मूलेबद्धामणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैःशिञ्जावलयसुभगैर्नर्तितःकान्तयामे
यामध्यास्तेदिवसविगमेनीलकण्ठः सुहृद्वः॥२.१९॥

एभिःसाधोहृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
द्वारोपान्तेलिखितवपुषौशङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
क्षामच्छायांभवनमधुनामद्वियोगेननूनं
सूर्यापाये न खलुकमलंपुष्यति स्वामभिख्याम्॥२.२०॥

गत्वासद्यःकलभतनुतांशीघ्रसंपातहेतोः
क्रीडाशैलेप्रथमकथितेरम्यसानौनिषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितांकर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्॥२.२१॥

तन्वीश्यामाशिखरिदशनापक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्येक्षामाचकितहरिणीप्रेक्षणानिम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमनास्तोकनम्रास्तनाभ्यां
यातत्रस्याद्युवतिविषयेसृष्टिराद्येव धातुः॥२.२२॥

तांजानीथाःपरिमितकथांजीवितंमेद्वितीयं

दूरीभूतेमयिसहचरेचक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठांगुरुषुदिवसेष्वेषुगच्छत्सुबालां
जातांमन्येशिशिरमथितांपद्मिनीं वान्यरूपाम्॥२.२३॥

नूनंतस्याःप्रबलरुदितोच्छूननेत्रंप्रियाया
निःश्वासानामशिशिरतयाभिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
हस्तन्यस्तंमुखमसकलव्यक्तिलम्बालकत्वाद्
इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति॥२.२४॥

आलोकेतेनिपततिपुरासाबलिव्याकुलावा
मत्सादृश्यंविरहतनुवाभावगम्यंलिखन्ती ।
पृच्छन्तीवामधुरवचनांसारिकांपञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुःस्मरसिरसिकेत्वंहितस्य प्रियेति॥२.२५॥

उत्सङ्गेवामलिनवसनेसौम्यनिक्षिप्यवीणां
मद्गोत्राङ्कंविरचितपदंगेयमुद्गातुकामा ।
तन्त्रीमार्द्रांनयनसलिलैःसारयित्वाकथंचिद्
भूयोभूयःस्वयमपिकृतांमूर्च्छनां विस्मरन्ती॥२.२६॥

१०.४.२. सारांशः

कालिदासेनलिखिते “उत्तरमेघ” इत्यत्रअनेकेमहत्त्वपूर्णाःसारांशाःसन्ति । अस्मिन्काव्येप्रेमविरहस्य, आत्मीयतायाः च विविधाःपक्षाःउत्तमरीत्याप्रस्तुताःसन्ति ।

अस्यसारांशःनिम्नलिखितमुख्यविन्दुषुआधारितःभवितुम्अर्हति ।

प्रेमवियोगश्च : प्रेमवियोगयोःभावः "उत्तरमेघ" इत्यत्रविवेकपूर्वकंप्रस्तुतःअस्ति।

इदंकाव्यंकान्तस्यविरहकथायाम्अस्ति, यस्मिन्तस्यप्रियःतंप्राप्तुंअसमर्थःभवति ।

प्राकृतिकसौन्दर्यम् : "उत्तरमेघ" इत्यत्रप्राकृतिकसौन्दर्यस्यवर्णनंकृतम्अस्ति ।

काव्येषुविविधप्रकृतिचित्रणद्वारावसन्तस्यसौन्दर्यंव्यज्यते ।

चित्रकला : काव्येप्रयुक्ताचित्रकलाद्वारासन्देशाःस्पष्टाःभवन्ति । रोमान्टिक-गम्भीर-विचारानाम्चित्रणार्थविविधानिचित्राणिप्रयुक्तानिसन्ति ।

व्यक्तित्वंआत्मीयता च :

कविःस्वस्यप्रमुखव्यक्तित्वद्वाराआत्मीयतायाःभावःसंवेदनशीलतयाप्रकटितःअस्ति ।

वातावरणंसाहित्यरुचिश्च : वातावरणस्यसङ्गमे "उत्तरमेघ" इत्यत्रअपिसाहित्यरुचिःअभिव्यक्तः, यत्पाठकान्विशेषतयाप्रभावितंकरोति।

एतेकेचनमहत्त्वपूर्णाःबिन्दवःसन्तिये "उत्तरमेधस्य" सारांशेसमाविष्टाःभवितुम्अर्हन्ति । एतेषांबिन्दुनाम्आधारेणभवान्स्वप्रश्नान्निबन्धंवासज्जीकर्तुंशक्नोति।

१०.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

9. मेघदूत" "उत्तरमेघ" इत्येतयोःकथानकयोःकलात्मक-साहित्यिक-सांस्कृतिक-निमित्तयोःविश्लेषणंकुर्वन्तु ।
10. मेघकवितायाःमाध्यमेनप्रकृतेःसौन्दर्यवातावरणं च कथंवर्णितम्?
11. मेघ-उत्तरमेघ-काव्येषुकाव्यशैल्याःअध्ययनंकुर्वन्तु।
12. मेघदूत-उत्तरमेघयोःप्रेम-विरहस्य, आत्मीयतायाः च विविधपक्षस्यविश्लेषणंकुरुत।
13. मेघदूत-ग्रन्थेप्रयुक्तस्यचित्रणस्यकलाशैल्याःचर्चांकुर्वन्तु।
14. उत्तरमेघकाव्येध्वनि-वर्णन-अनुप्रास-प्रयोगस्यविश्लेषणंकुरुत।
15. "मेघदूत" "उत्तरमेघ" इतिकाव्येषुप्रयुक्तभाषा, शब्दावली, व्याकरणं च अध्ययनंकुर्वन्तु
16. काव्येषुप्रयुक्तानांसङ्गीतस्य, वर्णस्य, एनिमेशनस्य च तत्त्वानांविश्लेषणंकुर्वन्तु ।

१०.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

5. "ज़alidas's 'Uttarmegh' Review and Study" by Dr. Sanjay Tripathi - Published by RashtriyaPrakashan, 2018.

6. "ज़alidas: Uttaramegh" by Dr. Vishwanath Tripathi - Published by University Press, 2005.
7. "ज़alidasa's 'Meghaduta': A Critical Study" by Dr. S. ज़. Ramachandra Rao - Published by Gyan Publishing House, 2003.
8. "The Cloud Messenger (Meghaduta)" translated by Arthur W. Ryder - Published by Dover Publications, 2012.

UNIT-11 -Uttaramegha sloka (27-40)

११.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
११.२. गीतिक्व्यस्यपठनस्यउद्देश्यं
११.३. उत्तरमेघगीतिकाव्यस्यपरिचयः
११.४. विषयः
११.४.१. उत्तरमेघ (श्लोक-२७-४०)
११.४.२. सारांशः
११.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
११.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

११.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

कालिदासरचिताउत्तरमेघस्यखण्डकाव्यस्यपठानस्यउद्देस्य:

- कालिदासः-प्रसिद्धःसंस्कृतकविःनाटककारः च, उत्तमसाहित्यकृतीनांकृतेविख्यातः।
- उत्तरमेघः- कालिदासस्यअल्पज्ञातग्रन्थेषुअन्यतमः, एककर्मयुक्तः ।
- खण्डकाव्यः - शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्यएकःविधायत्रलघुतरकाव्यरचनाःसन्ति ।
- पठानस्यउद्देस्य: उत्तरमेघपठनस्यप्रयोजनंवाउद्देश्यंवा।

११.२. गीतिकाव्यस्यपठनस्यउद्देश्यं

उत्तरमेघपठनकाप्रयोजन:

- कालिदासस्यकलात्मकतायाःप्रशंसा: उत्तरमेघःतस्यअल्पप्रसिद्धेषुग्रन्थेषुअन्यतमःअस्तिचेदपिकालिदासस्यकाव्यनिर्माणेनिपुणतांअन्वेष्टुम्।
- संस्कृतसाहित्यस्यअन्वेषणम्: उत्तरमेघस्यअध्ययनेनशास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्यगहनतयाअवगमनंप्राप्नुवन्तु, येनभारतीयसाहित्यविरासतस्यव्यापकप्रशंसनेयोगदानंभवति।
- साहित्यिकविश्लेषणम्: कालिदासद्वाराउत्तरमेघेप्रयुक्तानांविषयाणां, मोटिफानां, काव्यप्रविधिनां च विश्लेषणंकृत्वासाहित्यिकव्याख्यानकौशलंवर्धयन्तु।
- सांस्कृतिकसन्दर्भःउत्तरमेघेप्रतिबिम्बितंप्राचीनभारतस्यसामाजिकसांस्कृतिकसन्दर्भंअवगन्तुं, ऐतिहासिकदृष्टिकोणानां, मूल्यानां, परम्पराणां च अन्वेषणंप्रदातुं।
- शैक्षणिकअध्ययनम्: संस्कृताध्ययनस्यभारतीयसाहित्यस्य च उन्नतौयोगदानंदत्त्वाविद्वान्संशोधनविषयत्वेनकार्यंकुर्वन्तु।
- व्यक्तिगतसंवर्धनम्: पाठकेभ्यःबौद्धिक-उत्तेजनं, शृङ्गार-प्रसन्नतां च प्रदातुंसंस्कृत-काव्यस्यसौन्दर्यंसमृद्धिं च अनुभवन्तु।

११.३. उत्तरमेघगीतिकाव्यस्यपरिचयः

गीतिकाव्यपरस्परायांश्रेष्ठत्वेनसम्मतमिदंखण्डकाव्यंपूर्वोत्तरभागविभक्तम् । अत्रहिअष्टादशाधिकशतंपद्यानिमल्लिनाथटीकायांदृश्यन्ते । स्वामिनोवर्षभोग्येनशापेनस्वदेशंविहायरामगिरिमधिवसन्कश्चिद्यक्षःप्रावृण्मुखेप्रत्यासन्नेनभसिदयिताजीवितावलम्बनार्थीस्वकुशलमयमुदान्तंप्रियायैप्रेषयितुमिच्छन्तन्निमित्तमुदगुच्चलितंबलाहकंप्रार्थयते निदशति च मार्गंरामगिरितःआरभ्यालकापर्यन्तम् ।

तदनुसारेणरामगिरितःआम्रकूटस्ततश्च नर्मदा ततो वेत्रवती ततश्चविदिशाततश्चवामेनविशालातदनुकुरुक्षेत्रंततःकनखलंततःकैलाशस्तदनुमानसंततोऽलकेतिगन्तव्यमार्गः । ततश्चअलकायांगृहपरिचयानन्तरंसन्देशकथनंग्रथितमस्ति । सन्देशश्चनितान्तएवमार्मिकः। यथा -

त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैःशिलायामात्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुम्।

अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिराप्यतेमेक्रूरस्तस्मिन् न सहतेसङ्गमंनौकृतान्तः।।[३५]

समालोचकाःह्यत्रवाल्मीकीयरामायणस्यवर्षावर्णनस्यहनुमतोदौत्यस्य च प्रभावंपश्यन्ति । काव्यस्यायवैदर्भीरीतिःकवेरपूर्ववर्णननिपुणताप्रस्फुटन्तीपदेपदेप्रतिभा च काव्यमिदंसर्वोत्कृष्टकोटौस्थापयन्ति । एतच्चपश्चादनेकेषांदूतकाव्यानामुपजीव्यमप्यभूत् । यथाहिविक्रमस्यनेमिदूतं, वादिचन्द्रस्यपवनदूतं, व्रजनाथस्यमनोदूतं, अज्ञातकतृकमिन्दुदूतं, वेङ्कटनाथस्यहंससन्देशश्चदूतकाव्यपरम्परायामुल्लेख्याःग्रन्थाः ।

११.४. विषयः

कालिदासेनमेघदूतेविरहिणोलोकस्यमनःस्थितेर्वर्णनाकृता, पूर्वमेघेआदितोऽवसानपर्यन्तंबाह्यप्रकृतिश्चित्रिता, एवमेवउत्तरमेघेअन्तःप्रकृतिः । सन्देशप्रेषणस्यप्रवृत्तिस्तदाधारेणकाव्यप्रणयनेप्रवृत्तिश्चेयंपुराणेषुरामायणेमहाभारतेचापिप्राप्यते । नलचरितेहंसेनसंवादप्रेषणेउपकृतम्, युधिष्ठिरेणकृष्णद्वारासंवादःप्रेषितः,रामेणहनूमतासंवादःप्रापितः । तदत्रकालिदासेनरामायणमनुसृत्यमेघदूतंप्रणीतमितिकथनंनासत्यम् । कालिदासःस्वयमपितथ्यमिदंगोपयितुंनैच्छत् ।यद्यसौतत्थमिदंगोपयितुमैषिष्यत्, तदास्वकाव्ये- 'इत्याख्यातेपवनतनयंमैथिलीवोन्मुखीसा' इतिपद्यंकथमपिनायोजयिष्यत् । रामायणाधारेणकृतमपीदंखण्डकाव्यंस्वीयांमौलिकतां न जहाति । मौलिकताहिकथायाःप्रकारस्यवाऽनुकरणमात्रेण्नापहीयते, साहिपद्यानांनिर्माणेकथयाउपस्थापनेनवीनांपध्दतिमपेक्षते ।

माघेनापिपुराणेतिहासप्रथितंवृत्तमादायैवशिशुपालवधंप्रणीतमथापितस्यमौलिकत्वमक्षतमेव, तथैवमेघदूतस्यापिमौलिकताशैल्यानवीनतायांमनोभावानांचित्रणेनूतनतायां च निहिता । कालिदासेनमेघोदूततांगमितस्तद्विषयेभामहेनापत्तिःकृता -

अयुक्तिमद्यथादूताजलभृन्मारुतेन्दवः । तथाभ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥

अवाचोऽयुक्तवाचश्चदूरदेशविचारिणः । कथंदूत्यंप्रपद्येरन्नितियुक्त्या न युज्यते ॥

अत्रप्रसङ्गेउत्तरमपिस्वयमेवतेनदत्तम् -

यदिचोत्कण्ठयायत्तदुन्मत्तंइवभाषते ।

तथाभवतुभूम्नेदंसुमेघोभिःप्रयुज्यते ॥

कालिदासेनापि - 'कामार्त्ताहिप्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु'

इतिकथयित्वासकलाप्येतद्विषयाऽऽपत्तिःपरिहृता ।

११.४.१. उत्तरमेघ (श्लोक-२७-४०)

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्तीभुविगणनयादेहलीदत्तपुष्पैः ।
सम्भोगंवाहृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैतेरमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः॥२.२७॥

सव्यापारामहनि न तथापीडयेद्विप्रयोगः
शङ्केरात्रौगुरुतरशुचंनिर्विनोदांसखींते ।
मत्सन्देशःसुखयितुमलंपश्यसाध्वींनिशीथे
तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः॥२.२८॥

आधिक्षामांविरहशयनेसंनिषण्णैकपार्श्वां
प्राचीमूलेतनुमिवकलामात्रशेषांहिमांशोः ।
नीतारात्रिःक्षणइवमयासार्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम्॥२.२९॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टान्
पूर्वप्रीत्यागतमभिमुखंसंनिवृत्तंतथैव ।
चक्षुःखेदात्सलिलगुरुभिःपक्ष्मभिश्छादयन्तीं
साभ्रेऽह्नीवस्थलकमलिनीनप्रबुद्धां नसुप्ताम्॥२.३०॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिनाविक्षिपन्तीं
शुद्धस्नानात्परुषमलकंनूनमागण्डलम्बम् ।
मत्संभोगःकथमुपनमेत्स्वप्नजोऽपीतिनिद्राम्
आकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशम्॥२.३१॥

आद्येबद्धाविरहदिवसेयाशिखादामहित्वा
शापस्यान्तेविगलितशुचातांमयोद्वेष्टनीयाम् ।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण॥२.३२॥

सासंन्यस्ताभरणमबलापेशलंधारयन्ती
शय्योत्सङ्गेनिहितमसकृद्दुःखदुःखेनगात्रम् ।
त्वामप्यस्रंनवजलमयंमोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायःसर्वोभवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा॥२.३३॥

जानेसख्यास्तवमयिमनःसंभृतस्नेहमस्माद्
इत्थंभूतांप्रथमविरहेतामहंतर्कयामि ।
वाचालंमां न खलुसुभगंमन्यभावःकरोति
प्रत्यक्षंतेनिखिलमचिराद्भ्रातरुक्तंमया यत्॥२.३४॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमअलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनोविस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्नेनयनमुपरिस्पन्दिशङ्केमृगाक्ष्या
मीनक्षोभाचलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति॥२.३५॥

वामश्चास्याःकररुहपदैर्मुच्यमानोमदीयै-

र्मुक्ताजालंचिरपरिचितंत्याजितोदैवगत्या ।
सम्भोगान्तेममसमुचितोहस्तसंवाहमानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्॥२.३६॥

तस्मिन्कालेजलदयदिसालब्धनिद्रासुखास्याद्
अन्वास्यैनांस्तनितविमुखोयाममात्रंसहस्व ।
माभूदस्याःप्रणयिनिमयिस्वप्नलब्धेकथञ्चित्
सद्यःकण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम्॥२.३७॥

तामुत्थाप्यस्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तांसममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।
विद्युद्गर्भःस्तिमितनयनांत्वत्सनाथेगवाक्षे
वक्तुंधीरःस्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः॥२.३८॥

भर्तुर्मित्रंप्रियमविधवेविद्धिमामम्बुवाहं
तत्सन्देशैर्हृदयनिहितैरागतंत्वत्समीपम् ।
योवृन्दानित्वरयतिपथिश्रम्यतांप्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि॥२.३९॥

इत्याख्यातेपवनतनयंमैथिलीवोन्मुखीसा
त्वामुत्कण्ठोच्छवसितहृदयावीक्ष्यसम्भाव्यचैव ।
श्रोष्यत्यस्मात्परमवहितासौम्यसीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तःसुहृदुपनतःसङ्गमात् किंचिदूनः॥२.४०॥

११.४.२. सारांशः

कालिदासेनलिखिते "उत्तरमेघ" इत्यत्रअनेकेमहत्त्वपूर्णाःसारांशाःसन्ति । अस्मिन्काव्येप्रेमविरहस्य, आत्मीयतायाः च विविधाःपक्षाःउत्तमरीत्याप्रस्तुताःसन्ति । अस्यसारांशःनिम्नलिखितमुख्यविन्दुषुआधारितःभवितुम्अर्हति ।

प्रेमवियोगश्च: प्रेमवियोगयोःभावः "उत्तरमेघ" इत्यत्रविवेकपूर्वकंप्रस्तुतःअस्ति। इदंकाव्यंकान्तस्यविरहकथायाम्अस्ति, यस्मिन्तस्यप्रियःतंप्राप्तुंअसमर्थःभवति ।

प्राकृतिकसौन्दर्यम्: "उत्तरमेघ" इत्यत्रप्राकृतिकसौन्दर्यस्यवर्णनंकृतम्अस्ति । काव्येषुविविधप्रकृतिचित्रणद्वारावसन्तस्यसौन्दर्यंव्यज्यते ।

चित्रकला: काव्येप्रयुक्ताचित्रकलाद्वारासन्देशाःस्पष्टाःभवन्ति । रोमान्टिक-गम्भीर-विचारानाम्चित्रणार्थंविविधानिचित्राणिप्रयुक्तानिसन्ति ।

व्यक्तित्वंआत्मीयता च: कविःस्वस्यप्रमुखव्यक्तित्वद्वाराआत्मीयतायाःभावःसंवेदनशीलतयाप्रकटितःअस्ति ।

वातावरणंसाहित्यरुचिश्च: वातावरणस्यसङ्गमे "उत्तरमेघ" इत्यत्रअपिसाहित्यरुचिःअभिव्यक्तः, यत्पाठकान्विशेषतयाप्रभावितंकरोति।

एतेकेचनमहत्त्वपूर्णाःबिन्दवःसन्तिये "उत्तरमेधस्य" सारांशेसमाविष्टाःभवितुम्अर्हन्ति । एतेषांबिन्दुनाम्आधारेणभवान्स्वप्रश्नान्निबन्धंवासज्जीकर्तुंशक्नोति।

११.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

17.मेघदूत" "उत्तरमेघ" इत्येतयोःकथानकयोःकलात्मक-साहित्यिक-सांस्कृतिक-निमित्तयोःविश्लेषणंकुर्वन्तु ।

18.मेघकवितायाःमाध्यमेनप्रकृतेःसौन्दर्यंवातावरणं च कथंवर्णितम्?

19.मेघ-उत्तरमेघ-काव्येषुकाव्यशैल्याःअध्ययनंकुर्वन्तु।

20.मेघदूत-उत्तरमेघयोःप्रेम-विरहस्य, आत्मीयतायाः च विविधपक्षस्यविश्लेषणंकुरुत।

21.मेघदूत-ग्रन्थेप्रयुक्तस्यचित्रणस्यकलाशैल्याःचर्चांकुर्वन्तु।

22.उत्तरमेघकाव्येध्वनि-वर्णन-अनुप्रास-प्रयोगस्यविश्लेषणंकुरुत।

23."मेघदूत" "उत्तरमेघ" इतिकाव्येषुप्रयुक्तभाषा, शब्दावली, व्याकरणं च अध्ययनंकुर्वन्तु

24.काव्येषुप्रयुक्तानांसङ्गीतस्य, वर्णस्य, एनिमेशनस्य च तत्त्वानांविश्लेषणंकुर्वन्तु ।

११.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

9. "ञalidas's 'Uttarmegh' Review and Study" by Dr. Sanjay Tripathi - Published by RashtriyaPrakashan, 2018.
10. "ञalidas: Uttaramegh" by Dr. Vishwanath Tripathi - Published by University Press, 2005.
11. "ञalidasa's 'Meghaduta': A Critical Study" by Dr. S. ञ. Ramachandra Rao - Published by Gyan Publishing House, 2003.
12. "The Cloud Messenger (Meghaduta)" translated by Arthur W. Ryder - Published by Dover Publications, 2012.

UNIT-12-Uttaramegha sloka (41-54)

१२.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

१२.२. गीतिक्व्यस्यपठनस्यउद्देश्यं

१२.३. उत्तरमेघगीतिकाव्यस्यपरिचयः

१२.४. विषयः

१२.४.१. उत्तरमेघ (श्लोक-४१-५४)

१२.४.२. सारांशः

१२.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

१२.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

१२.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

कालिदासरचिताउत्तरमेघस्यखण्डकाव्यस्यपठानस्यउद्देस्य:

- कालिदासः-प्रसिद्धःसंस्कृतकविःनाटककारः च, उत्तमसाहित्यकृतीनांकृतेविख्यातः।

- उत्तरमेघः- कालिदासस्यअल्पज्ञातग्रन्थेषुअन्यतमः, एककर्मयुक्तः ।
- खण्डकाव्यः - शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्यएकःविधायत्रलघुतरकाव्यरचनाःसन्ति ।
- पठानस्यउद्देस्य: उत्तरमेघपठनस्यप्रयोजनंवाउद्देश्यंवा।

१२.२. गीतिकाव्यस्यपठनस्यउद्देश्यं

उत्तरमेघपठनकाप्रयोजन:

- कालिदासस्यकलात्मकतायाःप्रशंसा: उत्तरमेघःतस्यअल्पप्रसिद्धेषुग्रन्थेषुअन्यतमःअस्तिचेदपिकालिदासस्यकाव्यनिर्माणेनिपुणतांअन्वेष्टुम्।
- संस्कृतसाहित्यस्यअन्वेषणम्: उत्तरमेघस्यअध्ययनेनशास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्यगहनतयाअवगमनंप्राप्नुवन्तु, येनभारतीयसाहित्यविरासतस्यव्यापकप्रशंसनेयोगदानंभवति।
- साहित्यिकविश्लेषणम्: कालिदासद्वाराउत्तरमेघेप्रयुक्तानांविषयाणां, मोटिफानां, काव्यप्रविधिनां च विश्लेषणंकृत्वासाहित्यिकव्याख्यानकौशलंवर्धयन्तु।
- सांस्कृतिकसन्दर्भःउत्तरमेघेप्रतिबिम्बितंप्राचीनभारतस्यसामाजिकसांस्कृतिकसन्दर्भंअवगन्तुं, ऐतिहासिकदृष्टिकोणानां, मूल्यानां, परम्पराणां च अन्वेषणंप्रदातुं।
- शैक्षणिकअध्ययनम्: संस्कृताध्ययनस्यभारतीयसाहित्यस्य च उन्नतौयोगदानंदत्त्वाविद्वान्संशोधनविषयत्वेनकार्यंकुर्वन्तु।
- व्यक्तिगतसंवर्धनम्: पाठकेभ्यःबौद्धिक-उत्तेजनं, शृङ्गार-प्रसन्नतां च प्रदातुंसंस्कृत-काव्यस्यसौन्दर्यंसमृद्धिं च अनुभवन्तु।

१२.३. उत्तरमेघगीतिकाव्यस्यपरिचयः

गीतिकाव्यपरस्परायांश्रेष्ठत्वेनसम्मतमिदंखण्डकाव्यंपूर्वोत्तरभागविभक्तम् । अत्रहिअष्टादशाधिकशतंपद्यानिमल्लिनाथटीकायांदृश्यन्ते । स्वामिनोवर्षभोग्येनशापेनस्वदेशंविहायरामगिरिमधिवसन्कश्चिद्यक्षःप्रावृण्मुखेप्रत्यासन्नेनभसिदयिताजीवितावलम्बनार्थीस्वकुशलमयमुदान्तंप्रियायैप्रेषयितुमिच्छन्तन्निमित्तमुदगुच्चलितंबलाहकंप्रार्थयते निदशति च मार्गंरामगिरितःआरभ्यालकापर्यन्तम् । तदनुसारेणरामगिरितःआम्रकूटस्ततश्च नर्मदा ततो वेत्रवती ततश्चविदिशाततश्चवामेनविशालातदनुकुरुक्षेत्रंततःकनखलंततःकैलाशस्तदनुमानसंततोऽलकेतिगन्तव्यमार्गः । ततश्चअलकायांगृहपरिचयानन्तरंसन्देशकथनंग्रथितमस्ति । सन्देशश्चनितान्तएवमार्मिकः। यथा -

त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैःशिलायामात्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुम्।

अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिराप्यतेमेक्रूरस्तस्मिन् न सहतेसङ्गमंनौकृतान्तः।।[३५]

समालोचकाःह्यत्रवाल्मीकीयरामायणस्यवर्षावर्णनस्यहनुमतोदौत्यस्य च प्रभावंपश्यन्ति । काव्यस्यायवैदर्भीरीतिःकवेरपूर्ववर्णननिपुणताप्रस्फुटन्तीपदेपदेप्रतिभा च काव्यमिदंसर्वोत्कृष्टकोटौस्थापयन्ति । एतच्चपश्चादनेकेषांदूतकाव्यानामुपजीव्यमप्यभूत् । यथाहिविक्रमस्यनेमिदूतं, वादिचन्द्रस्यपवनदूतं, व्रजनाथस्यमनोदूतं, अज्ञातकतृकमिन्दुदूतं, वेङ्कटनाथस्यहंससन्देशश्चदूतकाव्यपरम्परायामुल्लेख्याःग्रन्थाः ।

१२.४. विषयः

कालिदासेनमेघदूतेविरहिणोलोकस्यमनःस्थितेर्वर्णनाकृता, पूर्वमेघेआदितोऽवसानपर्यन्तंबाह्यप्रकृतिश्चित्रिता, एवमेवउत्तरमेघेअन्तःप्रकृतिः । सन्देशप्रेषणस्यप्रवृत्तिस्तदाधारेणकाव्यप्रणयनेप्रवृत्तिश्चेयंपुराणेषुरामायणेमहाभारतेचापिप्राप्यते । नलचरितेहंसेनसंवादप्रेषणेउपकृतम्, युधिष्ठिरेणकृष्णद्वारासंवादःप्रेषितः,रामेणहनूमतासंवादःप्रापितः ।

तदत्रकालिदासेनरामायणमनुसृत्यमेघदूतंप्रणीतमितिकथनंनासत्यम् । कालिदासःस्वयमपितथ्यमिदंगोपयितुंनैच्छत् ।यद्यसौतत्थमिदंगोपयितुमैषिष्यत्, तदास्वकाव्ये- 'इत्याख्यातेपवनतनयंमैथिलीवोन्मुखीसा' इतिपद्यंकथमपिनायोजयिष्यत् । रामायणाधारेणकृतमपीदंखण्डकाव्यंस्वीयांमौलिकतां न जहाति । मौलिकताहिकथायाःप्रकारस्यवाऽनुकरणमात्रेण्नापहीयते, साहिपद्यानांनिर्माणेकथयाउपस्थापनेनवीनांपध्दतिमपेक्षते । माघेनापिपुराणेतिहासप्रथितंवृत्तमादायैवशिशुपालवधंप्रणीतमथापितस्यमौलिकत्वमक्षतमेव, तथैवमेघदूतस्यापिमौलिकताशैल्यानवीनतायांमनोभावानांचित्रणेनूतनतायां च निहिता । कालिदासेनमेघोदूततांगमितस्तद्विषयेभामहेनापत्तिःकृता -

अयुक्तिमद्यथादूताजलभृन्मारुतेन्दवः । तथाभ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥

अवाचोऽयुक्तवाचश्चदूरदेशविचारिणः । कथंदूत्यंप्रपद्येरन्नितियुक्त्या न युज्यते ॥

अत्रप्रसङ्गेउत्तरमपिस्वयमेवतेनदत्तम् -

यदिचोत्कण्ठयायत्तदुन्मत्तंइवभाषते ।

तथाभवतुभूम्नेदंसुमेघोभिःप्रयुज्यते ॥

कालिदासेनापि - 'कामार्त्ताहिप्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' इतिकथयित्वासकलाप्येतद्विषयाऽऽपत्तिःपरिहृता ।

१२.४.१. उत्तरमेघ (श्लोक-४१-५४)

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूयाएवंतवसहचरोरामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नःकुशलमबलेपृच्छतित्वांवियुक्तः
पूर्वाभाष्यंसुलभविपदां प्राणिनामेतदेव॥२.४१॥

अङ्गेनाङ्गंप्रतनुतनुनागाढतप्तेनतप्तं

सास्रेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
उष्णोच्छवासंसमधिकतरोच्छवासिनादूरवर्ती
संकल्पैस्तैर्विशतिविधिनावैरिणा रुद्धमार्गः॥२.४२॥

शब्दाख्येयंयदपिकिलतेयःसखीनांपुरस्तात्
कर्णेलोलःकथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
सोऽतिक्रान्तःश्रवणविषयंलोचनाभ्यामदृष्ट-
स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह॥२.४३॥

श्यामास्वङ्गंचकितहरिणीप्रेक्षणेदृष्टिपातं
वक्त्रच्छायांशशिनिशिखिनांबर्हभारेषुकेशान् ।
उत्पश्यामिप्रतनुषुनदीवीचिषुभ्रूविलासान्
हन्तैकस्मिन्क्वचिदपि न तेचण्डि सादृश्यमस्ति॥२.४४॥

त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैःशिलायाम्
आत्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यतेमे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहतेसङ्गमंनौ कृतान्तः॥२.४५॥

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्यबाले
दूरीभूतंप्रतनुमपिमांपञ्चबाणःक्षिणोति ।
घर्मान्तेऽस्मिन्विगणयकथंवासराणिव्रजेयु-
र्दिक्संसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि॥२.४५अ॥

मामाकाशप्रणिहितभुजंनिर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्तेकथमपिमयास्वप्नसन्दर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलुबहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति॥२.४६॥

भित्त्वासद्यःकिसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां
येतत्क्षीरस्रुतिसुरभयोदक्षिणेनप्रवृत्ताः ।

आलिङ्ग्यन्तेगुणवतिमयातेतुषाराद्रिवाताः
पूर्वंस्पृष्टंयदिकिल भवेदङ्गमेभिस्तवेति॥२.४७॥

संक्षिप्येतक्षणइवकथंदीर्घयामात्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपिकथंमन्दमन्दातपंस्यात् ।
इत्थंचेतश्चटुलनयनेदुर्लभप्रार्थनंमे
गाढोष्माभिःकृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः॥२.४८॥

नन्वात्मानंबहुविगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणित्वमपिनितरांमागमःकातरत्वम् ।
कस्यात्यन्तंसुखमुपनतंदुःखमेकान्ततोवा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण॥२.४९॥

शापान्तोमेभुजगशयनादुत्थितेशार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमयचतुरोलोचनेमीलयित्वा ।
पश्चादावांविरहगुणितंतंतमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावःपरिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥२.५०॥

भूयश्चाहत्वमपिशयनेकण्ठलग्नापुरामे
निद्रांगत्वाकिमपिरुदतीसस्वरंविप्रबुद्धा ।
सान्तर्हासंकथितमसकृत्पृच्छतश्चत्वयामे
दृष्टःस्वप्नेकितवरमयन्कामपित्वं मयेति॥२.५१॥

एतस्मान्मांकुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
माकौलीनादसितनयनेमय्यविश्वासिनीभूः ।
स्नेहानाहुःकिमपिविरहेध्वंसिनस्तेत्वभोगाद्
इष्टेवस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति॥२.५२॥

आश्वास्यैवंप्रथमविरहोदग्रशोकांसखींते
शैलादाशुत्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तत्तद्वचोभिर्ममापि
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलंजीवितं धारयेथाः॥२.५३॥

कच्चित्सौम्यव्यवसितमिदंबन्धुकृत्यंत्वयामे
प्रत्यादेशान्नखलुभवतोधीरतांकल्पयामि ।
निःशब्दोऽपिप्रदिशसिजलंयाचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तंहिप्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव॥२.५४॥

एतत्कृत्वाप्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनोमे
सौहार्दाद्वाविधुरइतिवामय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशाञ्जलदविचरप्रावृषासंभृतश्री-
र्माभूदेवंक्षणमपि च तेविद्युता विप्रयोगः॥२.५५॥

१२.४.२. सारांशः

कालिदासेनलिखिते “उत्तरमेघ” इत्यत्रअनेकेमहत्त्वपूर्णाःसारांशाःसन्ति । अस्मिन्काव्येप्रेमविरहस्य, आत्मीयतायाः च विविधाःपक्षाःउत्तमरीत्याप्रस्तुताःसन्ति । अस्यसारांशःनिम्नलिखितमुख्यविन्दुषुआधारितःभवितुम्अर्हति ।

प्रेमवियोगश्च: प्रेमवियोगयोःभावः "उत्तरमेघ" इत्यत्रविवेकपूर्वकंप्रस्तुतःअस्ति। इदंकाव्यंकान्तस्यविरहकथायाम्अस्ति, यस्मिन्तस्यप्रियःतंप्राप्तुंअसमर्थःभवति ।

प्राकृतिकसौन्दर्यम्: "उत्तरमेघ" इत्यत्रप्राकृतिकसौन्दर्यस्यवर्णनंकृतम्अस्ति । काव्येषुविविधप्रकृतिचित्रणद्वारावसन्तस्यसौन्दर्यंव्यज्यते ।

चित्रकला: काव्येप्रयुक्ताचित्रकलाद्वारासन्देशाःस्पष्टाःभवन्ति । रोमान्टिक-गम्भीर-विचारानाम्चित्रणार्थंविविधानिचित्राणिप्रयुक्तानिसन्ति ।

व्यक्तित्वंआत्मीयता च: कविःस्वस्यप्रमुखव्यक्तित्वद्वाराआत्मीयतायाःभावःसंवेदनशीलतयाप्रकटितःअस्ति ।

वातावरणंसाहित्यरुचिश्च: वातावरणस्यसङ्गमे "उत्तरमेघ" इत्यत्रअपिसाहित्यरुचिःअभिव्यक्तः, यत्पाठकान्विशेषतयाप्रभावितंकरोति।

एतेकेचनमहत्त्वपूर्णाःबिन्दवःसन्तिये "उत्तरमेधस्य" सारांशेसमाविष्टाःभवितुम्अर्हन्ति । एतेषांबिन्दुनाम्आधारेणभवान्स्वप्रश्नान्निबन्धंवासज्जीकर्तुंशक्नोति।

१२.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

1. मेघदूत" "उत्तरमेघ" इत्येतयोःकथानकयोःकलात्मक-साहित्यिक-सांस्कृतिक-निमित्तयोःविश्लेषणंकुर्वन्तु ।
2. मेघकवितायाःमाध्यमेनप्रकृतेःसौन्दर्यंवातावरणं च कथंवर्णितम्?
3. मेघ-उत्तरमेघ-काव्येषुकाव्यशैल्याःअध्ययनंकुर्वन्तु।
4. मेघदूत-उत्तरमेघयोःप्रेम-विरहस्य, आत्मीयतायाः च विविधपक्षस्यविश्लेषणंकुरुत।
5. मेघदूत-ग्रन्थेप्रयुक्तस्यचित्रणस्यकलाशैल्याःचर्चांकुर्वन्तु।
6. उत्तरमेघकाव्येध्वनि-वर्णन-अनुप्रास-प्रयोगस्यविश्लेषणंकुरुत।
7. "मेघदूत" "उत्तरमेघ" इतिकाव्येषुप्रयुक्तभाषा, शब्दावली, व्याकरणं च अध्ययनंकुर्वन्तु
8. काव्येषुप्रयुक्तानांसङ्गीतस्य, वर्णस्य, एनिमेशनस्य च तत्त्वानांविश्लेषणंकुर्वन्तु ।

१२.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. "ऱalidas's 'Uttarmegh' Review and Study" by Dr. Sanjay Tripathi - Published by RashtriyaPrakashan, 2018.
2. "ऱalidas: Uttaramegh" by Dr. Vishwanath Tripathi - Published by University Press, 2005.
3. "ऱalidasa's 'Meghaduta': A Critical Study" by Dr. S. ऱ. Ramachandra Rao - Published by Gyan Publishing House, 2003.
4. "The Cloud Messenger (Meghaduta)" translated by Arthur W. Ryder - Published by Dover Publications, 2012.

Block No. 4
Block Name-The *Raghuvamsam* -SARGA-XIII

UNIT- 13- Raghuvamsam –Ch-XIII sloka (1-20)
UNIT-14- Raghuvamsam –Ch-XIII sloka (21-40)
UNIT-15 - Raghuvamsam –Ch-XIII sloka (41-60)
UNIT-16-Raghuvamsam –Ch-XIII sloka(61-79)

UNIT- 13- Raghuvamsam –Ch-XIII sloka (1-20)

१३.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
१३.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं
१३.३. रघुवंशमहाकाव्यस्यपरिचयः
१३.४. विषयः
  १३.४.१. रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदससर्गस्य (श्लोक १-२०)
  १३.४.२. सारांशः
१३.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
१३.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

१३.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यप्राथमिकंउद्देश्यंपूर्वकालस्यघटनानांवर्णनंभवति ।
- अस्मिन्ग्रन्थेभगवान्श्रीरामस्यपूर्वजीवनस्यमहत्त्वपूर्णघटनानांविवरणंदृश्यते ।
- राजादिलीपस्यजीवनस्यदृष्टिकोणेतस्यपरमंशौर्यं, धर्मस्यप्रशंसनीयाःगुणाः च वर्णिताःसन्ति ।
- अस्यकान्टोद्वारारघुवंशवंशस्यप्रमुखानांव्यक्तिनांविशेषाध्यात्मिकसामाजिकमहत्त्वस्यपरिचयः भवति ।
- रघुवंश-महाकाव्यस्यअस्यकान्तस्यप्रयोजनंधर्म-कर्तव्य-धर्म-भक्तिंप्रोत्साहयितुंवर्तते ।

- एतेसर्वोद्देश्यसङ्ग्रहाःसुनिश्चितंकुर्वन्तियत्रघुवंशस्यत्रयोदशसर्गस्यपाठःपारम्परिक-आधुनिक-मानकैःअद्यतनःभवति ।

१३.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

- संस्कृते "रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यकाव्यपाठस्यएतानिउद्देश्यानिसन्ति-
- उपमा-अलंकार-रस-ध्वनि-अधिकार-अधिकरण-अनुप्रास-गुण-अलंकार-अलंकार-अर्थ-ध्वनि-गुण-विषय-विषयेषु काव्यशास्त्रस्यनियमानाम्विस्तरेणअध्ययनंकर्तुं।
- काव्येप्रयुक्तानांविविधकाव्यशैल्याःसृजनात्मकविधिनां च विश्लेषणंकृत्वाकाव्यशास्त्रस्यमहत्त्वंअवगन्तुम्।
- भाव, रस, रूप, अधिकारी, अधिकारी, गुण, अलंकरसहितकाव्यअध्ययनद्वाराकाव्यशास्त्रमेंविभिन्नशैलियोंकेतकनीकोंकामूल्यांकनकरना।
- उदीपन, प्रत्याहार, समर्पण, समाधान, स्थानान्तरण, द्वितीयरस, रसद्यायनआदिकाव्यरचनाकेअन्यमहत्वपूर्णगुणोंकीसूचनाप्राप्तकरनेकेलिए।
- काव्येस्वविचारंअभिव्यक्तुंभिन्नप्रतिनिधित्वव्यवस्थानांअध्ययनंकृत्वाकाव्यसाहित्यस्यगभीरतायांगहनतांप्राप्तुं।
- एतेउद्देश्याःरघुवंशस्यत्रयोदशसर्गस्यकाव्यग्रन्थस्यमहत्त्वपूर्णःभागःअस्ति, यःकाव्यस्यसृजनात्मकंसमीक्षात्मकं च पक्षंअवगन्तुंसाहाय्यंकरोति ।

१३.३. रघुवंशमहाकाव्यस्यपरिचयः

रघुःअत्यन्तंपराक्रमीदानशूरः च आसीत् । तस्यवंशीयानांगुणवर्णनम्अस्मिन्काव्येअस्तीतिकविरयंरघुवंशम्इतिनामधेयमकरोत् । प्रधानतया दिलीपः, रघुः, अजः, रामः, कुशः, अतिथिः इत्यादीनांश्रेष्ठराजानांवर्णनमस्ति । दिलीपःसत्यसन्धःधर्मनिष्ठश्चरघुःपराक्रमीदानशीलश्च, अजःकोमलहृदयीप्रेममयश्च,

श्रीरामःसर्वोत्तमःइत्थम्एतेचत्वारःअपिधर्मार्थकाममोक्षाणांप्रतीकाःसन्ति । काव्येऽस्मिन्रघुदिग्विजयः, अजविलापः, सीतापरित्यागःइत्यादयःभागाःचित्ताकर्षकाःसन्ति । दशसुसर्गेषुरामायणस्यसारसर्वस्वंन्यरूपयत्महाकविः । अजविलापंसर्गंयावत्अवर्णयत् । प्रत्येकंसर्गेऽपिआकर्षकःकश्चनअंशःविद्यते । कथाभागःवर्णनं च परस्परंसम्मिल्यकाव्यस्यास्यअन्यादृशंसौन्दर्यम्अवर्धयत् । रसानांपरिपक्वतातन्मयत्वंजनयति । नवरत्नविराजितःमुक्ताहारःइवकाव्यंसर्वविधसौन्दर्ययुक्तंसत्सहृदयानांप्रीतिपात्रम्आवहति । कालिदासेनअन्यानिकाव्यानिनाटकानिग्रथितानिचेदपिसंस्कृतग्रन्थकाराःतंरघुकविःइतिप्राशंसन् । तस्मात्अस्यकाव्यस्यउत्कृष्टताअवगम्यते । दशमसर्गादारभ्यपञ्चदशसर्गपर्यन्तंरामस्यकथावर्णिता । तदुत्तरंरामवंश्यानांतत्तन्नृपाणांचरितानिउपन्यस्तानि । अन्तिमःसर्गोगर्भान्धस्याग्निवर्णस्यअभिषेकेणसमाप्यते -

तपस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकादुष्णैर्विलोचनजलैःप्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितःकनककुम्भमुखोज्झितेनवंशाभिषेकविधिनाशिशिरेणगर्भः ॥

कालिदासःअग्निवर्णपरवर्तिनांराज्ञामपिवर्णानंचिकीर्षतिस्म । परमसौकालेनकवलीकृतः। अन्येपुनःकालिदासेनपरतोऽपिरघुवंशस्यसर्गाःलिखिताःपरन्तुते न प्राप्यन्तेइत्याहुः । बहवःतुकालिदास-अग्निवर्णसमकालिकतयाग्रन्थस्यतत्पर्यन्तांसमर्थयन्ते । रघुवंशःयेषांराज्ञांवर्णनानिसन्ति, येषांरामायणवर्णितनृपैःसहभेदःआपतति, परन्तुवायुपुराणवर्णितरामवंशावल्यासहरघुवंशवर्णितरामवंशावलीभूयसासामञ्जस्यंधारयति । रघुवंशंहिकालिदासस्यप्रौढतमंकाव्यंमन्यते । अस्यहिसम्प्रतिएकोनविंशतिसर्गाःप्राप्यन्ते । विश्वस्यतेहिकाव्येऽस्मिन्ततोऽप्यधिकाःसर्गाःसम्भवन्तीतियतस्तत्रग्रन्थसमाप्तिसूचकंनैवपद्यंलभ्यते । काव्यमिदंवागर्थरूपपरमेश्वरयुगलवन्दनयाप्रारभ्यते । सश्रीकोऽपिकोशलेन्द्रोदिलीपोऽनपत्यतयातदर्थंवसिष्ठाश्रमंगच्छति ।

कुलगुरुस्तदर्थंसुरभीशापंनिवारकंविज्ञायतन्निमित्तंनन्दिनीसेवनायादिशति । स्वरक्षार्थंसमर्पितदेहायतस्मैनन्दिनीपुत्रप्राप्तिरूपवरंददाति । दिनेषुगच्छत्सुसुदक्षिणारघुंप्रसूते। रघोरपिअजस्तस्यदशरथाख्यःसुतःक्रमेणपृथिवींपालयतः । दशरथस्य सम्पादितपुत्रेष्टियज्ञस्यराम-भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाख्याश्चत्वारःपुत्राःभवन्ति । रामोहिधनुःषणंविजित्यजनकजांसीतामृद्वहति । स हिपितुराज्ञयाचतुर्दशवर्षाणिवनेतिष्ठतिनिहन्ति च तत्र स सीतापहारकंलोकरावणंरावणम्। रामस्यकुशलवाख्यौसुतौ। कुशस्यहिकुमुद्वत्यामतिथिर्नामसुतः। तदन्वयेएवअग्निवर्णस्यराज्ञोजन्म । इतिसङ्क्षेपणरघुवंशगताकथा।

द्वितीयेसर्गेनन्दिनीपरिचर्यावर्णनं, तृतीयेसदोहदायाःसुदक्षिणायाःवर्णनं, चतुर्थेरघुदिग्विजयवर्णनं, षष्ठेइन्दुमतीस्वयंवरसभावर्णनं, सप्तमेअजस्यइन्दुमत्यासहविवाहवर्णनं, अष्टमेअजविलापः, नवमेवसन्तवनंमृगयावर्णनञ्च, दशमेभगवत्स्तुतिः, त्रयोदशेभूगोलवर्णनं, चतुर्दशेसीतापरित्यागः, षोडशेअजस्यअयोध्याप्रत्यागमनं, जलाविहारवर्णनञ्च, सप्तदशेराज्याभिषेकवर्णनमतिथेः, एकोनविंशेऽग्निवर्णस्यकामकेलिवर्णनंकाव्यस्यास्यसमुल्लेखनीयाविषयाः ।

केचिदस्यकाव्यस्यसप्तदशसर्गेएवावसानंमन्यन्ते । तदवसानपद्यमपितथासूचकमेवदृश्यतेनैव च तदनन्तरवर्तिनोरध्याययोःकालिदाससम्मताचमत्कृतिरपि। एवंमन्यतेयदत्रद्वौपक्षौसम्भवतः । प्रथमस्तुकाव्यमिदंसप्तदशसर्गेएवविरचितंसम्भवतिअपरश्चयदि न तथातदाऽस्यएकोनविंशतिसर्गानन्तरमपिआसन्नन्येऽपिकतिपयेसर्गाःयेखलुकालेनकवलिताः । अथवाएदन्तरालेएवकविपार्थिवंविग्रहमत्यजदिति । अथवाहिप्राच्यसंस्कृतिसमुन्नायकोहिकविर्नतथाऽप्रशस्तेप्रसंगेस्वंकाव्यंसमापयिष्यति ।

१३.४. विषयः

"रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यविषयःतत्कालीनराजस्यअजस्यतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्य च इतिहासःअस्ति । अत्रकविःकालिदासःअजस्यधर्मयुद्धंवर्णितवान्यस्मिन्सःसर्वदिक्षुविजयंप्राप्नोति । एतेनधर्मयुद्धेनतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्यशक्तिस्थापनस्यप्रक्रियाआरभ्यते

अस्मिन्काण्डेकविनाराजाअजस्यमहापद्मस्य च पात्राणिविस्तरेणवर्णितानिसन्ति । तस्यधर्मःशौर्यंशौर्यं च श्लाघ्यंवाशौर्यंवा। ते न केवलंयोद्धाइतिअपितुस्वजनहितायप्रतिबद्धाःसत्सत्यराजाःअपिपूज्यन्ते । अग्रेगत्वाअस्मिन्कान्टोमध्येकविःरामचन्द्रजीस्यआदिवंशस्यअभिषेकस्यसामर्थ्यंमहत्त्वं च अवगच्छन्वाल्मीकिवशिष्ठादिमहार्षिणांवैभवस्यविशेषरूपेणवर्णनंकृतवान्अस्ति। एतदतिरिक्तंअनेकपर्वतनदीवनानांसुन्दरवर्णनद्वाराप्राकृतिकसौन्दर्यस्यबहुमूल्यंअपिकविनाप्रकाशितम् अस्ति । एवं “रघुवंश” महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यविषयःराजनैतिकसामाजिकधार्मिकप्राकृतिकान्अन्यायान्सार्थकतयासंवेदन शीलतया च प्रस्तुतंकरोति।

१३.४.१. रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदससर्गस्य(श्लोक १-२०)

अथात्मनःशब्दगुणंगुणज्ञःपदंविमानेनविगाहमानः ।
रत्नाकरंवीक्ष्यमिथः स जायांरामाभिधानोहरिरित्युवाच ।। १३.१ ।।

वैदेहिपश्यऽआमलयाद्विभक्तंमत्सेतुनाफेनिलंअम्बुराशिं ।
छायापथेनेवशरत्प्रसन्नंआकाशंआविष्कृतचारुतारं ।। १३.२ ।।

गुरोर्यियक्षोःकपिलेनमेध्येरसातलंसंक्रमितेतुरंगे ।
तदर्थंउर्वीअवदारयद्भिःपूर्वैःकिलायंपरिवर्धितोनः ।। १३.३ ।।

गर्भंदधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिंअत्राश्नुवतेवसूनि ।
अबिन्धनंवह्निंअसौबिभर्तिप्रह्लादनंज्योतिरजन्यनेन ।। १३.४ ।।

तांतांअवस्थांप्रतिपद्यमानंस्थितंदशव्याप्यदिशोमहिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयंईदृक्तयारूपंइयत्तयावा ।। १३.५ ।।

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेनसंस्तूयमानःप्रथमेनधात्रा ।
अमुंयुगान्तोचितयोगन्दिरःसंहृत्यलोकान्पुरुषोऽधिशेते ।। १३.६ ।।

पक्षच्छिदागोत्रभिदात्तगन्धाःशरण्यंएनंशतशोमहीध्राः ।
नृपाइवोपप्लविनःपरेभ्योधर्मोत्तरंमध्यमंआश्रयन्ते ।। १३.७ ।।

रसातलादादिभवेनपुंसाभुवःप्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छंअम्भःप्रलयप्रवृद्धंमुहूर्तवक्त्रावरणंबभूव ।। १३.८ ।।

मुखार्पणेषुप्रकृतिप्रगल्भाःस्वयंतरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिःपिबत्यसौपाययते च सिन्धूः ।। १३.९ ।।

ससत्त्वंआदायनदीमुखाम्भःसंमीलयन्तोविवृताननत्वाथ् ।
अमीशिरोभिस्तिमयःसरन्ध्रैरूर्ध्वंवितन्वन्तिजलप्रवाहान् ।। १३.१० ।।

मातङ्गनक्रैःसहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधापश्यसमुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषांव्रजन्तिकर्णक्षणचामरत्वं ।। १३.११ ।।

वेलानिलायप्रसृताभुजंगामहोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्तएतेमणिभिःफणस्थैः ।। १३.१२ ।।

तवाधरस्परधिषुविद्रुमेषुपर्यस्तंएतत्सहसोर्मिवेगाथ् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखंकथंचित्क्लेशदपक्रामतिशङ्खयूथं ।। १३.१३ ।।

प्रवृत्तमात्रेणपयांसिपातुंआवर्तवेगाद्भ्रमताघनेन ।
आभातिभूयिष्ठंअयंसमुद्रःप्रमथ्यमानोगिरिणेवभूयः ।। १३.१४ ।।

दूरादयश्चक्रनिभस्यतन्वीतमालतालीवनराजिनीला ।
आभातिवेलालवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेवकलङ्कलेखा ।। १३.१५ ।।

वेलानिलःकेतकरेणुभिस्तेसंभावयत्याननंआयताक्षि ।
मांअक्षमंमण्डनकालहानेर्वेत्तीवबिम्बाधरबद्धतृष्णं ।। १३.१६ ।।

एतेवयंसैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलंपयोधेः ।
प्राप्तामुहूर्तेनविमानवेगात्कूलंफलावर्जितपूगमालं ।। १३.१७ ।।

कुरुष्वतावत्करभोरुपश्चान्मार्गेमृगप्रेक्षिणिदृष्टिपातं ।
एषाविदूरीभवतःसमुद्रात्सकाननानिष्पततीवभूमिः ।। १३.१८ ।।

क्वचित्पथासंचरतेसुराणांक्वचिद्घनानांपततांक्वचिच्च ।
यथाविधोमेमन्सोऽभिलाषःप्रवर्ततेपश्यतथाविमानं ।। १३.१९ ।।

असौमहेन्द्रद्विपदानगन्धीत्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामतिस्वेदलवान्मुखेते ।। १३.२० ।।

१३.४.२. सारांशः

“रघुवंश” महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यसारांशविषयःतत्कालीनराजनैतिकसामाजिकसास्कृतिकवातावरणंसार्थकरूपेणप्रस्तुतंकर्तुंवर्तते। अस्मिन्काण्डेकविःकालिदासःमहाकविस्यवाल्मीकिस्यआदिवंशस्यराजाअजस्यतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्य च जीवनस्यसुन्दरंचित्रणंकृतवान्अस्ति । अस्मिन्कान्टोअजराजस्यक्रूसेड्, महापद्मस्यउदयः, विविधऋषिनायकानां च सम्मानः च प्रकाशितःअस्ति । अस्मिन्कान्टो-मध्येराजनैतिक-सामाजिक-वातावरणस्यचित्रणंकाव्य-रचनाद्वाराकृतम्अस्ति, यत्तत्कालीन-सामाजिक-आर्थिक-स्थितिंप्रतिबिम्बयति । अस्मिन्कान्टोअधिकतयावाल्मीकिवंशस्यधर्मसत्यन्यायप्रतिबद्धानांसद्गुणानांउत्कृष्टानां च माहात्म्यंप्रस्तुतंभवति एतदतिरिक्तंअयंकान्टोप्राकृतिकसौन्दर्यस्यमहत्त्वंअपिअवगन्तुंप्रेरयति, यस्मिन्पर्वतस्य, नदीनां, वनानां च सुन्दराणिवर्णनानिसन्तिसंस्कृतिस्य, पर्यावरणस्य, मानवसहकार्यस्य च महत्त्वंव्याख्यातुंअस्यउद्देश्यम्अस्ति । एवं “रघुवंश” महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यसारांशसामग्रीसमृद्धाविश्लेषणात्मका च अस्ति, यातत्कालीनसांस्कृतिकसामाजिकपरम्परांसुन्दरंप्रस्तुतंकरोति।

१३.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

1. राजनैतिकस्थितीनांचित्रणम्?
2. रघुवंशस्यत्रयोदशसर्गेराजनैतिकसमाजस्यस्थितिःकथंवर्णिता?
3. कविस्यमतेअजराजस्यकौशलेनराजनैतिकस्थितौकथंसुधारःअभवत्?
4. सामाजिकपरिवर्तनंराज्ञःभूमिका च?

5. त्रयोदशसर्गेसमाजस्यउत्थानार्थंराजाअजस्ययोगदानंकथंदर्शितंभवति?

6. कथंकविनाराजाअजःसमाजोत्थानस्यप्रतीकत्वेनप्रस्तुतः?

7. वाल्मीकिवंशस्यधार्मिकाणांमहापुरुषाणांचित्रम्?

8. त्रयोदशसर्गेराजाअजस्यमहापद्मस्य च विशेषव्यक्तित्वस्यचित्रणंकथंभवति?

9. एतेषांजनानांआदर्शगुणानांकविनाप्रस्तुतानांकिंमहत्त्वम्?

10. प्राकृतिकसौन्दर्यस्यमहत्त्वम्?

11. त्रयोदशसर्गेप्राकृतिकसौन्दर्यस्यकिंमहत्त्वम्?

12. कविस्यमतेप्राकृतिकपर्यावरणस्यसुन्दरवर्णनेनकाव्यंकथंगभीरतरंरोमाञ्चकं च कृतम्?

13. समाज, सांस्कृतिकएवंआर्थिकवातावरणकाविश्लेषण?

14. त्रयोदशसर्गःशेषमहाकाव्यस्यसहकथंसङ्गच्छते?

15. अस्यकान्टो-विशेषस्यमहत्त्वंसामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिक-वातावरणस्यप्रतिअस्माकंसंवेदनशीलतांकथंवर्धयति?

१३.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. "The Raghuvamsa Mahakavya" by ञalidasa - Published by Nirnaya Sagar Press,

2. "Raghuvamsa" with Hindi Translation by Dr. Raghuvir - Published by Motilal Banarsidass,

3. "Raghuvamsa" with English Translation by M.R. ञale - Published by Motilal Banarsidass,

4. "ञalidasa's Raghuvamsa: A Critical Study" by Dr. Satya Vrat Shastri - Published by Sahitya Akademi,

5. "Raghuvamsa of ज़alidasa: With the Commentary (Sanskrit Text, English Translation, Notes, Introduction and Index of Verses)" by P.S. Subrahmanya Sastry - Published by Bharatiya Vidya Bhavan,

UNIT-14- Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (21-40)

१४.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
१४.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं
१४.३. रघुवंशमहाकाव्यस्यपरिचयः
१४.४. विषयः
 १४.४.१. रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदससर्गस्य (श्लोक २१-४०)
 १४.४.२. सारांशः
१४.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
१४.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

१४.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यप्राथमिकंउद्देश्यंपूर्वकालस्यघटनानांवर्णनंभवति ।
- अस्मिन्ग्रन्थेभगवान्श्रीरामस्यपूर्वजीवनस्यमहत्त्वपूर्णघटनानांविवरणंदृश्यते ।
- राजादिलीपस्यजीवनस्यदृष्टिकोणेतस्यपरमंशौर्यं, धर्मस्यप्रशंसनीयाःगुणाः च वर्णिताःसन्ति ।
- अस्यकान्टोद्वारारघुवंशवंशस्यप्रमुखानांव्यक्तिनांविशेषाध्यात्मिकसामाजिकमहत्त्वस्यपरिचयः भवति ।
- रघुवंश-महाकाव्यस्यअस्यकान्तस्यप्रयोजनंधर्म-कर्तव्य-धर्म-भक्तिंप्रोत्साहयितुंवर्तते ।
- एतेसर्वोद्देश्यसङ्ग्रहाःसुनिश्चितंकुर्वन्तियत्रघुवंशस्यत्रयोदशसर्गस्यपाठःपारम्परिक-आधुनिक-मानकैःअद्यतनःभवति ।

१४.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

- संस्कृते "रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यकाव्यपाठस्यएतानिउद्देश्यानिसन्ति-
- उपमा-अलंकार-रस-ध्वनि-अधिकार-अधिकरण-अनुप्रास-गुण-अलंकार-अलंकार-अर्थ-ध्वनि-गुण-विषय-विषयेषु काव्यशास्त्रस्यनियमानाम्विस्तरेणअध्ययनंकर्तुं।
- काव्येप्रयुक्तानांविविधकाव्यशैल्याःसृजनात्मकविधिनां च विश्लेषणंकृत्वाकाव्यशास्त्रस्यमहत्त्वंअवगन्तुम्।
- भाव, रस, रूप, अधिकारी, अधिकारी, गुण, अलंकरसहितकाव्यअध्ययनद्वाराकाव्यशास्त्रमेंविभिन्नशैलियोंकेतकनीकोंकामूल्यांकनकरना।
- उदीपन, प्रत्याहार, समर्पण, समाधान, स्थानान्तरण, द्वितीयरस, रसद्यायनआदिकाव्यरचनाकेअन्यमहत्वपूर्णगुणोंकीसूचनाप्राप्तकरनेकेलिए।
- काव्येस्वविचारंअभिव्यक्तुंभिन्नप्रतिनिधित्वव्यवस्थानांअध्ययनंकृत्वाकाव्यसाहित्यस्यगभीरतायांगहनतांप्राप्तुं।
- एतेउद्देश्याःरघुवंशस्यत्रयोदशसर्गस्यकाव्यग्रन्थस्यमहत्त्वपूर्णःभागःअस्ति, यःकाव्यस्यसृजनात्मकंसमीक्षात्मकं च पक्षंअवगन्तुंसाहाय्यंकरोति ।

१४.३. रघुवंशमहाकाव्यस्यपरिचयः

रघुःअत्यन्तंपराक्रमीदानशूरः च आसीत् । तस्यवंशीयानांगुणवर्णनम्अस्मिन्काव्येअस्तीतिकविरयंरघुवंशम्इतिनामधेयमकरोत् । प्रधानतया दिलीपः, रघुः, अजः, रामः, कुशः, अतिथिः इत्यादीनांश्रेष्ठराजानांवर्णनमस्ति । दिलीपःसत्यसन्धःधर्मनिष्ठश्चरघुःपराक्रमीदानशीलश्च, अजःकोमलहृदयीप्रेममयश्च, श्रीरामःसर्वोत्तमःइत्थम्एतेचत्वारःअपिधर्मार्थकाममोक्षाणांप्रतीकाःसन्ति । काव्येऽस्मिन्रघुदिग्विजयः, अजविलापः, सीतापरित्यागःइत्यादयःभागाःचित्ताकर्षकाःसन्ति ।

दशसुसर्गेषुरामायणस्यसारसर्वस्वंन्यरूपयत्महाकविः । अजविलापंसर्गंयावत्अवर्णयत् । प्रत्येकंसर्गेऽपिआकर्षकःकश्चनअंशःविद्यते । कथाभागःवर्णनं च परस्परंसम्मिल्यकाव्यस्यास्यअन्यादृशंसौन्दर्यम्अवर्धयत् । रसानांपरिपक्वतातन्मयत्वंजनयति । नवरत्नविराजितःमुक्ताहारःइवकाव्यंसर्वविधसौन्दर्ययुक्तंसत्सहृदयानांप्रीतिपात्रम्आवहति । कालिदासेनअन्यानिकाव्यानिनाटकानिग्रथितानिचेदपिसंस्कृतग्रन्थकाराःतंरघुकविःइतिप्राशंसन् । तस्मात्अस्यकाव्यस्यउत्कृष्टताअवगम्यते । दशमसर्गादारभ्यपञ्चदशसर्गपर्यन्तंरामस्यकथावर्णिता । तदुत्तरंरामवंश्यानांतत्तन्नृपाणांचरितानिउपन्यस्तानि । अन्तिमःसर्गोगर्भान्धस्याग्निवर्णस्यअभिषेकेणसमाप्यते -

तपस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकादुष्णैर्विलोचनजलैःप्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितःकनककुम्भमुखोज्झितेनवंशाभिषेकविधिनाशिशिरेणगर्भः ॥

कालिदासःअग्निवर्णपरवर्तिनांराज्ञामपिवर्णानंचिकीर्षतिस्म । परमसौकालेनकवलीकृतः। अन्येपुनःकालिदासेनपरतोऽपिरघुवंशस्यसर्गाःलिखिताःपरन्तुते न प्राप्यन्तेइत्याहुः । बहवःतुकालिदास-अग्निवर्णसमकालिकतयाग्रन्थस्यतत्पर्यन्तांसमर्थयन्ते । रघुवंशःयेषांराज्ञांवर्णनानिसन्ति, येषांरामायणवर्णितनृपैःसहभेदःआपतति, परन्तुवायुपुराणवर्णितरामवंशावल्यासहरघुवंशवर्णितरामवंशावलीभूयसासामञ्जस्यंधारयति । रघुवंशंहिकालिदासस्यप्रौढतमंकाव्यंमन्यते । अस्यहिसम्प्रतिएकोनविंशतिसर्गाःप्राप्यन्ते । विश्वस्यतेहिकाव्येऽस्मिन्ततोऽप्यधिकाःसर्गाःसम्भवन्तीतियतस्तत्रग्रन्थसमाप्तिसूचकंनैवपद्यंलभ्यते । काव्यमिदंवागर्थरूपपरमेश्वरयुगलवन्दनयाप्रारभ्यते । सश्रीकोऽपिकोशलेन्द्रोदिलीपोऽनपत्यतयातदर्थंवसिष्ठाश्रमंगच्छति । कुलगुरुस्तदर्थंसुरभीशापंनिवारकंविज्ञायतन्निमित्तंनन्दिनीसेवनायादिशति । स्वरक्षार्थंसमर्पितदेहायतस्मैनन्दिनीपुत्रप्राप्तिरूपवरंददाति । दिनेषुगच्छत्सुसुदक्षिणारघुंप्रसूते।

रघोरपिअजस्तस्यदशरथाख्यःसुतःक्रमेणपृथिवींपालयतः । दशरथस्य सम्पादितपुत्रेष्टियज्ञस्यराम-भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाख्याश्चत्वारःपुत्राःभवन्ति । रामोहिधनुःषणंविजित्यजनकजांसीतामृद्वहति । स हिपितुराज्ञयाचतुर्दशवर्षाणिवनेतिष्ठतिनिहन्ति च तत्र स सीतापहारकंलोकरावणंरावणम्। रामस्यकुशलवाख्यौसुतौ। कुशस्यहिकुमुद्वत्यामतिथिर्नामसुतः। तदन्वयेएवअग्निवर्णस्यराज्ञोजन्म । इतिसङ्क्षेपणरघुवंशगताकथा।

द्वितीयेसर्गेनन्दिनीपरिचर्यावर्णनं, तृतीयेसदोहदायाःसुदक्षिणायाःवर्णनं, चतुर्थेरघुदिग्विजयवर्णनं, षष्ठेइन्दुमतीस्वयंवरसभावर्णनं, सप्तमेअजस्यइन्दुमत्यासहविवाहवर्णनं, अष्टमेअजविलापः, नवमेवसन्तवनंमृगयावर्णनञ्च, दशमेभगवत्स्तुतिः, त्रयोदशेभूगोलवर्णनं, चतुर्दशेसीतापरित्यागः, षोडशेअजस्यअयोध्याप्रत्यागमनं, जलाविहारवर्णनञ्च, सप्तदशेराज्याभिषेकवर्णनमतिथेः, एकोनविंशेऽग्निवर्णस्यकामकेलिवर्णनंकाव्यस्यास्यसमुल्लेखनीयाविषयाः ।

केचिदस्यकाव्यस्यसप्तदशसर्गेएवावसानंमन्यन्ते । तदवसानपद्यमपितथासूचकमेवदृश्यतेनैव च तदनन्तरवर्तिनोरध्याययोःकालिदाससम्मताचमत्कृतिरपि। एवंमन्यतेयदत्रद्वौपक्षौसम्भवतः । प्रथमस्तुकाव्यमिदंसप्तदशसर्गेएवविरचितंसम्भवतिअपरश्चयदि न तथातदाऽस्यएकोनविंशतिसर्गानन्तरमपिआसन्नन्येऽपिकतिपयेसर्गाःयेखलुकालेनकवलिताः । अथवाएदन्तरालेएवकविपार्थिवंविग्रहमत्यजदिति । अथवाहिप्राच्यसंस्कृतिसमुन्नायकोहिकविर्नतथाऽप्रशस्तेप्रसंगेस्वंकाव्यंसमापयिष्यति ।

१४.४. विषयः

"रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यविषयःतत्कालीनराजस्यअजस्यतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्य च इतिहासःअस्ति । अत्रकविःकालिदासःअजस्यधर्मयुद्धंवर्णितवान्यस्मिन्सःसर्वदिक्षुविजयंप्राप्नोति । एतेनधर्मयुद्धेनतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्यशक्तिस्थापनस्यप्रक्रियाआरभ्यते

अस्मिन्काण्डेकविनाराजाअजस्यमहापद्मस्य च पात्राणिविस्तरेणवर्णितानिसन्ति । तस्यधर्मःशौर्यंशौर्यं च श्लाघ्यंवाशौर्यंवा। ते न केवलंयोद्धाइतिअपितुस्वजनहितायप्रतिबद्धाःसत्सत्यराजाःअपिपूज्यन्ते । अग्रेगत्वाअस्मिन्कान्टोमध्येकविःरामचन्द्रजीस्यआदिवंशस्यअभिषेकस्यसामर्थ्यंमहत्त्वं च अवगच्छन्वाल्मीकिवशिष्ठादिमहार्षिणांवैभवस्यविशेषरूपेणवर्णनंकृतवान्अस्ति। एतदतिरिक्तंअनेकपर्वतनदीवनानांसुन्दरवर्णनद्वाराप्राकृतिकसौन्दर्यस्यबहुमूल्यंअपिकविनाप्रकाशितम् अस्ति । एवं "रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यविषयःराजनैतिकसामाजिकधार्मिकप्राकृतिकान्अन्यायान्सार्थकतयासंवेदनशीलतया च प्रस्तुतंकरोति।

१४.४.१. रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदससर्गस्य(श्लोक ४१-६१)

करेणवातायनलम्बितेनस्पृष्टस्त्वयाचण्डिकुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणंद्वितीयंउद्भिन्नविद्युद्वलयोघनस्ते ।। १३.२१ ।।

अमीजनस्थानंअपोढविघ्नंमत्वासमारब्धनवोटजानि ।
अध्यासतेचीरभृतोयथास्वंचिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ।। १३.२२ ।।

सैषास्थलीयत्रविचिन्वतात्वांभ्रष्टंमयानूपुरंएकंउर्व्यां ।
अदृश्यतत्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिवबद्धमौनं ।। १३.२३ ।।

त्वंरक्षसाभीरुयतोऽपनीतातंमार्गंएताःकृपयालतामे ।
अदर्शयन्वक्तुंअशक्नुवत्यःशाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ।। १३.२४ ।।

मृग्यश्चदर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञंसमबोधयन्मां ।
व्यापारयन्त्योदिशिदक्षिणस्यांउत्पक्ष्मराजीनिविलोचनानि ।। १३.२५ ।।

एतद्गिरेर्मालयवतःपुरस्तादाविर्भवत्यम्बर्लेखिशृङ्गं ।
नवंयत्रघनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रुसमंविसृष्टं ।। १३.२६ ।।

गन्धश्चधाराहतपल्वलानांकादम्बंअर्धोद्गतकेसरं च ।
स्निग्धाश्चकेकाःशिखिनांबभूवुर्यस्मिनसह्यानिविनात्वयामे ।। १३.२७ ।।

पूर्वानुभूतंस्मरता च यत्रकम्पोत्तरंभीरुतवोपगूढं ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानिमयाकथंचिद्घनगर्जितानि ।। १३.२८ ।।

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मांअक्षिणोद्यत्रविभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमानानवकन्दलैस्तेविवाहधूमारुणलोचनश्रीः । । १३.२९ । ।

उपान्तवानीरवनोपगूधान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णापिबतीवखेदादमूनिपम्पासलिलानिदृष्टिः । । १३.३० । ।

अत्रावियुक्तानिरथाङ्गनाम्नांअन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानिदूरान्तरवर्तिनातेमयाप्रियेसस्पृहंईक्षितानि । । १३.३१ । ।

इमांतताशोकलतां च तन्वींस्तनाभिरामस्तबकाभिनम्रां ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्यापरिरिप्समानःस्ॐइत्रिणासास्रंअहंनिषिद्धः । । १३.३२ । ।

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनांश्रुत्वास्वनंकाञ्चनकिङ्किणीनां ।
प्रत्युद्व्रजन्तीवखंउत्पतन्त्योगोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वां । । १३.३३ । ।

एषात्वयापेशलमध्ययापिघटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आह्लादयत्युन्मुखकृष्णसारादृष्टचिरात्पञ्चवटीमनोमे । । १३.३४ । ।

अत्रानुगोदंमृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेमविनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धास्मरामिवानीरगृहेषुसुप्तः । । १३.३५ । ।

भ्रूभेदमात्रेणपदान्मघोनःप्रभ्रंशयांयोनहुषंचकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भ्ॐओमुनेःस्थानपरिग्रहोऽयं । । १३.३६ । ।

त्रेताग्निधूमाग्रंअनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदंआक्रान्तविमानमार्गं ।
घ्रात्वाहविर्गन्धिरजोविमुक्तःसमश्नुतेमेलघिमानंआत्मा । । १३.३७ । ।

एतन्मुनेर्मानिनिशातकर्णेःपञ्चाप्सरोनामविहारवारि ।
आभातिपर्यन्तवनंविदूरान्मेघान्तरालक्ष्यंइवेन्दुबिम्बं । । १३.३८ । ।

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैःसार्धंऋषिर्मघोना ।
समाधिभीतेनकिलोपनीतःपञ्चाप्सरोयौवनकूटभन्धं । । १३.३९ । ।

तस्यायंअन्तर्हितसौधभाजःप्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतःपुष्पकचन्द्रशालाःक्षणंप्रतिश्रुन्मुखराःकरोति । । १३.४० । ।

१४.४.२. सारांशः

“रघुवंश”

महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यसारांशविषयःतत्कालीनराजनैतिकसामाजिकसास्कृतिकवातावरणंसार्थकरूपे

णप्रस्तुतंकर्तुंवर्तते।

अस्मिन्काण्डेकविःकालिदासःमहाकविस्यवाल्मीकिस्यआदिवंशस्यराजाअजस्यतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्य च जीवनस्यसुन्दरंचित्रणंकृतवान्अस्ति । अस्मिन्कान्टोअजराजस्यक्रूसेड्, महापद्मस्यउदयः, विविधऋषिनायकानां च सम्मानः च प्रकाशितःअस्ति ।

अस्मिन्कान्टो-मध्येराजनैतिक-सामाजिक-वातावरणस्यचित्रणंकाव्य-रचनाद्वाराकृतम्अस्ति, यत्तत्कालीन-सामाजिक-आर्थिक-स्थितिंप्रतिबिम्बयति । अस्मिन्कान्टोअधिकतयावाल्मीकिवंशस्यधर्मसत्यन्यायप्रतिबद्धानांसद्गुणानांउत्कृष्टानां च माहात्म्यंप्रस्तुतंभवति

एतदतिरिक्तंअयंकान्टोप्राकृतिकसौन्दर्यस्यमहत्त्वंअपिअवगन्तुंप्रेरयति, यस्मिन्पर्वतस्य, नदीनां, वनानां च सुन्दराणिवर्णनानिसन्तिसंस्कृतिस्य, पर्यावरणस्य, मानवसहकार्यस्य च महत्त्वंव्याख्यातुंअस्यउद्देश्यम्अस्ति । एवं “रघुवंश” महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यसारांशसामग्रीसमृद्धाविश्लेषणात्मका च अस्ति, यातत्कालीनसांस्कृतिकसामाजिकपरम्परांसुन्दरंप्रस्तुतंकरोति।

१४.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

16. राजनैतिकस्थितीनांचित्रणम्?
17. रघुवंशस्यत्रयोदशसर्गेराजनैतिकसमाजस्यस्थितिःकथंवर्णिता?
18. कविस्यमतेअजराजस्यकौशलेनराजनैतिकस्थितौकथंसुधारःअभवत्?
19. सामाजिकपरिवर्तनंराज्ञःभूमिका च?
20. त्रयोदशसर्गेसमाजस्यउत्थानार्थंराजाअजस्ययोगदानंकथंदर्शितंभवति?
21. कथंकविनाराजाअजःसमाजोत्थानस्यप्रतीकत्वेनप्रस्तुतः?
22. वाल्मीकिवंशस्यधार्मिकाणांमहापुरुषाणांचित्रम्?

23.त्रयोदशसर्गेराजाअजस्यमहापद्मस्य च विशेषव्यक्तित्वस्यचित्रणंकथंभवति?

24.एतेषांजनानांआदर्शगुणानांकविनाप्रस्तुतानांकिंमहत्त्वम्?

25.प्राकृतिकसौन्दर्यस्यमहत्त्वम्?

26.त्रयोदशसर्गेप्राकृतिकसौन्दर्यस्यकिंमहत्त्वम्?

27.कविस्यमतेप्राकृतिकपर्यावरणस्यसुन्दरवर्णनेनकाव्यंकथंगभीरतरंरोमाञ्चकं च कृतम्?

28.समाज, सांस्कृतिकएवंआर्थिकवातावरणकाविश्लेषण?

29.त्रयोदशसर्गःशेषमहाकाव्यस्यसहकथंसङ्गच्छते?

30.अस्यकान्टो-विशेषस्यमहत्त्वंसामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिक-वातावरणस्यप्रतिअस्माकंसंवेदनशीलतांकथंवर्धयति?

१४.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. "The Raghuvamsa Mahakavya" by ज़alidasa - Published by Nirnaya Sagar Press,

2. "Raghuvamsa" with Hindi Translation by Dr. Raghuvir - Published by Motilal Banarsidass,

3. "Raghuvamsa" with English Translation by M.R. ज़ale - Published by Motilal Banarsidass,

4. "ज़alidasa's Raghuvamsa: A Critical Study" by Dr. Satya Vrat Shastri - Published by Sahitya Akademi,

5. "Raghuvamsa of ज़alidasa: With the Commentary (Sanskrit Text, English Translation, Notes, Introduction and Index of Verses)" by P.S. Subrahmanya Sastry - Published by Bharatiya Vidya Bhavan,

UNIT-15 - Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (41-61

१५.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
१५.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं
१५.३. रघुवंशमहाकाव्यस्यपरिचयः
१५.४. विषयः
१५.४.१. रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदससर्गस्य (श्लोक ४१-६१)
१५.४.२. सारांशः
१५.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
१५६.अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

१५.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यप्राथमिकंउद्देश्यंपूर्वकालस्यघटनानांवर्णनंभवति ।
- अस्मिन्ग्रन्थेभगवान्श्रीरामस्यपूर्वजीवनस्यमहत्त्वपूर्णघटनानांविवरणंदृश्यते ।
- राजादिलीपस्यजीवनस्यदृष्टिकोणेतस्यपरमंशौर्यं, धर्मस्यप्रशंसनीयाःगुणाः च वर्णिताःसन्ति ।
- अस्यकान्टोद्वारारघुवंशवंशस्यप्रमुखानांव्यक्तिनांविशेषाध्यात्मिकसामाजिकमहत्त्वस्यपरिचयः भवति ।
- रघुवंश-महाकाव्यस्यअस्यकान्तस्यप्रयोजनंधर्म-कर्तव्य-धर्म-भक्तिंप्रोत्साहयितुंवर्तते ।
- एतेसर्वोद्देश्यसङ्ग्रहाःसुनिश्चितंकुर्वन्तियत्रघुवंशस्यत्रयोदशसर्गस्यपाठःपारम्परिक-आधुनिक-मानकैःअद्यतनःभवति ।

१५.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

- संस्कृते "रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यकाव्यपाठस्यएतानिउद्देश्यानिसन्ति-

- उपमा-अलंकार-रस-ध्वनि-अधिकार-अधिकरण-अनुप्रास-गुण-अलंकार-अलंकार-अर्थ-ध्वनि-गुण-विषय-विषयेषु काव्यशास्त्रस्यनियमानाम्विस्तरेणअध्ययनंकर्तुं।
- काव्येप्रयुक्तानांविविधकाव्यशैल्याःसृजनात्मकविधिनां च विश्लेषणंकृत्वाकाव्यशास्त्रस्यमहत्त्वंअवगन्तुम्।
- भाव, रस, रूप, अधिकारी, अधिकारी, गुण, अलंकरसहितकाव्यअध्ययनद्वाराकाव्यशास्त्रमेंविभिन्नशैलियोंकेतकनीकोंकामूल्यांकनकरना।
- उदीपन, प्रत्याहार, समर्पण, समाधान, स्थानान्तरण, द्वितीयरस, रसद्यायनआदिकाव्यरचनाकेअन्यमहत्वपूर्णगुणोंकीसूचनाप्राप्तकरनेकेलिए।
- काव्येस्वविचारंअभिव्यक्तुंभिन्नप्रतिनिधित्वव्यवस्थानांअध्ययनंकृत्वाकाव्यसाहित्यस्यगभीरतायांगहनतांप्राप्तुं।
- एतेउद्देश्याःरघुवंशस्यत्रयोदशसर्गस्यकाव्यग्रन्थस्यमहत्त्वपूर्णःभागःअस्ति, यःकाव्यस्यसृजनात्मकंसमीक्षात्मकं च पक्षंअवगन्तुंसाहाय्यंकरोति ।

१५.३. रघुवंशमहाकाव्यस्यपरिचयः

रघुःअत्यन्तंपराक्रमीदानशूरः च आसीत् । तस्यवंशीयानांगुणवर्णनम्अस्मिन्काव्येअस्तीतिकविरयंरघुवंशम्इतिनामधेयमकरोत् । प्रधानतया दिलीपः, रघुः, अजः, रामः, कुशः, अतिथिः इत्यादीनांश्रेष्ठराजानांवर्णनमस्ति । दिलीपःसत्यसन्धःधर्मनिष्ठश्चरघुःपराक्रमीदानशीलश्च, अजःकोमलहृदयीप्रेममयश्च, श्रीरामःसर्वोत्तमःइत्थम्एतेचत्वारःअपिधर्मार्थकाममोक्षाणांप्रतीकाःसन्ति । काव्येऽस्मिन्रघुदिग्विजयः, अजविलापः, सीतापरित्यागःइत्यादयःभागाःचित्ताकर्षकाःसन्ति । दशसुसर्गेषुरामायणस्यसारसर्वस्वंन्यरूपयत्महाकविः । अजविलापंसर्गंयावत्अवर्णयत् । प्रत्येकंसर्गेऽपिआकर्षकःकश्चनअंशःविद्यते । कथाभागःवर्णनं च

परस्परंसम्मिल्यकाव्यस्यास्यअन्यादृशंसौन्दर्यम्अवर्धयत् । रसानांपरिपक्वतातन्मयत्वंजनयति । नवरत्नविराजितःमुक्ताहारःइवकाव्यंसर्वविधसौन्दर्ययुक्तंसत्सहृदयानांप्रीतिपात्रम्आवहति । कालिदासेनअन्यानिकाव्यानिनाटकानिग्रथितानिचेदपिसंस्कृतग्रन्थकाराःतंरघुकविःइतिप्राशंसन् । तस्मात्अस्यकाव्यस्यउत्कृष्टताअवगम्यते । दशमसर्गादारभ्यपञ्चदशसर्गपर्यन्तंरामस्यकथावर्णिता । तदुत्तरंरामवंश्यानांतत्तन्नृपाणांचरितानिउपन्यस्तानि । अन्तिमःसर्गोगर्भान्धस्याग्निवर्णस्यअभिषेकेणसमाप्यते -

तपस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकादुष्णैर्विलोचनजलैःप्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितःकनककुम्भमुखोज्झितेनवंशाभिषेकविधिनाशिशिरेणगर्भः ॥

कालिदासःअग्निवर्णपरवर्तिनांराज्ञामपिवर्णानंचिकीर्षतिस्म । परमसौकालेनकवलीकृतः। अन्येपुनःकालिदासेनपरतोऽपिरघुवंशस्यसर्गाःलिखिताःपरन्तुते न प्राप्यन्तेइत्याहुः । बहवःतुकालिदास-अग्निवर्णसमकालिकतयाग्रन्थस्यतत्पर्यन्तांसमर्थयन्ते । रघुवंशःयेषांराज्ञांवर्णनानिसन्ति, येषांरामायणवर्णितनृपैःसहभेदःआपतति, परन्तुवायुपुराणवर्णितरामवंशावल्यासहरघुवंशवर्णितरामवंशावलीभूयसासामञ्जस्यंधारयति । रघुवंशंहिकालिदासस्यप्रौढतमंकाव्यंमन्यते । अस्यहिसम्प्रतिएकोनविंशतिसर्गाःप्राप्यन्ते । विश्वस्यतेहिकाव्येऽस्मिन्ततोऽप्यधिकाःसर्गाःसम्भवन्तीतियतस्तत्रग्रन्थसमाप्तिसूचकंनैवपद्यंलभ्यते । काव्यमिदंवागर्थरूपपरमेश्वरयुगलवन्दनयाप्रारभ्यते । सश्रीकोऽपिकोशलेन्द्रोदिलीपोऽनपत्यतयातदर्थंवसिष्ठाश्रमंगच्छति । कुलगुरुस्तदर्थंसुरभीशापंनिवारकंविज्ञायतन्निमित्तंनन्दिनीसेवनायादिशति । स्वरक्षार्थंसमर्पितदेहायतस्मैनन्दिनीपुत्रप्राप्तिरूपवरंददाति । दिनेषुगच्छत्सुसुदक्षिणारघुंप्रसूते। रघोरपिअजस्तस्यदशरथाख्यःसुतःक्रमेणपृथिवींपालयतः । दशरथस्य सम्पादितपुत्रेष्टियज्ञस्यराम-भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाख्याश्चत्वारःपुत्राःभवन्ति । रामोहिधनुःषणंविजित्यजनकजांसीतामुद्वहति । स

हिपितुराज्ञयाचतुर्दशवर्षाणिवनेतिष्ठतिनिहन्ति च तत्र स सीतापहारकंलोकरावणंरावणम्। रामस्यकुशलवाख्यौसुतौ। कुशस्यहिकुमुद्वत्यामतिथिर्नामसुतः। तदन्वयेएवअग्निवर्णस्यराज्ञोजन्म । इतिसङ्क्षेपणरघुवंशगताकथा।

द्वितीयेसर्गेनन्दिनीपरिचर्यावर्णनं, तृतीयेसदोहदायाःसुदक्षिणायाःवर्णनं, चतुर्थेरघुदिग्विजयवर्णनं, षष्ठेइन्दुमतीस्वयंवरसभावर्णनं, सप्तमेअजस्यइन्दुमत्यासहविवाहवर्णनं, अष्टमेअजविलापः, नवमेवसन्तवनंमृगयावर्णनञ्च, दशमेभगवत्स्तुतिः, त्रयोदशेभूगोलवर्णनं, चतुर्दशेसीतापरित्यागः, षोडशेअजस्यअयोध्याप्रत्यागमनं, जलाविहारवर्णनञ्च, सप्तदशेराज्याभिषेकवर्णनमतिथेः, एकोनविंशेऽग्निवर्णस्यकामकेलिवर्णनंकाव्यस्यास्यसमुल्लेखनीयाविषयाः ।

केचिदस्यकाव्यस्यसप्तदशसर्गेएवावसानंमन्यन्ते । तदवसानपद्यमपितथासूचकमेवदृश्यतेनैव च तदनन्तरवर्तिनोरध्याययोःकालिदाससम्मताचमत्कृतिरपि। एवंमन्यतेयदत्रद्वौपक्षौसम्भवतः । प्रथमस्तुकाव्यमिदंसप्तदशसर्गेएवविरचितंसम्भवतिअपरश्चयदि न तथातदाऽस्यएकोनविंशतिसर्गानन्तरमपिआसन्नन्येऽपिकतिपयेसर्गाःयेखलुकालेनकवलिताः । अथवाएदन्तरालेएवकविपार्थिवंविग्रहमत्यजदिति । अथवाहिप्राच्यसंस्कृतिसमुन्नायकोहिकविर्नतथाऽप्रशस्तेप्रसंगेस्वंकाव्यंसमापयिष्यति ।

१५.४. विषयः

"रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यविषयःतत्कालीनराजस्यअजस्यतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्य च इतिहासःअस्ति । अत्रकविःकालिदासःअजस्यधर्मयुद्धंवर्णितवान्यस्मिन्सःसर्वदिक्षुविजयंप्राप्नोति । एतेनधर्मयुद्धेनतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्यशक्तिस्थापनस्यप्रक्रियाआरभ्यते

अस्मिन्काण्डेकविनाराजाअजस्यमहापद्मस्य च पात्राणिविस्तरेणवर्णितानिसन्ति । तस्यधर्मःशौर्यंशौर्यं च श्लाघ्यंवाशौर्यंवा। ते न केवलंयोद्धाइतिअपितुस्वजनहितायप्रतिबद्धाःसत्सत्यराजाःअपिपूज्यन्ते ।

अग्रेगत्वाअस्मिन्कान्टोमध्येकविःरामचन्द्रजीस्यआदिवंशस्यअभिषेकस्यसामर्थ्यंमहत्त्वं च अवगच्छन्वाल्मीकिवशिष्ठादिमहार्षिणांवैभवस्यविशेषरूपेणवर्णनंकृतवान्अस्ति। एतदतिरिक्तंअनेकपर्वतनदीवनानांसुन्दरवर्णनद्वाराप्राकृतिकसौन्दर्यस्यबहुमूल्यंअपिकविनाप्रकाशितम् अस्ति । एवं "रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यविषयःराजनैतिकसामाजिकधार्मिकप्राकृतिकान्अन्यायान्सार्थकतयासंवेदनशीलतया च प्रस्तुतंकरोति।

१५.४.१. रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदससर्गस्य(श्लोक ४१-६०)

हविर्भुजांएधवतांचतुर्णांमध्येललाटंतपसप्तसप्तिः ।
असौतपस्यत्यपरस्तपस्वीनाम्नासुतीक्ष्णश्चरितेनदान्तः । । १३.४१ । ।

अमुंसहासप्रहितेक्षणानिव्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।
नालंविकर्तुंजनितेन्द्रशङ्कंसुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि । । १३.४२ । ।

एषोऽक्षमालावलयंमृगाणांकण्डूयितारंकुशसूचिलावं ।
सभाजनेमेभुजंऊर्ध्वबाहुःसव्येतरंप्राध्वंइतःप्रयुङ्क्ते । । १३.४३ । ।

वाचंयमत्वात्प्रणतिंममैषकम्पेनकिंचित्प्रतिगृह्यमूर्ध्नः ।
दृष्टिंविमानव्यवधानमुक्तांपुनःसहस्राचिषिसंनिधत्ते । । १३.४४ । ।

अदःशरण्यंशरभङ्गनाम्नस्तपोवनंपावनंआहिताग्नेः ।
चिरायसंतर्प्यसमिधिरग्निंयोमन्त्रपूतांतनुंअप्यहौषीथ् । । १३.४५ । ।

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषुभूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनांअधुनासपर्यास्थितासुपुत्रेष्विवपादपेषु । । १३.४६ । ।

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौशृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नातिमेबन्धुरगात्रिचक्षुर्दृप्तःककुद्मानिवचित्रकूटः । । १३.४७ । ।

एषाप्रसन्नस्तिमितप्रवाहासरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनीभातिनगोपकण्ठेमुक्तावलीकण्ठगतेवभूमेः । । १३.४८ । ।

अयंसुजातोऽनुगिरंतमालःप्रवालंआदायसुगन्धियस्य ।
कर्णार्पितेन्ऽठाकरवंकपोलंअपाार्थ्यकालागुरुपत्त्रलेखंVथ् । । १३.४९ । ।

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वंअपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षं ।
वनंतपःसाधनंएतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावं । । १३.५० । ।

अत्राभिषेकायतपोधनानांसप्तर्शिहस्तोद्धृतहेमपद्मां ।
प्रवर्तयांआसकिल्ऽआनुसूयात्रिस्रोतसंत्र्यम्बकमौलिमालां । । १३.५१ । ।

वीरासनैर्ध्यानजुषांऋषीनांअमीसमाध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतयाविभान्तियोगाधिरूढाइवशाखिनोऽपि । । १३.५२ । ।

त्वयापुरस्तादुपयाचितोयःसोऽयंवटःश्यामइतिप्रतीतः ।
राशिर्मणीनांइवगारुडानांसपद्मरागःफलितोविभाति । । १३.५३ । ।

क्वचित्प्रभाचान्द्रमसीतमोभिश्मुक्तामयीयष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्रमालासितपङ्कजानांइन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव । । १३.५४ । ।

क्वचित्खगानांप्रियमानसानांकादम्बसंसर्गवतीव ।
अन्यत्रशुभ्राशरदभ्रलेखाभक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव । । १३.५५ । ।

क्वचित्प्रभाचान्द्रमसीतमोभिश्छायाविलीनैःशबलीकृतेव ।
अन्यत्रशुभ्राशरदभ्रलेखारन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा । । १३.५६ । ।

क्वचिच्चकृष्णोरगभूषणेवभस्माङ्गरागातनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गिविभातिगङ्गाभिन्नप्रवाहायमुनातरङ्गैः । । १३.५७ । ।

तमिस्रयाशुभ्रनिशेवभिन्नाकुन्दस्रगिन्दीवरमालयेव ।
कृत्तिर्हरेःकृष्णमृगत्वचेवभूतिःस्मरारेरिवकण्ठभासा । । १३.५७आ । ।

दृश्यार्धयाशारदमेघलेखानिर्धूतनिस्त्रिंशरुचाविशेव ।
गवाक्षकालागुरुधूमराज्याहर्म्यस्थलीलेपसुधानवेव । । १३.५७ । ।

तुषारसंघातशिलाहिमाद्रेर्जात्याञ्जनप्रस्तरशोभयेव ।
पतत्रिणांमनसगोचराणांठ्श्रेणीवकादम्बविहंगपङ्क्त्या । । १३.५७ । ।

नितान्तशुद्धस्फुटिकाशयोगाद्वैडूर्यकान्त्यारशनावलीव ।
गङ्गारवेरात्मजयासमेतापुष्प्यत्युदारंपरभागलेखा । । १३.५७। ।

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपातेपूतात्मनांअत्रकिलाभिषेकाथ् ।
तत्त्वावबोधेनविनापिभूयस्तनुत्यजांनास्तिशरीरबन्धः । । १३.५८ । ।

पुरंनिषादाधिपतेरिदंतद्यस्मिन्मयामौलिमणिंविहाय ।
जटासुबद्धास्वरुदत्सुमन्त्रःकैकेयिकामाःफलितास्तवेति । । १३.५९ । ।

पयोधरैःपुण्यजनाङ्गनानांनिर्विष्टहेमाम्बुजरेणुयस्याः ।
ब्राह्मंसरःकारणंआप्तवाचोबुद्धेरिवाव्यक्तंउदाहरन्ति । । १३.६० । ।

१५.४.२. सारांशः

“रघुवंश” महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यसारांशविषयःतत्कालीनराजनैतिकसामाजिकसास्कृतिकवातावरणंसार्थकरूपेणप्रस्तुतंकर्तुंवर्तते। अस्मिन्काण्डेकविःकालिदासःमहाकविस्यवाल्मीकिस्यआदिवंशस्यराजाअजस्यतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्य च जीवनस्यसुन्दरंचित्रणंकृतवान्अस्ति । अस्मिन्कान्टोअजराजस्यक्रूसेड्, महापद्मस्यउदयः, विविधऋषिनायकानां च सम्मानः च प्रकाशितःअस्ति । अस्मिन्कान्टो-मध्येराजनैतिक-सामाजिक-वातावरणस्यचित्रणंकाव्य-रचनाद्वाराकृतम्अस्ति, यत्तत्कालीन-सामाजिक-आर्थिक-स्थितिंप्रतिबिम्बयति । अस्मिन्कान्टोअधिकतयावाल्मीकिवंशस्यधर्मसत्यन्यायप्रतिबद्धानांसद्गुणानांउत्कृष्टानां च माहात्म्यंप्रस्तुतंभवति एतदतिरिक्तंअयंकान्टोप्राकृतिकसौन्दर्यस्यमहत्त्वंअपिअवगन्तुंप्रेरयति, यस्मिन्पर्वतस्य, नदीनां, वनानां च सुन्दराणिवर्णनानिसन्तिसंस्कृतिस्य, पर्यावरणस्य, मानवसहकार्यस्य च महत्त्वंव्याख्यातुंअस्यउद्देश्यम्अस्ति । एवं “रघुवंश” महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यसारांशसामग्रीसमृद्धाविश्लेषणात्मका च अस्ति, यातत्कालीनसांस्कृतिकसामाजिकपरम्परांसुन्दरंप्रस्तुतंकरोति।

१५.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

31.राजनैतिकस्थितीनांचित्रणम्?

32.रघुवंशस्यत्रयोदशसर्गेराजनैतिकसमाजस्यस्थितिःकथंवर्णिता?

33.कविस्यमतेअजराजस्यकौशलेनराजनैतिकस्थितौकथंसुधारःअभवत्?

34.सामाजिकपरिवर्तनंराज्ञःभूमिका च?

35.त्रयोदशसर्गेसमाजस्यउत्थानार्थंराजाअजस्ययोगदानंकथंदर्शितंभवति?

36.कथंकविनाराजाअजःसमाजोत्थानस्यप्रतीकत्वेनप्रस्तुतः?

37.वाल्मीकिवंशस्यधार्मिकाणांमहापुरुषाणांचित्रम्?

38.त्रयोदशसर्गेराजाअजस्यमहापद्मस्य च विशेषव्यक्तित्वस्यचित्रणंकथंभवति?

39.एतेषांजनानांआदर्शगुणानांकविनाप्रस्तुतानांकिंमहत्त्वम्?

40.प्राकृतिकसौन्दर्यस्यमहत्त्वम्?

41.त्रयोदशसर्गेप्राकृतिकसौन्दर्यस्यकिंमहत्त्वम्?

42.कविस्यमतेप्राकृतिकपर्यावरणस्यसुन्दरवर्णनेनकाव्यंकथंगभीरतरंरोमाञ्चकं च कृतम्?

43.समाज, सांस्कृतिकएवंआर्थिकवातावरणकाविश्लेषण?

44.त्रयोदशसर्गःशेषमहाकाव्यस्यसहकथंसङ्गच्छते?

45.अस्यकान्टो-विशेषस्यमहत्त्वंसामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिक-
वातावरणस्यप्रतिअस्माकंसंवेदनशीलतांकथंवर्धयति?

१५ ६.अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. "The Raghuvamsa Mahakavya" by ऱalidasa - Published by Nirnaya Sagar Press,

2. "Raghuvamsa" with Hindi Translation by Dr. Raghuvir - Published by Motilal Banarsidass,

3. "Raghuvamsa" with English Translation by M.R. ऱale - Published by Motilal Banarsidass,

4. "ऱalidasa's Raghuvamsa: A Critical Study" by Dr. Satya Vrat Shastri - Published by Sahitya Akademi,

5. "Raghuvamsa of ऱalidasa: With the Commentary (Sanskrit Text, English Translation, Notes, Introduction and Index of Verses)" by P.S. Subrahmanya Sastry - Published by Bharatiya Vidya Bhavan,

UNIT-16-Raghuvamsam -Ch-XIII sloka (61-79)

१६.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्
१६.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं
१६.३. रघुवंशमहाकाव्यस्यपरिचयः
१६.४. विषयः
१६.४.१. रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदससर्गस्य (श्लोक ६१-७९)
१६.४.२. सारांशः
१६.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)
१६.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

१६.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यप्राथमिकंउद्देश्यंपूर्वकालस्यघटनानांवर्णनंभवति ।
- अस्मिन्ग्रन्थेभगवान्श्रीरामस्यपूर्वजीवनस्यमहत्त्वपूर्णघटनानांविवरणंदृश्यते ।
- राजादिलीपस्यजीवनस्यदृष्टिकोणेतस्यपरमंशौर्यं, धर्मस्यप्रशंसनीयाःगुणाः च वर्णिताःसन्ति ।
- अस्यकान्टोद्वारारघुवंशवंशस्यप्रमुखानांव्यक्तिनांविशेषाध्यात्मिकसामाजिकमहत्त्वस्यपरिचयः भवति ।

- रघुवंश-महाकाव्यस्यअस्यकान्तस्यप्रयोजनंधर्म-कर्तव्य-धर्म-भक्तिंप्रोत्साहयितुंवर्तते ।
- एतेसर्वोद्देश्यसङ्ग्रहाःसुनिश्चितंकुर्वन्तियत्रघुवंशस्यत्रयोदशसर्गस्यपाठःपारम्परिक-आधुनिक-मानकैःअद्यतनःभवति ।

१६.२. काव्यसाहित्यपठनस्यउद्देश्यं

- संस्कृते "रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यकाव्यपाठस्यएतानिउद्देश्यानिसन्ति-
- उपमा-अलंकार-रस-ध्वनि-अधिकार-अधिकरण-अनुप्रास-गुण-अलंकार-अलंकार-अर्थ-ध्वनि-गुण-विषय-विषयेषु काव्यशास्त्रस्यनियमानाम्विस्तरेणअध्ययनंकर्तुं।
- काव्येप्रयुक्तानांविविधकाव्यशैल्याःसृजनात्मकविधिनां च विश्लेषणंकृत्वाकाव्यशास्त्रस्यमहत्त्वंअवगन्तुम्।
- भाव, रस, रूप, अधिकारी, अधिकारी, गुण, अलंकरसहितकाव्यअध्ययनद्वाराकाव्यशास्त्रमेंविभिन्नशैलियोंकेतकनीकोंकामूल्यांकनकरना।
- उदीपन, प्रत्याहार, समर्पण, समाधान, स्थानान्तरण, द्वितीयरस, रसद्यायनआदिकाव्यरचनाकेअन्यमहत्वपूर्णगुणोंकीसूचनाप्राप्तकरनेकेलिए।
- काव्येस्वविचारंअभिव्यक्तुंभिन्नप्रतिनिधित्वव्यवस्थानांअध्ययनंकृत्वाकाव्यसाहित्यस्यगभीरतायांगहनतांप्राप्तुं।
- एतेउद्देश्याःरघुवंशस्यत्रयोदशसर्गस्यकाव्यग्रन्थस्यमहत्त्वपूर्णःभागःअस्ति, यःकाव्यस्यसृजनात्मकंसमीक्षात्मकं च पक्षंअवगन्तुंसाहाय्यंकरोति ।

१६.३. रघुवंशमहाकाव्यस्यपरिचयः

रघुःअत्यन्तंपराक्रमीदानशूरः च आसीत् । तस्यवंशीयानांगुणवर्णनम्अस्मिन्काव्येअस्तीतिकविरयंरघुवंशम्इतिनामधेयमकरोत् । प्रधानतया दिलीपः, रघुः, अजः, रामः, कुशः, अतिथिः इत्यादीनांश्रेष्ठराजानांवर्णनमस्ति ।

दिलीपःसत्यसन्धःधर्मनिष्ठश्चरघुःपराक्रमीदानशीलश्च, अजःकोमलहृदयीप्रेममयश्च, श्रीरामःसर्वोत्तमःइत्थम्एतेचत्वारःअपिधर्मार्थकाममोक्षाणांप्रतीकाःसन्ति । काव्येऽस्मिन्रघुदिग्विजयः, अजविलापः, सीतापरित्यागःइत्यादयःभागाःचित्ताकर्षकाःसन्ति । दशसुसर्गेषुरामायणस्यसारसर्वस्वंन्यरूपयत्महाकविः । अजविलापंसर्गंयावत्अवर्णयत् । प्रत्येकंसर्गेऽपिआकर्षकःकश्चनअंशःविद्यते । कथाभागःवर्णनं च परस्परंसम्मिल्यकाव्यस्यास्यअन्यादृशंसौन्दर्यम्अवर्धयत् । रसानांपरिपक्वतातन्मयत्वंजनयति । नवरत्नविराजितःमुक्ताहारःइवकाव्यंसर्वविधसौन्दर्ययुक्तंसत्सहृदयानांप्रीतिपात्रम्आवहति । कालिदासेनअन्यानिकाव्यानिनाटकानिग्रथितानिचेदपिसंस्कृतग्रन्थकाराःतंरघुकविःइतिप्राशंसन् । तस्मात्अस्यकाव्यस्यउत्कृष्टताअवगम्यते । दशमसर्गादारभ्यपञ्चदशसर्गपर्यन्तंरामस्यकथावर्णिता । तदुत्तरंरामवंश्यानांतत्तन्नृपाणांचरितानिउपन्यस्तानि । अन्तिमःसर्गोगर्भान्धस्याग्निवर्णस्यअभिषेकेणसमाप्यते -

तपस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकादुष्णैर्विलोचनजलैःप्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितःकनककुम्भमुखोज्झितेनवंशाभिषेकविधिनाशिशिरेणगर्भः ॥

कालिदासःअग्निवर्णपरवर्तिनांराज्ञामपिवर्णानंचिकीर्षतिस्म । परमसौकालेनकवलीकृतः। अन्येपुनःकालिदासेनपरतोऽपिरघुवंशस्यसर्गाःलिखिताःपरन्तुते न प्राप्यन्तेइत्याहुः । बहवःतुकालिदास-अग्निवर्णसमकालिकतयाग्रन्थस्यतत्पर्यन्तांसमर्थयन्ते । रघुवंशःयेषांराज्ञांवर्णनानिसन्ति, येषांरामायणवर्णितनृपैःसहभेदःआपतति, परन्तुवायुपुराणवर्णितरामवंशावल्यासहरघुवंशवर्णितरामवंशावलीभूयसासामञ्जस्यंधारयति । रघुवंशंहिकालिदासस्यप्रौढतमंकाव्यंमन्यते । अस्यहिसम्प्रतिएकोनविंशतिसर्गाःप्राप्यन्ते । विश्वस्यतेहिकाव्येऽस्मिन्ततोऽप्यधिकाःसर्गाःसम्भवन्तीतियतस्तत्रग्रन्थसमाप्तिसूचकंनैवपद्यंलभ्यते । काव्यमिदंवागर्थरूपपरमेश्वरयुगलवन्दनयाप्रारभ्यते ।

सश्रीकोऽपिकोशलेन्द्रोदिलीपोऽनपत्यतयातदर्थंवसिष्ठाश्रमंगच्छति । कुलगुरुस्तदर्थंसुरभीशापंनिवारकंविज्ञायतन्निमित्तंनन्दिनीसेवनायादिशति । स्वरक्षार्थंसमर्पितदेहायतस्मैनन्दिनीपुत्रप्राप्तिरूपवरंददाति । दिनेषुगच्छत्सुसुदक्षिणारघुंप्रसूते। रघोरपिअजस्तस्यदशरथाख्यःसुतःक्रमेणपृथिवींपालयतः । दशरथस्य सम्पादितपुत्रेष्टियज्ञस्यराम-भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाख्याश्चत्वारःपुत्राःभवन्ति । रामोहिधनुःषणंविजित्यजनकजांसीतामृद्वहति । स हिपितुराज्ञयाचतुर्दशवर्षाणिवनेतिष्ठतिनिहन्ति च तत्र स सीतापहारकंलोकरावणंरावणम्। रामस्यकुशलवाख्यौसुतौ। कुशस्यहिकुमुद्वत्यामतिथिर्नामसुतः। तदन्वयेएवअग्निवर्णस्यराज्ञोजन्म । इतिसङ्क्षेपणरघुवंशगताकथा।

द्वितीयेसर्गेनन्दिनीपरिचर्यावर्णनं, तृतीयेसदोहदायाःसुदक्षिणायाःवर्णनं, चतुर्थेरघुदिग्विजयवर्णनं, षष्ठेइन्दुमतीस्वयंवरसभावर्णनं, सप्तमेअजस्यइन्दुमत्यासहविवाहवर्णनं, अष्टमेअजविलापः, नवमेवसन्तवनंमृगयावर्णनञ्च, दशमेभगवत्स्तुतिः, त्रयोदशेभूगोलवर्णनं, चतुर्दशेसीतापरित्यागः, षोडशेअजस्यअयोध्याप्रत्यागमनं, जलाविहारवर्णनञ्च, सप्तदशेराज्याभिषेकवर्णनमतिथेः, एकोनविंशेऽग्निवर्णस्यकामकेलिवर्णनंकाव्यस्यास्यसमुल्लेखनीयाविषयाः ।

केचिदस्यकाव्यस्यसप्तदशसर्गेएवावसानंमन्यन्ते । तदवसानपद्यमपितथासूचकमेवदृश्यतेनैव च तदनन्तरवर्तिनोरध्याययोःकालिदाससम्मताचमत्कृतिरपि। एवंमन्यतेयदत्रद्वौपक्षौसम्भवतः । प्रथमस्तुकाव्यमिदंसप्तदशसर्गेएवविरचितंसम्भवतिअपरश्चयदि न तथातदाऽस्यएकोनविंशतिसर्गानन्तरमपिआसन्नन्येऽपिकतिपयेसर्गाःयेखलुकालेनकवलिताः । अथवाएदन्तरालेएवकविपार्थिवंविग्रहमत्यजदिति । अथवाहिप्राच्यसंस्कृतिसमुन्नायकोहिकविर्नतथाऽप्रशस्तेप्रसंगेस्वंकाव्यंसमापयिष्यति ।

१६.४. विषयः

"रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यविषयःतत्कालीनराजस्यअजस्यतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्य च इतिहासःअस्ति । अत्रकविःकालिदासःअजस्यधर्मयुद्धंवर्णितवान्यस्मिन्सःसर्वदिक्षुविजयंप्राप्नोति । एतेनधर्मयुद्धेनतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्यशक्तिस्थापनस्यप्रक्रियाआरभ्यते

अस्मिन्काण्डेकविनाराजाअजस्यमहापद्मस्य च पात्राणिविस्तरेणवर्णितानिसन्ति । तस्यधर्मःशौर्यंशौर्यं च श्लाघ्यंवाशौर्यंवा। ते न केवलंयोद्धाइतिअपितुस्वजनहितायप्रतिबद्धाःसत्सत्यराजाःअपिपूज्यन्ते । अग्रेगत्वाअस्मिन्कान्टोमध्येकविःरामचन्द्रजीस्यआदिवंशस्यअभिषेकस्यसामर्थ्यंमहत्त्वं च अवगच्छन्वाल्मीकिवशिष्ठादिमहार्षिणांवैभवस्यविशेषरूपेणवर्णनंकृतवान्अस्ति। एतदतिरिक्तंअनेकपर्वतनदीवनानांसुन्दरवर्णनद्वाराप्राकृतिकसौन्दर्यस्यबहुमूल्यंअपिकविनाप्रकाशितम् अस्ति । एवं “रघुवंश” महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यविषयःराजनैतिकसामाजिकधार्मिकप्राकृतिकान्अन्यायान्सार्थकतयासंवेदनशीलतया च प्रस्तुतंकरोति।

१६.४.१. रघुवंशमहाकाव्यस्यत्रयोदससर्गस्य (श्लोक-६१-७९)

जलानियातीरनिखातयूपावहत्ययोध्यांअनुराजधानीं ।
तुरंगमेधावभृतवतीर्णैरिक्ष्वाकुभिःपुण्यतरीकृतानि ।। १३.६१ ।।

यांसैकतोत्सङ्गसुखोचितानांप्राज्यैःपयोभिःपरिवर्धितानां ।
सामान्यधात्रींइवमानसंमेसंभावयत्युत्तरकोसलानां ।। १३.६२ ।।

सेयंमदीयाजननीवतेनमान्येनराज्ञासरयूर्वियुक्ता ।
दूरेवसन्तंशिशिरानिलैर्मांतरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ।। १३.६३ ।।

विरक्तसंध्याकपिशंपुरस्ताद्यतोरजःपार्थिवंउज्जिहीते ।
शङ्केहनूमत्कथितप्रवृत्तिःप्रत्युद्गतोमांभरतःससैन्यः ।। १३.६४ ।।

अद्धाश्रियंपालितसंगरायप्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वानिवृत्तायमृधेखरादीन्संरक्षितांत्वांइवलक्ष्मणोमे ।। १३.६५ ।।

असौपुरस्कृत्यगुरुंपदातिःपश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैःसहचीरवासामांअर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ।। १३.६६ ।।

पित्रानिसृष्टांमदपेक्षयायःश्रियंयुवाप्यङ्कगतांअभोक्ता ।
इयन्तिवर्षाणितयासहोग्रंअभ्यस्यतीवव्रतंआसिधारं ।। १३.६७ ।।

एतावदुक्तवतिदाशरथौतदीयांइच्छांविमानंअधिदेवतयाविदित्वा ।
द्योतिष्पथादवततारसविस्मयाभिरुद्वीक्षितंप्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ।। १३.६८ ।।

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेनसेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेनमार्गेणभङ्गिरचितस्फटिकेनरामः ।। १३.६९ ।।

इक्ष्वाकुवंशगुरवेप्रयतःप्रणम्य स भ्रातरंभरतंअर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजतमूर्धनिचोपजघ्रौतद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ।। १३.७० ।।

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्चप्लक्षान्प्ररोहजटिलानिवमन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतःशुभदृष्टिपातैर्वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ।। १३.७१ ।।

दुर्जातबन्धुरयंऋक्षहरीश्वरोमेपौलस्त्यएषसमरेषुपुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेनकथितौरघुनन्दनेनव्युत्क्रम्यलक्ष्मणंउभौभरतोववन्दे ।। १३.७२ ।।

स्ॐइत्रिणातदनुसंससृजे स चैनंउत्थाप्यनम्रशिरसंभृशंआलिनिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेनक्लिश्यन्निवास्यभुजमध्यंउरःस्थलेन ।। १३.७३ ।।

रामाज्ञयाहरिचमूपतयस्तदानींकृत्वामनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषुक्षरत्सुबहुधामदवारिधाराःशैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरेते ।। १३.७४ ।।

सानुप्लवःप्रभुरपिक्षणदाचराणांभेजेरथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपियेतदीयैर्नस्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ।। १३.७५ ।।

भूयस्ततोरघुपतिर्विलसत्पताकंअध्यास्तकामगतिसावरजोविमानं ।
दोषातनंबुधबृहस्पतियोगदृश्यस्तारापतिस्तरलविद्युदिव्ऽआभ्रवृन्दं ।। १३.७६ ।।

तत्रेश्वरेणजगतांप्रलयादिवोर्वीवर्षात्ययेनरुचंअभ्रघनादिवेन्दोः ।
रामेणमैथिलसुतांदशकण्ठकृच्छ्रात्प्रत्युद्धृतांधृतिमतींभरतोववन्दे ।। १३.७७ ।।

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतंतद्(?) वन्द्यंयुगंचरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्यसाधोरन्योन्यपावनंअभूदुभयंसमेत्य ।। १३.७८ ।।

क्रोशार्धंप्रकृतिपुरःसरेणगत्वाकाकुत्स्थःस्तिमितजवेनपुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यंआर्यःसाकेतोपवनंउदारंअध्युवास ।। १३.७९ ।।

१६.४.२. सारांशः

"रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यसारांशविषयःतत्कालीनराजनैतिकसामाजिकसास्कृतिकवातावरणंसार्थकरूपेणप्रस्तुतंकर्तुंवर्तते। अस्मिन्काण्डेकविःकालिदासःमहाकविस्यवाल्मीकिस्यआदिवंशस्यराजाअजस्यतस्यपुत्रस्यमहापद्मस्य च जीवनस्यसुन्दरंचित्रणंकृतवान्अस्ति । अस्मिन्कान्टोअजराजस्यक्रूसेड्, महापद्मस्यउदयः, विविधऋषिनायकानां च सम्मानः च प्रकाशितःअस्ति । अस्मिन्कान्टो-मध्येराजनैतिक-सामाजिक-वातावरणस्यचित्रणंकाव्य-रचनाद्वाराकृतम्अस्ति, यत्तत्कालीन-सामाजिक-आर्थिक-स्थितिंप्रतिबिम्बयति । अस्मिन्कान्टोअधिकतयावाल्मीकिवंशस्यधर्मसत्यन्यायप्रतिबद्धानांसद्गुणानांउत्कृष्टानां च माहात्म्यंप्रस्तुतंभवति एतदतिरिक्तंअयंकान्टोप्राकृतिकसौन्दर्यस्यमहत्त्वंअपिअवगन्तुंप्रेरयति, यस्मिन्पर्वतस्य, नदीनां, वनानां च सुन्दराणिवर्णनानिसन्तिसंस्कृतिस्य, पर्यावरणस्य, मानवसहकार्यस्य च महत्त्वंव्याख्यातुंअस्यउद्देश्यम्अस्ति । एवं "रघुवंश" महाकाव्यस्यत्रयोदशसर्गस्यसारांशसामग्रीसमृद्धाविश्लेषणात्मका च अस्ति, यातत्कालीनसांस्कृतिकसामाजिकपरम्परांसुन्दरंप्रस्तुतंकरोति।

१६.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

46.राजनैतिकस्थितीनांचित्रणम्?

47.रघुवंशस्यत्रयोदशसर्गेराजनैतिकसमाजस्यस्थितिःकथंवर्णिता?

48.कविस्यमतेअजराजस्यकौशलेनराजनैतिकस्थितौकथंसुधारःअभवत्?

49.सामाजिकपरिवर्तनंराज्ञःभूमिका च?

50.त्रयोदशसर्गेसमाजस्यउत्थानार्थंराजाअजस्ययोगदानंकथंदर्शितंभवति?

51.कथंकविनाराजाअजःसमाजोत्थानस्यप्रतीकत्वेनप्रस्तुतः?

52.वाल्मीकिवंशस्यधार्मिकाणांमहापुरुषाणांचित्रम्?

53.त्रयोदशसर्गेराजाअजस्यमहापद्मस्य च विशेषव्यक्तित्वस्यचित्रणंकथंभवति?

54.एतेषांजनानांआदर्शगुणानांकविनाप्रस्तुतानांकिंमहत्त्वम्?

55.प्राकृतिकसौन्दर्यस्यमहत्त्वम्?

56.त्रयोदशसर्गेप्राकृतिकसौन्दर्यस्यकिंमहत्त्वम्?

57.कविस्यमतेप्राकृतिकपर्यावरणस्यसुन्दरवर्णनेनकाव्यंकथंगभीरतरंरोमाञ्चकं च कृतम्?

58.समाज, सांस्कृतिकएवंआर्थिकवातावरणकाविश्लेषण?

59.त्रयोदशसर्गःशेषमहाकाव्यस्यसहकथंसङ्गच्छते?

60.अस्यकान्टो-विशेषस्यमहत्त्वंसामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिक-वातावरणस्यप्रतिअस्माकंसंवेदनशीलतांकथंवर्धयति?

१६.६. अध्ययनमार्गदर्शिका /अग्रेपठनानि

1. "The Raghuvamsa Mahakavya" by ज़alidasa - Published by Nirnaya Sagar Press,

2. "Raghuvamsa" with Hindi Translation by Dr. Raghuvir - Published by Motilal Banarsidass,

3. "Raghuvamsa" with English Translation by M.R. ज़ale - Published by Motilal Banarsidass,

4. "ज़alidasa's Raghuvamsa: A Critical Study" by Dr. Satya Vrat Shastri - Published by Sahitya Akademi,

5. "Raghuvamsa of डalidasa: With the Commentary (Sanskrit Text, English Translation, Notes, Introduction and Index of Verses)" by P.S. Subrahmanya Sastry - Published by Bharatiya Vidya Bhavan,